

Філософська думка

2 1985

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері продовжуємо рубрику «До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні». Читайте статтю: Д. П. Григорович. Могутня життєва сила марксистсько-ленінської ідеології.

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму, вміщуємо статті: І. В. Бойченко, Н. М. Козлова. Соціалістична свідомість має як предмет загальносоціологічного дослідження; О. П. Сімон. Особливості формування трудових орієнтацій учнів професійно-технічних училищ; М. Ю. Красовицький. Виховні функції громадської думки. (На матеріалах аналізу учнівських колективів).

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо матеріали: С. Б. Кримський, Н. П. Депенчук. Особливості інтеграції в сучасній науці; Е. П. Семенюк. Роль загальнонаукових категорій і підходів в аналізі культури.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року • Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 2 Березень — квітень 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні <i>Григорович Д. П.</i> Могутня життєва сила марксистсько-ленінської ідеології	3
Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму <i>Бойченко І. В., Козлова Н. М.</i> (Москва). Соціалістична свідомість має як предмет загальносоціологічного дослідження	14
<i>Сімон О. П.</i> Особливості формування трудових орієнтацій учнів професійно-технічних училищ	26
Проблеми формування нової людини <i>Красовицький М. Ю.</i> Виховні функції громадської думки. (На матеріалах аналізу учнівських колективів)	32
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики <i>Фролов І. Т.</i> (Москва). З історії морально-філософських роздумів про смисл життя, смерть і безсмертя: Ф. М. Достоєвський, В. С. Соловйов	41
Методологія наукового пізнання <i>Депенчук Н. П., Кримський С. Б.</i> Особливості інтеграції в сучасній науці <i>Семенюк Е. П.</i> (Львів). Роль загальнонаукових категорій і підходів в аналізі культури	51 62
З історії вітчизняної філософії <i>Нічик В. М.</i> Філософські попередники Г. С. Сковороди	69
Критика буржуазної ідеології <i>Кисельов М. М., Тарасенко М. Ф.</i> Сучасна екологічна ситуація і її відображення в буржуазній свідомості (закінчення) <i>Малькова Т. П.</i> (Москва). «Науковий матеріалізм» і еволюція буржуазних натуралістичних теорій свідомості	81 89
Наукові повідомлення <i>Ю. Л. Афанасьєв</i> (Ровно). Генезис художнього способу відображення <i>Бараник М. В.</i> Про деякі теоретичні аспекти літературно-художньої критики	98 106
Наукове життя <i>Бекешкіна І. Е., Злобіна О. Г.</i> Радянсько-фінський Круглий стіл <i>Пархоменко Л. П.</i> (Донецьк). Регіональна наукова конференція <i>Савчук В. М.</i> Філософія і технічні науки Методологічні проблеми соціального передбачення	112 113 31 40
Рецензії <i>Лук'янов А. Є.</i> (Москва), <i>Нарбут М. П.</i> (Москва). Критичний аналіз філософії лівогогеліянізму <i>Кримов С. Б., Табачковський В. Г.</i> Світоглядні аспекти гносеології <i>Буслиньський В. А.</i> Діалектика пізнання і використання законів розвитку соціалізму <i>Лавриненко Ю. М., Владимиров В. О.</i> Прогностичні аспекти глобального моделювання <i>Зелінський М. Ю., Маноха О. Є.</i> Людина в світі духовної культури <i>Андрос Є. І., Звігялиця В. О.</i> Семантичні проблеми мовної творчості	114 116 118 120 122 123
Книжкова полиця <i>Морозов В. А.</i> Формування творчої особи — завдання вищої школи Пам'яті А. С. Канарського Пам'яті А. Д. Залевського Пам'яті О. І. Яценка	125 127 127 128
Наші автори	

СОДЕРЖАНИЕ

К 40-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. *Григорович Д. Ф.* Могучая жизненная сила марксистско-ленинской идеологии, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *Бойченко И. В., Козлова Н. Н.* (Москва). Социалистическое сознание масс как предмет общесоциологического исследования, с. 14. *Симон Е. П.* Особенности формирования трудовых ориентаций учащихся профессионально-технических училищ, с. 26. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. *Красовицкий М. Ю.* Воспитательные функции общественного мнения. (На материалах анализа учебных коллективов), с. 32. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Фролов И. Т.* (Москва). Из истории нравственно-философских размышлений о смысле жизни, смерти и бессмертии: Ф. М. Достоевский, В. С. Соловьев, с. 41. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Депенчук Н. П., Крымский С. Б.* Особенности интеграции в современной науке, с. 51. *Семенюк Э. П.* (Львов). Роль общенаучных категорий и подходов в анализе культуры, с. 62. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Ничик В. М.* Философские предшественники Г. С. Сковороды, с. 69. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Киселев Н. Н., Тарасенко Н. Ф.* Современная экологическая ситуация и ее отражение в буржуазном сознании (окончание), с. 81. *Малкова Т. П.* (Москва). «Научный материализм» и эволюция буржуазных натуралистических теорий сознания, с. 89. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Афанасьев Ю. Л.* (Ровно). Генезис художественного способа отражения, с. 98. *Баранник М. В.* О некоторых теоретических аспектах литературно-художественной критики, с. 106. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Бекешкина И. Э., Злобина Е. Г.* Советско-финский Круглый стол, с. 112. *Пархоменко Л. В.* (Донецк). Региональная научная конференция, с. 113. *Савчук В. М.* Философия и технические науки, с. 31. Методологические проблемы социального предвидения, с. 40. РЕЦЕНЗИИ, с. 114. КНИЖНАЯ ПОЛКА, с. 125. □ Памяти А. С. Канарского, с. 127. Памяти А. Д. Залевского, с. 127. Памяти А. И. Яценко, с. 128. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

ON THE 40th ANNIVERSARY OF THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR. *Grigorovich D. F.* Mighty Vitality of the Marxist-Leninist Ideology, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. *Boichenko I. V., Kozlova N. N.* (Moscow). Socialist Consciousness of Masses as a Subject of General Sociological Research, p. 14. *Simon E. P.* Peculiarities of Forming Labour Orientations in Pupils of Professional-Technical Schools, p. 26. PROBLEMS OF MOULDING MAN. *Krasovitsky M. Yu.* Educational Functions of Public Opinion. (According to the Data from Analysis of Pupils' Collectives), p. 32. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Frolov I. T.* (Moscow). From the History of Moral-Philosophical Thoughts on Sense of Life, Death and Immortality: F. M. Dostoevsky, V. S. Soloviev, p. 41. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Depenchuk N. P., Krymsky S. B.* Peculiarities of Integration in Modern Science, p. 51. *Semenyuk E. P.* (Lvov). A Role of General Scientific Categories and Approaches in Culture Analysis, p. 62. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Nichik V. M.* Philosophical Predecessors of G. S. Skovoroda. p. 69. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Kiselev N. N., Tarasenko N. F.* Modern Ecological Situation and Its Reflection in Bourgeois Consciousness, p. 81. *Malkova T. P.* (Moscow). «Scientific Materialism» and Evolution of Bourgeois Naturalistic Theories of Consciousness, p. 89. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Afanasiev Yu. L.* (Rovno). Genesis of the Artistic Method of Reflection, p. 98. *Barannik M. V.* On Some Theoretical Aspects of Literature-Art Criticism, p. 106. SCIENTIFIC LIFE. *Bekeshkina I. E., Zlobina E. G.* Soviet-Finland Round Table, p. 112. *Parkhomenko L. V.* (Donetsk). Regional Scientific Conference, p. 113. *Savchuk V. M.* Philosophy and Technical Sciences, p. 31. Methodological Problems of Social Prevision, p. 40. REVIEWS, p. 114. BOOK SHELF, p. 125. □ In Memory of A. S. Kanarsky, p. 127. In Memory of A. D. Zalevsky, p. 127. In Memory of A. I. Yatsenko, p. 128. OUR AUTHORS, the 3d Page of the Cover.

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

Д. П. ГРИГОРОВИЧ

МОГУТНЯ ЖИТТЄВА СИЛА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Подвиг радянського народу, звершений ним під керівництвом ленінської Комуністичної партії у Великій Вітчизняній війні в ім'я захисту завоювань Жовтня, не має собі рівних в історії. Всьому світові відомо, з якою стійкістю і мужністю витримали радянські люди найсуворіше випробування — тривалу і кровопролитну битву з німецьким фашизмом, що завершилась цілковитим розгромом ворога. Що далі в минуле спливають роки Великої Вітчизняної війни, то глибше ми усвідомлюємо велич і значення цього подвигу. Наш народ не тільки з честю відстояв свою свободу і незалежність, а й зробив вирішальний внесок у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами. Перемога у Великій Вітчизняній війні, здобута ціною величезних жертв і мільйонів життів радянських людей, відкрила перед іншими народами шлях до соціалізму, сприяла розстановці класових сил на світовій арені на користь миру і соціалізму. «...В нашу епоху,— відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— саме соціалізм виступає як найпоспідовніший захисник здорових начал у міжнародних відносинах, захисник інтересів розрядки і миру, інтересів кожного народу, всього людства»¹.

У жорстокій битві із сильним і підступним ворогом з величезною силою виявилась духовна міць радянського народу. Висока комуністична переконаність та ідейність радянських людей становили один з найважливіших факторів перемоги Радянської держави над гітлерівською Німеччиною.

У постанові Центрального Комітету КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» підкреслюється, що ця Перемога підтвердила могутню життєву силу марксистсько-ленінської ідеології. Глибока ідейна переконаність, безмежна віра в правоту великої ленінської справи були невичерпним джерелом духовних сил радянського народу, його морально-політичної згуртованості².

З перших же днів Великої Вітчизняної війни небачений накал відзначав запеклу боротьбу двох протилежних ідеологій — пролетарської, соціалістичної і буржуазної, імперіалістичної. У цій боротьбі виражалась непримиренність класових інтересів трудящих і експлуататорів, гранична протилежність справедливої і загарбницької воєн.

Гітлерівська Німеччина розв'язала війну проти Радянського Союзу під штандартами ідеології фашизму — найнебезпечнішого різновиду буржуазної ідеології. В її арсеналі були антикомуністичні, шовіністичні погляди, горезвісна доктрина «життєвого простору», ідеї расизму, лрюйняті духом мілітаризму і війни.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 24.

² Див.: У Центральному Комітеті КПРС.— Радянська Україна, 1984, 17 черв.

Ідейний лейтмотив нацизму (фашизму) становив лютий антикомунізм. Після приходу до влади Гітлера нацистські ідеологи значно посилили свій наступ на марксизм-ленінізм, на Радянський Союз як першу в світі соціалістичну державу. Вони намагались ідейно ізолювати СРСР від інших прогресивних сил світу, зводили наклепи на ленінську Комуністичну партію та її політику.

Масове поширення в гітлерівській Німеччині дістали расистські ідеї. Так зване «расове вчення» було проголошено «новою наукою» і державною доктриною «рейху». Суть його полягала в тому, що німці, будімо, є «обраним народом», який належить до «вищої, пордичної раси». Всі інші народи фашистські ідеологи вважали неповноцінними. Звідси випливав висновок: німці, мовляв, самою природою призначені панувати над іншими народами і повинні утверджувати своє панування будь-якими засобами, аж до знищення мільйонів людей «неарійського» походження. Прищеплення расистських ідей масовій свідомості спричинювало світоглядне переродження багатьох людей, особливо молоді, породжувало у них загарбницькі настрої, готувало морально-психологічний ґрунт для розв'язання воєн проти інших народів.

В обґрунтуванні своїх агресивних поривань гітлерівці вдавались до так званої теорії «життєвого простору». Німецькі геополітики намагались довести, немовбито «вища, нордична, арійська раса» має «природне право» на таку кількість земель, яка потрібна їй для «повноцінного динамічного розвитку». Нацистські теоретики твердили, що фашистська держава, «як і всякий живий організм», має розвиватися і вести непримиренну боротьбу за існування, за розширення свого «життєвого простору». Така «аргументація» служила «виправданням» агресії і зводилась до висновку, що «майбутнє Німеччини... залежить виключно від розв'язання питання про життєвий простір»³.

Особливе місце в замірах гітлерівських геополітиків посідало загарбання великих територій слов'янських земель, поневолення народів Радянського Союзу.

Імперіалістичний та імперський характер фашистської ідеології виявлявся і у звеличуванні «фюрера». Фанатичний диктатор проголошувався «втіленням духу і волі нації», йому приписувались особливі, надприродні здібності і якості. Нацистська пропаганда всіляко вихваляла Гітлера як «великого» державного діяча і полководця, створювала міф про його «непогрішимість і божественність».

Пропаганда антикомунізму, махрового націоналізму, расової доктрини, «теорії геополітики», культ насильства і жорстокості щодо інших народів лежали в основі ідеологічного оброблення населення гітлерівської Німеччини. То була справжня духовна прірва, в яку скотилися нацистські ватажки і навчені ними фашистські головорізи і в яку вони потягли за собою населення «рейху». Показуючи потворне обличчя «продукованих» у такий спосіб завойовників, член ЦК ВКП(б) Д. З. Мануїльський, якому лід час війни партія доручила важливу ділянку контрпропагандистської роботи в Головному політичному управлінні Червоної Армії, писав: «Гегель створив науку логіки, Маркс розкрив закони людського розвитку. Моцарт дав твори великої музичної сили. Але навіть фашистському бандитові логіка? «Організувати» чуже порося він може і без неї. Закони суспільного розвитку йому не потрібні. Він знає один зоологічний закон: «людина людині — вовк». Він не знає Моцарта, але він знає фашистські марші, які безтурботно насвистує, громлячи з повітря мирне населення чужих сіл і міст. Він не знає ні Гегеля ні Маркса, але зате він

³ Див.: *Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними злочинцями*: Сб. матер. В 7-ми т.— М., 1957, т. 1, с. 606.

знає шулера Геббельса і безпробудного п'яницю Лея. І цього достатньо для того, щоб залічити себе до розряду вищої раси...»⁴.

Активно насаджуючи фашистську ідеологію, гітлерівці духовно розтлівали німецький народ. Вони поставили на службу цій ганебній справі створений ними потужний пропагандистський апарат, який спеціалізувався на ідеологічному обробленні мас. Створення в Німеччині такої атмосфери кривавого терору утруднювало боротьбу прогресивних сил проти ідеології фашизму в середині країни. Націонал-соціалісти, намагаючись утвердити свою нацистську ідеологію, ліквідували демократичні організації, заборонили діяльність всіх інших політичних партій. Робота профспілок, молодіжних, спортивних та інших організацій, наука, література і мистецтво — все було жорстко підпорядковано їхньому неподільному контролю.

В гітлерівській армії фанатичні ідеї вседозволеності стосовно інших народів, роздмухування сліпої віри в неминучий і блискавичний успіх у війні, підкріплюваної легкими перемогами на Заході, мали сприяти вкоріненню думки про «непереможність вермахту». Весь духовний клімат, створюваний антикомуністичною, людиноненависницькою ідеологією фашизму, ідейно розбещував людей, перетворював їх на слухняних, бездумних виконавців волі «фюрера».

Фашистська Німеччина, розв'язавши війну проти Радянського Союзу, мала на меті загарбати його територію і багатства, ліквідувати завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, знищити мільйони радянських людей, решту — підкорити й будь-якими засобами витравити з її свідомості комуністичні переконання, посіяти ворожнечу і недовіру з боку народних мас до Комуністичної партії, Радянського уряду і в такій спосіб послабити їхній авторитет у народі, підірвати самі основи пролетарської, інтернаціоналістської, марксистсько-ленінської ідеології.

Загарбавши на початку війни значні території Радянського Союзу, гітлерівці встановили тут жорстокий окупаційний режим, що супроводився масовим терором, насильством і пограбуванням мирного населення. Разом з тим геббельсівська пропаганда поставила собі за мету зганьбити радянський державний і суспільний лад, соціалістичний спосіб життя, комуністичні ідеали, дискредитувати практику соціалістичного будівництва.

Розгорнувши цю наклепницьку діяльність проти всього радянського, гітлерівці водночас всіляко звеличували так званий «новий порядок», встановлюваний ними в окупованих районах, намагались відродити у наших громадян приватновласницьку психологію, розпалити буржуазний націоналізм, прищепити антирадянські погляди.

Великі зусилля фашисти докладали до того, щоб посіяти національну ворожнечу між народами СРСР, особливо між українським і російським. З цією метою вони використовували різні контрреволюційні, бандитські угруповання, які гучно іменували себе «повстанськими партіями», політичні організації і військові формування з недобитків і зрадників, котрі сподівались і собі похазяйнувати на окупованій території. На чолі їх стояли люті вороги радянського народу — буржуазні націоналісти, колишні царські офіцери, які запродалися гітлерівській розвідці. Усі вони плекали мрію про повалення Радянської влади, відновлення приватної власності, розраховували на розкол багатонаціональної Радянської держави, проповідуючи лозунги «національної незалежності», «національної єдності», «боротьби з іно-вірцями» і т. ін.

Ідеологічне оброблення населення гітлерівці провадили за допомогою всіх засобів масової інформації: преси, радіо, усної пропаган-

⁴ Мануїльський Д. З. О ненависти к врагу.— Красная Звезда, 1943, 27 янв.

ди. На листопад 1941 року на територію України ними було доставлено близько двох мільйонів плакатів і листівок.

На кошти гітлерівських окупантів українські буржуазні націоналісти організували в деяких обласних центрах, великих містах України видання націоналістичних газет. Тільки в шести областях Західної України (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій) фашистські окупанти та їхні буржуазно-націоналістичні прислужники видавали 110 газет, журналів і бюлетнів, а всього на тимчасово окупованій території нашої республіки виходило близько 280 періодичних видань українською, російською, румунською і німецькою мовами. Антирадянська пропаганда систематично провадилась і по радіо.

Гітлерівці вимагали під загрозою смертної кари здавати окупаційним властям твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, праці політичних і державних діячів нашої країни, книжки радянських прозаїків і поетів, класиків російської і світової літератури. Переслідувалось навіть виконання популярних пісень радянських композиторів. Усе це було спрямовано на духовне придушення радянських людей, винищення радянської соціалістичної культури. Використовуючи потужний пропагандистський апарат, гітлерівці робили несамовітні зусилля, щоб похитнути моральний дух радянських людей.

Імперіалістичній, агресивній ідеології німецького фашизму могутньо протистояла заснована на марксистсько-ленінській теорії соціалістична ідеологія, що відображає єдність і нерозривність корінних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, відносини рівноправності і братерської дружби народів СРСР, ідеали пролетарського інтернаціоналізму. Ця струнка і цілісна система філософських, соціально-політичних, економічних, правових, етичних та естетичних концепцій і поглядів озброювала і озброює радянських людей науковим світоглядом; вона сформувала в них високі морально-політичні і психологічні якості, загартувала волю, надихнула на подвиги в ім'я торжества великої справи соціалізму і комунізму. Велика Вітчизняна війна стала серйозною перевіркою правильності, сили, творчого потенціалу нашої ідеології. І цю перевірку у смертельному двобої з фашизмом марксистсько-ленінська ідеологія витримала з честю.

У винятково важкі перші дні війни партія розробила розгорнуту програму мобілізації матеріальних і духовних сил нашого суспільства на боротьбу з ворогом. В основі визначених у ній заходів лежали ленінські ідеї і настанови про захист соціалістичної Батьківщини, про роль економічного, морально-політичного і воєнного факторів у досягненні перемоги. У тих складних умовах, коли над першою в світі соціалістичною державою нависла смертельна небезпека, весь смисл ідеологічної роботи полягав у тому, щоб піднести морально-політичний дух радянських людей, ще більше зміцнити ідейну та морально-політичну єдність радянського народу, ще тісніше згуртувати народні маси навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, забезпечити зростання політичної зрілості та активності кожного громадянина СРСР на фронті і в тилу, загострити в радянських людей почуття відповідальності за долю Вітчизни.

На виконання цього завдання партія спрямувала всі засоби духовного впливу на трудящих — усну агітацію і пропаганду, радіо, літературу і мистецтво. Здійснюване вже у перші воєнні місяці 1941 року роз'яснення причин і цілей війни, її справедливого характеру з боку Радянського Союзу мало величезне політико-виховне значення і сприяло зміцненню глибокої переконаності народних мас у правоті справи, за яку вони борються. Це була та могутня духовна мобілізація нашого народу, котра, як показав увесь хід війни, стала фактором

Перемоги, таким же вагомим, як і мобілізація війська, як і переведення на воєнні рейки соціалістичної економіки. Адже усвідомлення справедливого характеру збройного захисту Батьківщини породжувало непохитну впевненість у розгромі ворога. В. І. Ленін підкреслював, що «переконавання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи... Це усвідомлення масами цілей і причин війни має величезне значення і забезпечує перемогу»⁵.

У своїй ідеологічній, політико-виховній роботі партія спиралась на патріотизм радянських людей, на їх масовий героїзм. Широко пропагувалися революційні і бойові традиції російського та інших народів Радянського Союзу, героїчна історія ленінської партії, мужність і героїзм народів СРСР в боротьбі з іноземними загарбниками.

Зосередження уваги на вихованні трудящих в душі радянського патріотизму диктувалося надзвичайною складністю і напруженістю боротьби проти фашистських поневолювачів, безпосередньою участю в ній мільйонів і мільйонів радянських людей. Партія знала, що з усіх благородних почуттів, що спонукають людей до активізації всіх своїх сил, особливо гарячим, чистим і сильним є любов до Батьківщини.

Пропаганда переваг реального соціалізму, величезних досягнень у розвитку економіки, культури, в піднесенні добробуту трудящих, використання славних революційних традицій, які склалися в ході боротьби за перемогу Жовтня і утвердження нового ладу зміцнювали патріотичні почуття воїнів, партизанів і трудящих радянського тилу.

У патріотичному вихованні радянських людей гідне місце посідали приклади з героїчного минулого Вітчизни, боротьби російського, українського та інших народів проти чужоземних поневолювачів, за національну незалежність Батьківщини. За вказівкою ЦК ВКП(б) було видано серію брошур про видатних синів нашого народу, про воїнів-героїв минулого. У пропагандистській роботі розкривалася велич звершень Олександра Невського, Дмитрія Донського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова як виразників народної доблесті, хоробрості, безстрашності, воїнського уміня, любові до Вітчизни, готовності здолати будь-які труднощі в ім'я перемоги над ворогом. М. І. Калінін, виступаючи 2 жовтня 1940 року (тобто напередодні війни, що зловісно хмарою вже нависала над нашим мирним днем) на зборах партійного активу Москви, говорив: «Проповідь радянського патріотизму не може бути відірваною, не пов'язаною з корінням минулої історії нашого народу. Вона має бути сповнена патріотичної гордості за діяння свого народу. Адже радянський патріотизм є прямим опадкомцем творчих діл предків, які рухали вперед розвиток нашого народу»⁶.

Основними джерелами патріотизму радянських людей стали наш передовий лад, відданість соціалізму, ідеям марксизму-ленінізму, революційні, бойові і трудові традиції партії і народу. «Радянський патріотизм був і лишається одним з найбільших духовних завоювань нашого ладу,— підкреслив член Політбюро, секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов у доповіді на Всесоюзній науково-практичній конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії в світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС».— І ми повинні з особливою бережністю і партійною увагою зберегати й

⁵ Ленін В. І. Промова на шпирої робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі, 13 трав. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 41, с. 113.

⁶ Калінін М. Й. О коммунистическом воспитании и воинском долге: Сб. статей и речей.— М., 1962, с. 444.

примножувати це надбання, бо немає вищого почуття, ніж любов до Вітчизни, вірність інтернаціональному обов'язкові»⁷.

Потужний імпульс посиленню почуття радянського патріотизму давала пропаганда бойових і трудових подвигів, усіх тих славних діл, з яких день у день складався героїчний літопис Великої Вітчизняної. На поклик партії, за велінням серця письменники і журналісти всі сили душі, весь талант і уміння поставили на службу цій благородній справі. У духовну скарбницю нашого народу назавжди увійшли твори, написані під враженням щойно побаченого і почутого на передовій, пережитого і осмисленого як закономірний вияв непереможної стійкості народу, що захищає соціалістичну Вітчизну.

Скрізь чекали і з хвилюванням сприймали виступи Б. Польового, К. Симонова, Л. Леонова, О. Твардовського, І. Еренбурга, О. Довженка, М. Рильського, М. Бажана та ін. Матеріали про героїчні подвиги радянських бійців і командирів, партизанів і підпільників систематично публікувались у журналах і газетах, передавались по радіо, використовувались в усній пропаганді. Видавались науково-популярні книжки і брошури про Героїв Радянського Союзу, створювались пісні, які глибоко западали в душу людей. Звеличувався героїзм радянської молоді, вихованої партією і комсомолом. Тільки в 1943 році було видано брошури про Віктора Талаліхіна, Василя Кислякова, Зою Космодем'янську, Лізу Чайкіну та інших радянських патріотів. Величезний приплив любові до нашого народу, захоплення його непереможною мужністю, бажання звернути своє життя з діяннями кращих його синів породжували подвиги, звершені в ім'я соціалістичної Батьківщини,— рядового Олександра Матросова, капітана Миколи Гастелло, генерала Дмитра Карбишева, юних захисників Вітчизни — комсомолки Віри Хоружої, піонера Валі Котика.

Пристрасно, талановито розповідаючи про бойові і трудові звершення радянських людей, з гнівом і боєм показуючи криваві злочини гітлерівців на тимчасово окупованих територіях нашої країни, журналісти і літератори, агітатори і пропагандисти виховували класову ненависть до фашистських загарбників, викривали імперіалістичну сутність політики й ідеології фашизму, утверджували ідейні і моральні переваги радянської людини.

Водночас бійці ідеологічного фронту роз'яснювали, що не можна ототожнювати гітлерівську кліку з усім німецьким народом і що знищення німецького мілітаризму і нацистської ідеології є необхідною умовою духовного відродження німецького народу, визволення його від фашистської чуми.

Важливим напрямом ідеологічної роботи партії була пропаганда ленінських ідей дружби народів нашої Вітчизни. Відстояти багатонаціональну соціалістичну державу можна тільки спираючись на дружбу і взаємодопомогу народів — ця думка проїмала кожне газетне повідомлення, кожну лекцію і бесіду. Вона діставала гарячий відгук в серцях людей.

У народній свідомості міцніли почуття пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, непорушного братерства радянських людей, які гартувалися в часи громадянської війни, захисту молоді Радянської республіки від збройної інтервенції країн Антанти. «Ми — противники національної ворожнечі, національного розбрату, національної відособленості. Ми — міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до тісного об'єднання і повного злиття робітників і селян усіх націй...» — підкреслював В. І. Ленін, звертаючись у ті буремні роки до робітників і селян України.— Ми... повинні... показати трудящим усього світу

⁷ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюзній науково-практичній конференції «Вдосконалення розвиненого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Радянська Україна, 1984, 11 груд.

приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу...»⁸ Міцний союз робітників і селян всіх країн світу, їхню братерську дружбу і солідарність В. І. Ленін вважав одним із головних засобів організації їх спільної боротьби проти агресивних підступів класового ворога, проти розв'язання воєн найреакційнішими правлячими колами імперіалістичних країн.

Ці ленінські ідеї були провідними, спрямовуючими в роботі ідеологічних бійців, у згуртуванні всіх націй і народностей нашої країни для відбиття нашої фашистських варварів. Партійні організації України ще і ще раз на героїчному досвіді захисту революції, спільного соціалістичного будівництва роз'яснювали трудящим, що тільки непорушний союз і дружба — основа основ наших перемог в минулому — можуть забезпечити розгром ворога, дати свободу і незалежність, — запоруку дальшого розвитку і розквіту всіх соціалістичних націй і народностей.

Ленінська теоретична спадщина була могутнім зряддям мобілізації мас на всенародну війну проти фашистських нелюдів. У 1941—1945 роках, незважаючи на всі тяготи воєнного часу, масовим тиражем видавались твори В. І. Леніна з воєнних питань, тематичні збірники його статей і виступів — «Про захист соціалістичної Батьківщини», «Воєнне листування. 1917—1920», XXXIV Ленінський збірник, в якому було вміщено багато вперше опублікованих тоді документів про організацію оборони молоді Радянської республіки. В 1942 році вийшла в світ біографія В. І. Леніна. Випускались також брошури, де розкривались ленінські принципи розрізнення воєн справедливих і несправедливих, ідеї про захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, про непереможність згуртованих і збратаних народів, про єдність фронту і тилу. Всього протягом воєнних років було здійснено понад 500 видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна загальним тиражем близько 17 мільйонів примірників. Крім того, було випущено 460 найменувань масово-політичної літератури тиражем понад 33 мільйони екземплярів.

Проводилась також інтенсивна ідейно-політична, виховна робота серед населення на тимчасово окупованій території СРСР з урахуванням обстановки, що складалася в кожний конкретний момент битви з фашизмом. Спроби фашистських загарбників ідеологічно придушити радянських людей, поневолити їх духовно розбілси об міцні ідейні і моральні устої нашого народу, піднесеного Жовтнем до висот соціальної і духовної творчості, пройнятого непохитною вірністю ідеям соціалізму, зцементованого братерством і дружбою, єднанням навколо рідної Комуністичної партії. Велику увагу партія приділяла викриттю ідеології і політики фашизму, зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів, які намагались відірвати Радянську Україну від Союзу РСР і перетворити її на колонію фашистської імперії. На сторінках газет, журналів, у брошурах, які видавались у радянському тилу і розповсюджувались на тимчасово окупованій території, а також у газетах, що випускались підпільними партійними комітетами і партизанськими угрупованнями, розкривався антинародний характер діяльності фашистських запродавців. Особливо яскраво і наочно їхня хижачька сутність проступала у викривальних листівках підпільників і партизанів, що давали неспростовний матеріал про підступи і злодіяння цих гітлерівських поплічників і часто були публічно винесеним смертним вирокком зрадникам і катам українського народу. Їх писали від руки, розмножували у підпільних друкарнях. Прислужництво буржуазних націоналістів викривали партизанські агі-

⁸ *Ленін В. І.* Лист до робітників і селян України.— Повне збір. творів, т. 40, с. 41, 45.

татори у бесідах і виступах перед населенням, у підпільних партійних осередках, у місцях розташування загонів народних месників.

Велику роль в ідейно-виховній роботі серед населення окупованих областей, серед партизанів відіграло радіо. Повідомлень із фронту жадібно чекали мільйони радянських людей. Радіо доносило у найвіддаленіші куточки нашої Батьківщини накази Верховного Головнокомандуючого, найважливіші рішення партії і уряду, розповіді про бійців діючої армії і ударників тилу. Всі радіопередачі, виступи діячів партії і уряду, представників культурного фронту відзначались класовою, партійною спрямованістю, політичною заостреністю, емоційною впливовістю.

Гітлерівці не випадково розцінювали кожний факт виявлення радіоприймача у наших людей як «злочин проти рейху», проти «нового порядку», бо в ті роки радіо було дійовою ідеологічною зброєю у боротьбі з ворогом.

Ідеологічна, політико-виховна робота Комуністичної партії в тилу ворога мала величезний вплив на всі верстви населення. Вона підносила моральний дух людей, які тимчасово опинились за лінією фронту, вселяла в них упевненість у неминучому розгромі фашистських загарбників, в непереможності Червоної Армії, розвінчувала фашистські брехні про становище на фронті. Усі намагання фашистських окупантів та їхніх буржуазно-націоналістичних посіпак перетворити населення окупованих районів у слухняних рабів, витравити з свідомості радянських людей усе, пов'язане з любов'ю до рідної землі, були марні. Ще дорожчими ставали для них ті соціалістичні цінності, які хотіли розтоптати фашистські зайдні, ще з більшою силою підносились бажання змести окупантів з лиця нашої землі.

У воєнні роки в ідеологічній роботі важливе місце посідала усна агітація і пропаганда, що дозволяла оперативно доводити до широких мас трудящих рішення партії, висвітлювати внутрішнє і міжнародне становище країни. До агітаційно-пропагандистської діяльності в радянському тилу було залучено тисячі і тисячі патріотів з партійно-радянського і комсомольського активу, які заступили місце політичних бійців партії, котрі пішли на фронт. Безпосередньо на виробництві, на будівництві оборонних рубежів, у гуртожитках, на агітпунктах виступали агітатори й пропагандисти, роз'яснюючи слухачам повідомлення Радінформбюро, розповідали про ратні і трудові подвиги радянських людей.

Могутньою ідеологічною зброєю партії, як і завжди, була періодична преса. Великий внесок у політичну агітацію, пропаганду, організацію робили центральні видання, насамперед газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда», журнали «Большевик», «Пропагандист», «Спутник агитатора», республіканські газети і журнали, зокрема, «Комуніст», «Советская Украина», «Большевик» та ін.

З перших днів війни на заклик партії свою могутню силу явили всі творчі загони нашої літератури і мистецтва. Головною темою творчості письменників, художників, композиторів була тема героїки народу, що став як стій проти фашистських загарбників, за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни. Художнім словом, глибокою проникливістю музичного образу, закличною мовою плакату вони піднімали радянських людей на священний бій з фашистською ордою, на безсмертний подвиг в ім'я Перемоги, в ім'я світлого майбутнього, в ім'я життя на Землі.

За чотири роки війни було видано близько 170 мільйонів примірників творів художньої літератури.

Театральні та інші художні колективи створювали пересувні концертні бригади, котрі виступали в частинах діючої армії, у госпіта-

лях, на виробничих дільницях і перед колгоспниками і своїм мистецтвом підносили бойовий дух радянських людей, зміцнювали їхню мужність і стійкість у боротьбі з ворогом.

Дійовою і заключною була наочна агітація: дошки інформації, світлові газети, плакати, «агітвікна», «вікна сатири» та ін.

Великого поширення, активізуючого впливу набуло листування між фронтовиками і трудівниками тилу, колективні й індивідуальні подарунки, які надсилалися воїнам на фронт. Численні листи робітників, колгоспників, посилали з любов'ю зібраними гостинцями йшли героїчним захисникам Москви, Ленінграда, інших міст, приносили тепло і радість у промерзлі окопи і госпітальні палати. У цих виявах сердечності і піклування з новою силою звучала ідея непорушної дружби радянських людей. Тил живив фронт не тільки матеріально, а й духовно, заряджав бойовим настроєм, надихав на ратні подвиги. І тут також позначалась щоденна і невтомна робота ідеологічних кадрів партії.

У роки Великої Вітчизняної війни Центральний Комітет ВКП(б) постійно спрямовував виховну роботу серед усіх верств населення, узагальнював її досвід, добивався посилення її дієвості. Ідеологічна робота партії була успішною тому, що вона будувалась на ленінських принципах класового підходу, науковості, глибокої правдивості, єдності теорії і практики. Ідеї, погляди, поширювані партією в масах, виражали корінні інтереси робітничого класу, колгоспного селянства, всіх трудящих. Ця робота була успішною і тому, що слово партії не розходилося із ділом. Результати її воістину титанічної організаторської діяльності кожен наочно бачив навколо себе і добре усвідомлював з того, як невідворотно пересилували наші зміцнілі, збагачені воєнною наукою ідейно і морально стійкі армії і фронти фашистську армаду, як самовіддано і злагоджено працював тил — у терміново переобладнаних і збудованих цехах заводів, на колгоспних ланах, в наукових лабораторіях, на випробувальних полігонах. Усе це переконувало невідпорною правдою матеріалізованих у живій практиці ленінських ідей. Особистий приклад комуністів, заклична сила їхньої благородної самозреченості і надлюдської напруги мобілізували в партію все нових бійців, наділених суворою свідомістю відповідальності: «як не я, то хто ж?»

Хвилюючий факт на підтвердження сказаного — заява про вступ до партії, подана в грудні 1943 року 73-річним академіком АН УРСР Є. О. Патоню. Один з колишніх старих «спеців», які прийшли до Радянської влади, за словами В. І. Леніна, через свою справу, він найглибше відчув і усвідомив «гігантську організаторську волю і силу партії»⁹ саме під час війни, коли на уральському оборонному заводі разом із своїми соратниками розробляв і впроваджував новітній метод зварювання танкової броні. «Велика Вітчизняна війна блискуче ствердила могутність і непохитність радянського ладу, — писав Є. О. Патон у своїй заяві про вступ до ВКП(б). — Перед моїми очима пройшли дві останні війни — японська і імперіалістична. Я мав нагоду порівняти тодішнє становище з тим, що відбувається зараз, під час Вітчизняної війни. Мене вражає витримка і героїзм, з якими радянський народ бореться на фронтах і в тилу під твердим керівництвом партії і Радянського уряду»¹⁰.

Наша Перемога у цій війні була і перемогою соціалістичної ідеології над ідеологією фашизму. Висока комуністична ідейність радянських людей становила один з вирішальних факторів переможного завершення війни Радянської держави проти гітлерівської Німеччини і імперіалістичної Японії.

⁹ Патон Є. О. Спогади. — К., 1956, с. 294.

¹⁰ Там же, с. 298.

Фашистська ідеологія, що мала реакційні цілі і закликала своїх послідовників до злочинних дій, зазнала цілковитої поразки. Гітлерівська пропаганда була відкинута радянськими людьми, вихованими в душі марксизму-ленінізму, в душі любові до соціалістичної Вітчизни і Комуністичної партії. Перемогу здобули справді гуманістичні, наукові, комуністичні ідеї.

Треба підкреслити, що, незважаючи на силкування гітлерівців, ідеологія фашизму і милітаризму, різні доктрини расизму, шовінізму, геополітики, антикомунізму не змогли стати основою і для морального духу населення самої Німеччини. Стан якогось духовного «запаморочення», сліпого схиляння перед бузувірством у вбранні «виразників духу нації», «вершителів надлюдської волі», цинічно «зманіпульований» фашистськими ідеологами, геббельсівською пропагандою, скоро змінився похмурими настроями і розчаруванням. Вони ставали переважними у масовій свідомості населення «рейху». Поразки фашистських військ, настання перелому у війні на користь Радянського Союзу, відчуття близького краху нацизму різко знижували вплив гітлерівської пропаганди, сприяли протверезінню людей, їхньому бажанню скинути з себе жахливу облуду. Усі спроби гітлерівського керівництва спинити цей процес і вселити у свідомість німців надії на успішний результат війни нічого не дали. Недовіра до гітлерівського режиму і фашистської ідеології зростала з кожним днем. Дедалі більше людей уводило зловісну, руйнівну роль фашистських ідей в історичній долі німецького народу, включалися в активний опір і дедалі міцніючий антифашистський рух. «Тепер уже кожному зрозуміло,— підкреслювалось на засіданні Національного комітету «Вільна Німеччина» 3 серпня 1944 року,— до яких згубних наслідків привела нас націонал-соціалістська ідеологія з її демагогією і маячними планами світового панування. Вся нацистська система тримається на насильстві і терорі проти власного народу»¹¹.

Реакційні ідеї фашизму, прагнення гітлерівців кинути до своїх ніг народи всього світу, були з відразом і гнівом відкинуті трудящими більшістю країн нашої планети.

Отже, ідеї комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, миру і дружби між народами завдали нищівної поразки людиноненависницькій ідеології фашизму, що було серйозним ударом по ідеології імперіалізму загалом.

Розгром фашистської Німеччини, в якому вирішальну роль відіграв Радянський Союз, здійняв могутню хвилю соціально-політичних змін, що прокотилася по всій планеті, сприяв зміцненню сил миру і прогресу. Десятки країн були визволені від фашистського ярма, відновили чи вибороти свою незалежність, дістали можливість піти шляхом соціалістичного розвитку. Зміцнилися позиції демократичних, миролюбних сил, піднісся авторитет і політичний вплив комуністичних партій. Перемогою над фашизмом у Великій Вітчизняній війні почався новий етап поширення ідей наукового комунізму в усьому світі.

Не спроможні перешкодити цьому, буржуазні ідеологи вдалися до «психологічної війни», яка стала ідеологічним виявом політики «холодної війни» проти світового соціалізму.

І сьогодні ідеологічні диверсії проти СРСР і країн соціалістичної співдружності не лише не припиняються, а й посилюються, поширюються, стають все підступнішими. Буржуазна пропаганда вдається до різного роду фальсифікацій і підтасовок фактів, перекручує правду про суспільство реального соціалізму, намагається підірвати його «зсередини», перешкодити вкоріненню ідей марксизму-ленінізму в країнах «третього світу», не спиняється перед наклепами і провока-

¹¹ Мюллер В. Я нашел подлинную родню: Записки немецкого генерала. / Перевод с нем.— М., 1974, с. 304.

ціями, атомним шантажем, виправданням збройного втручання у справи інших країн й економічних санкцій проти них. Чесну, відкриту боротьбу ідей апологети імперіалізму підмінюють психологічним тиском, «маніпулятивною технологією», на якій будуються буржуазні ідеологічні диверсії.

Ідеологічна агресивність імперіалізму — це вияв відчаю віджилого експлуататорського класу, що переконливо свідчить про його загальну кризу, ідейний занепад, духовний розклад.

Антикомуністам не вдається послабити соціалістичну співдружність, притягальну силу прикладу реального соціалізму, його благодіючий вплив на світовий розвиток. Ідеологічна агресія проти нашої країни, проти прогресивних, демократичних сил світу приречена на провал. Марксизм-ленінізм, реальний соціалізм — нездоланні. Ініціаторів «хрестового походу» проти СРСР чекає поразка.

На ідеологічні диверсії імперіалізму радянські люди відповідають ще тіснішим згуртуванням навколо ленінської Комуністичної партії, піднесенням політичної свідомості і пильності, високої готовності захистити завоювання соціалізму, мир і спокій народів.

* * *

В исторической победе советского народа над фашизмом огромную роль сыграла марксистско-ленинская идеология. Благодаря титанической организаторской и воспитательной работе Коммунистической партии советские люди встретили минуту смертельной опасности, нависшей над социалистической Родиной, во всеоружии своего идейного и морально-политического единства, в суровых испытаниях с новой силой проявили свои лучшие качества — любовь к многонациональной Отчизне, верность идеалам Октября, непоколебимую силу духа, стойкость в борьбе с коварным и жестоким врагом. Коммунистическая партия сплотила под знаменем марксизма-ленинизма и подняла на справедливую, освободительную войну против фашистских захватчиков весь народ, вдохновила его на трудовые и ратные подвиги, обеспечила монолитность союза рабочего класса, колхозного крестьянства и трудовой интеллигенции, дружбы и братства народов СССР, направила их энергию и волю на борьбу с агрессором.

В годы Великой Отечественной войны идеологическая работа велась на фронте, в тылу, на временно оккупированной врагом советской территории. Она была направлена на укрепление духовных сил советского народа, на воспитание моральной стойкости, беспредельной любви к социалистической Родине и жгучей ненависти к фашистским захватчикам, на дальнейшее повышение политической сознательности и ответственности за судьбы Отчизны. С началом войны особое значение приобрела контрпропаганда, разоблачение реакционной, человеконенавистнической фашистской идеологии.

В статье раскрываются некоторые, наиболее важные направления идеологической деятельности Коммунистической партии во время Великой Отечественной войны.

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

І. В. БОЙЧЕНКО, Н. М. КОЗЛОВА

СОЦІАЛІСТИЧНА СВІДОМІСТЬ МАС ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціалізм як суспільство нового типу вперше в історії створює умови для свідомої соціальної творчості народних мас. На XXVI з'їзді КПРС, червневого (1983 р.) і наступних пленумах ЦК КПРС відзначалося, що далі всебічне удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства потребує підвищення не тільки рівня економіки, а й рівня суспільної свідомості мас.

«Перед нашим суспільством,— наголошує Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР тов. К. У. Черненко,— стоять якісно нові завдання, які вимагають мобілізації всього творчого потенціалу народу, певної переорієнтації суспільної свідомості»¹. Велика і напружена робота щодо реалізації планів і перспектив економічного, соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства багато в чому залежить від того, як трудящі розуміють суть того чи іншого соціально-політичного моменту, наскільки вони можуть піднятися над горизонтом сьогодення і заглянути в завтра, осмислити минуле з позицій теперішнього, а в сьогочасному побачити паростки майбутнього. У цій ситуації поглиблене вивчення стану і спрямованості свідомості мас, далі піднесення її до рівня вимог зрілого соціалізму набуває першорядного значення.

Соціалізм залучає до творення нових суспільних відносин величезні маси трудящих, створює реальні умови для масової творчості, яка ґрунтується на овідомому використанні дії соціальних законів. Піднесення рівня свідомості мас, посилення її зворотного впливу на суспільне буття потребує комплексного підходу до зазначених проблем, їх розгляду у тісному зв'язку з питаннями дальшого планомірного розвитку всіх основних сфер життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства, передусім сфери матеріального суспільного виробництва.

Такий підхід до організації соціальної творчості мас вимагає врахування економічних, політичних, ідеологічних, культурних та інших чинників їх суспільно-перетворюючої діяльності. Тому-то, підкреслює товариш К. У. Черненко, «важливо тепер забезпечувати дедалі тісніший взаємозв'язок економічного, соціального і духовного прогресу радянського суспільства. Неможливо підносити економіку на якісно новий рівень, не створюючи необхідні для цього соціальні та ідеологічні передумови. Так само неможливо розв'язувати назрілі проблеми розвитку соціалістичної свідомості, не спираючись на міцний фундамент економічної і соціальної політики»².

¹ Черненко К. У. Учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Радянська Україна, 1984, 11 груд.

² Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 16.

Вдосконалення соціалістичної організації діяльності широких трудящих мас ставить складні і відповідальні завдання перед марксистсько-ленінською суспільною наукою.

Одним з найважливіших загальнометодологічних принципів наукового вивчення особливостей формування і розвитку соціалістичної свідомості мас є аналіз цієї проблеми крізь призму діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, з позицій визнання первинності суспільного буття щодо суспільної свідомості. Реалізація згаданого підходу допомагає краще зрозуміти глибинні механізми зв'язку наукової суспільної теорії з практикою революційних перетворень, з'ясувати, чому «теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами»³, глибше розкрити вирішальну роль народних мас в історії.

Марксистизм-ленінізм виходить з того, що народні маси є творцем соціально-історичного процесу на всіх його етапах. Але свідомим суб'єктом цього процесу вони стають лише оволодівши науковою суспільною теорією, що озброює їх обгрунтованою програмою революційно-перетворюючої діяльності, дає їм «істинний лозунг боротьби». Якщо капіталізм намагається сформуванати несвідому, тупу і бездіяльну масу, то соціалізм перемагає і розвивається, спираючись на свідомість, волю і творчу активність найширших трудящих мас. «Капіталізм,— зазначав В. І. Ленін,— не був би капіталізмом, якби він, з одного боку, не прирікав *маси* на забитість, задавленість, заляканість, розпорошеність (село!), темноту; — якби він (капіталізм), з другого боку, не давав буржуазії в руки гігантського апарату брехні і обману, масового обдурювання робітників і селян, отуплення їх і т. д.»⁴

Домарксистські філософи пояснювали історичний поступ розвитком свідомості, волею та ідеями видатних осіб та ін. Ідеологи ж сучасної буржуазії висувують на перший план вже не свідомість, а несвідоме і підсвідоме, оголошують ідеї, ідеали і теорії «міфами», вбачаючи найглибшу причину дій мас у темних, підсвідомих, а то й відверто ірраціональних інстинктах, в біологічних спонукках і імпульсах.

Актуальність поглибленого дослідження свідомості мас зумовлюється особливостями історичного періоду, що його нині переживає людство. Цей період позначений небувалим загостренням ідеологічної боротьби. «Зазнавши в 60—70-ті роки ряду великих поразок на світовій арені,— відзначив товариш К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— імперіалізм, насамперед американський, здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі нашої зовнішньої політики, блокувати зростаючий вплив реального соціалізму — головного оплоту справи миру і свободи народів. Йде напружена, справді глобальна боротьба двох ідеологій»⁵.

У зв'язку з цим питання формування соціалістичної свідомості широких мас трудящих і дальшого цілеспрямованого її піднесення набуває неабиякої значущості. Його наукове розв'язання має не тільки теоретичне, а й величезне практично-політичне, світоглядне, ідеологічне значення. За зрілого соціалізму роль народних мас не лише незмірно зростає, а й дедалі повніше й адекватніше усвідомлюється ними. Розкриваючи гносеологічну неспроможність буржуазних концепцій еліти і мас, марксистизм-ленінізм незаперечно доводить, що не

³ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 391.

⁴ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 40, с. 14.

⁵ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 черв. 1983 р., К., 1983, с. 28.

вужька еліта, а саме трудящі маси, керовані Комуністичною партією і озброєні знанням законів суспільного розвитку, стають свідомими учасниками, керівниками і організаторами суспільного життя, свідомими творцями нового суспільства.

З другого боку, вивчення закономірностей становлення соціалістичної свідомості має в аспекті діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії наочно доводити неспроможність та ідеалістичний характер спроб ототожнення суспільного буття і суспільної свідомості. Піддаючи нищівній критиці позицію О. Богданова, який намагався довести тотожність суспільного буття і суспільної свідомості, В. І. Ленін переконливо показав, що неспроможність даної тези виявляється, зокрема, у тому, що вона не враховує специфіки свідомості широких мас людей і своєрідності зв'язку останньої з суспільним буттям. «Суопільне буття і суспільна свідомість,— зазначав В. І. Ленін,— не тотожні, цілком так само, як не тотожне буття взагалі і свідомість взагалі. З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають у них, як свідомі істоти, ніяким чином *не виходить*, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям. Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — *не усвідомлюють* того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д. Наприклад, селянин, продаючи хліб, вступає у «взаємини» з світовими виробниками хліба на всесвітньому ринку, але він не усвідомлює цього, не усвідомлює і того, які суспільні відносини складаються з обміну. Суспільна свідомість *відображає* суспільне буття — ось у чому полягає вчення Маркса. Відображення може бути вірною приблизно копією відображуваного, але про тотожність тут говорити безглуздо»⁶. І далі: «Кожний окремий виробник у світовому господарстві усвідомлює, що він вносить таку-то зміну в техніку виробництва, кожний господар усвідомлює, що він обмінює такі-то продукти на інші, але ці виробники і ці господарі не усвідомлюють, що вони змінюють цим *суспільне буття*... З того, що ви живете і господарюєте, народжуєте дітей і виробляєте продукти, обмінюєте їх, складається об'єктивно-необхідний ланцюг подій., незалежний від вашої *суспільної* свідомості, не охоплюваний нею повністю ніколи. Найвище завдання людства — охопити цю об'єктивну логіку господарської еволюції (еволюції суспільного буття) в загальних і основних рисах з тим, щоб якомога більш чітко, ясно, критично пристосувати до неї свою суспільну свідомість і свідомість передових класів...»⁷

Історичною заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса було те, що вони не тільки вперше створили справді наукову суспільну теорію, виявили внутрішню логіку природноісторичного процесу розвитку людства як закономірної зміни суспільно-економічних формацій, а й завдяки цій теорії озброїли науково обгрунтованою програмою революційної діяльності робітничий клас, найширші трудящі маси, створили передумови для органічного поєднання теорії наукового соціалізму з революційним робітничим рухом. «Спрямування соціалізму до злиття з робітничим рухом,— писав В. І. Ленін,— є головна заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса: вони створили таку революційну теорію, яка пояснила необхідність цього злиття і поставила завданням соціалістів організацію класової боротьби пролетаріату»⁸.

Особливості соціалістичної свідомості має основоположники марксизму-ленізму розглядали в контексті всієї соціально-історичної практики розвитку людського суспільства. Відзначаючи характеристи-

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 317.

⁷ Там же, с. 319.

⁸ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії.— Там же, т. 4, с. 234.

ки, спільні для всіх історичних типів свідомості мас або для декількох з цих типів, К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін першорядного значення надавали все ж з'ясуванню саме специфічних рис соціалістичної свідомості, що зумовлюють її якісну відмінність від усіх попередніх форм масової свідомості. Послідовно реалізуючи конкретно-історичний підхід, вони переконливо довели залежність процесів формування і функціонування масової свідомості, зміни її історичних типів від характеру розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, суспільного поділу праці і класової диференціації суспільства на тому чи тому етапі розвитку суспільства. «Поділ праці,— відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс,— стає дійсним поділом тільки з того моменту, коли з'являється поділ матеріальної і духовної праці... З цього моменту свідомість *може* дійсно уявити собі, що вона щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики, що вона *дійсно* уявляє собі що-небудь, не уявляючи собі чого-небудь дійсного,— з цього моменту свідомість може емансипуватися від світу і перейти до утворення «чистої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.»⁹

Конкретизуючи загальносоціологічний закон зумовленості суспільної свідомості суспільним буттям на матеріалах аналізу класового суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс науково обґрунтували, що панівними ідеями свідомості мас за умов антагоністичного суспільства є ідеї пануючого класу. «Пануючі думки є не що інше,— зазначається в «Німецькій ідеології»,— як ідеальний вираз пануючих матеріальних відносин, як виражені у вигляді думок пануючі матеріальні відносини; отже, це — вираз тих відносин, які і роблять один цей клас пануючим, отже, це думки його панування. Індивіди, які становлять пануючий клас, мають, між іншим, також і свідомість і, значить, мислять; оскільки вони панують саме як клас і визначають дану історичну епоху в усьому її обсязі, вони, само собою розуміється, роблять це в усіх її галузях, значить, панують також і як мислячі, як виробники думок, вони регулюють виробництво і розподіл думок свого часу; а це значить, що їх думки є пануючі думки епохи»¹⁰.

Переважання в суспільній свідомості за умов класово-антагоністичних суспільно-економічних формацій ідей пануючого експлуатарського класу і підпорядкований характер духовної творчості народних мас може породжувати ілюзію єдності духовної культури — зокрема, на тому чи тому рівні розвитку антагоністичного суспільства, а також певної держави чи нації, які входять у нього. Насправді ж, підкреслював В. І. Ленін, розглядаючи розвиток культури в класово-антагоністичному суспільстві, «в кожній національній культурі, е, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминує породжувати ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна...— притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»¹¹.

В антагоністичному суспільстві класова розщепленість суспільної свідомості становить одну з найістотніших ознак духовного життя. До виходу пролетаріату на історичну арену і перетворення його з класу «в собі» в клас «для себе», свідомість мас — тією мірою, якою вона функціонувала незалежно від ідеології пануючих класів і на противагу їй,— формувалася і розвивалася стихійно. Пролетаріат — перший з пригноблених класів, що веде класову боротьбу свідомо, на основі науково обґрунтованих, революційно-дійових ідеалів гуманізму,

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 28—29.

¹⁰ Там же, с. 43.

¹¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

обгрунтованих марксизмом-ленінізмом — єдиною справді науковою теорією розвитку людського суспільства.

Уперше безпосередній зв'язок наукової соціальної теорії з суспільно-перетворюючою діяльністю народних мас реалізувався в процесі соціалістичної революції. І це — об'єктивна історична закономірність. Адже, зазначав В. І. Ленін, «саме революційні періоди відзначаються більшою широтою, більшим багатством, більшою свідомістю, більшою плановістю, більшою систематичністю, більшою сміливістю та яскравістю історичної творчості»¹².

Але якщо йдеться про соціальні революції, які передували соціалістичній, то навіть у ці періоди здійснювані докорінні суспільні зміни не діставали свого адекватного відображення у свідомості мас. Адже трудящі керувалися в даному разі не науковою суспільною теорією, а абстрактними, утопічними за своєю природою суспільними ідеалами. Тому, наголошував К. Маркс, «при розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами»¹³.

Адекватне усвідомлення особливостей соціалістичної революції стає можливим лише завдяки зверненню до ідеології робітничого класу, що в союзі з широкими трудящими масами здійснює цю революцію, — тобто до наукової, марксистсько-ленінської ідеології, яка ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії. Більше того. Без діалектико-матеріалістичного розуміння суспільного процесу було б неможливим не тільки усвідомлення, а й здійснення соціалістичної революції і побудова якісно нового, вільного від експлуатації суспільного ладу.

Розвиваючи теорію класової боротьби, створену К. Марксом і Ф. Енгельсом, В. І. Ленін показав, що класова боротьба пролетаріату охоплює економічну, політичну та ідеологічну сфери суспільного життя, розкрив не тільки загальні риси, а й особливості кожної з форм класової боротьби. Він наголошував, що вищою формою класової боротьби революційного робітничого класу є боротьба політична — і тому, що вона є боротьбою загальнокласовою, і тому, що саме в політичній боротьбі створюється партія як вища форма класової організації пролетаріату, і, нарешті, тому, що ця форма класового протистояння є боротьбою за корінні інтереси робітників. «Найістотніші, «вирішальні» інтереси класів, — писав В. І. Ленін, — можуть бути задоволені тільки корінними політичними перетвореннями взагалі, зокрема основний економічний інтерес пролетаріату може бути задоволений тільки через політичну революцію, яка заміняє диктатуру буржуазії диктатурою пролетаріату»¹⁴.

Водночас В. І. Ленін застерігав від щонайменшої недооцінки ідеологічної боротьби. Він підкреслював, що вивільнення пролетаріату, широких мас трудящих з-під впливу буржуазної ідеології і невідмінне внесення в їхню свідомість соціалістичної ідеології неможливі без усвідомлення ними своїх корінних інтересів, місця і ролі у

¹² Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії. — Там же, т. 12, с. 306.

¹³ Маркс К. До критики політичної економії. Передмова. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7.

¹⁴ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 44.

суспільному розвитку і перетворення класової боротьби в боротьбу свідому. «Всяке схилення перед стихійністю робітничого руху,— писав В. І. Ленін,— всяке применшення ролі «свідомого елементу», ролі соціал-демократії означає тим самим,— зовсім незалежно від того, чи бажає цього применшуючий чи ні,— посилення впливу буржуазної ідеології на робітників»¹⁵. Оволодіваючи марксистсько-ленінською ідеологією, багатомільйонні народні маси формують свою класову самосвідомість, перетворюються на свідомий суб'єкт історичної, революційно-перетворюючої діяльності— на творця нового, соціалістичного суспільства.

В умовах побудови і розвитку соціалістичного суспільства проблема опіввідношення стихійної і свідомої компонент суспільного прогресу набуває особливої актуальності. Від первіснообщинної до капіталістичної формації включно визначальною характеристикою розвитку суспільства загалом є стихійність, хоч кожний індивід при цьому може діяти свідомо, відповідно до наперед визначених ним цілей і завдань. Ця діяльність спрямована тут на досягнення найближчих, часткових потреб, інтересів та цілей певних індивідів, соціальних груп і класів, передусім — пануючих, експлуаторських класів, без розуміння віддалених результатів дій великих мас людей. Лише з переходом до соціалізму свідоме використання суспільних законів починає переважати над стихійним перебігом соціальних процесів, а розвиток суспільства набуває дедалі планомірнішого, цілеспрямованішого характеру.

У зрілому соціалістичному суспільстві його всебічне вдосконалення, реалізація всіх його можливостей, вимог і перспектив можливі лише за умови дальшого піднесення рівня свідомості найширших трудящих мас. Як відзначив товариш М. С. Горбачов на Всесоюзній науково-практичній конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС», «величезні можливості прискорення соціально-економічного розвитку суспільства закладені в поєднанні ініціативи і самодіяльності мас з науково обгрунтованим, творчим підходом до розв'язання назрілих проблем»¹⁶. А це зумовлює дедалі настійнішу потребу в дальшому, поглибленому науковому дослідженні особливостей формування і розвитку соціалістичної свідомості мас. Нині перед історичним матеріалізмом і марксистсько-ленінською методологією соціального пізнання загалом стоїть низка завдань, пов'язаних як з вивченням трансформацій свідомості мас і її взаємодій з науковою соціальною теорією, так і з виробленням практичних рекомендацій щодо науково-обгрунтованого формування комуністичного світогляду в найширших мас трудящих нашої країни.

Важливою передумовою і складовою розв'язання цих завдань є дальша розробка методології ефективного наукового дослідження зазначеної проблематики. Чільне місце тут посідає питання про специфіку масової свідомості щодо інших форм, рівнів і сфер суспільної свідомості загалом. Наслідком недостатнього вивчення даного питання є те, що в нашій соціально-філософській літературі зміст поняття «масова свідомість» («свідомість мас») часто-густо ототожнюється зі змістом інших, справді близьких до нього, але все ж відмінних, понять. Досить поширене пряме чи неявне визначення масової свідомості як свідомості буденної, несистематизованої, на відміну від ідеології як свідомості систематизованої¹⁷.

¹⁵ Там же, с. 36.

¹⁶ Горбачов М. С. Жива творчість народу.— Радянська Україна, 1984, 11 груд.

¹⁷ Див., наприклад: Павлов Т. Теорія отраження.— М., 1949, с. 359—477; Гиндес П. Філософія і соціальне познання.— М., 1977, с. 68—72; Іванов В. Ідеологія: характер і закономірності.— М., 1977, с. 34—35; 90—92; Живкович Л. Теорія соціального отраження.— М., 1969, с. 352—358.

Опозиція «свідомість мас — ідеологія», на наш погляд, має сенс і здатна відігравати вельми істотну методологічну роль (наприклад, в ході теоретичного і практичного розв'язання завдань внесення наукової ідеології в масову свідомість), хоча з логічного боку поділ суспільної свідомості на ідеологію і масову свідомість дещо умовний, оскільки критерій їх вичленування не один і той самий: ідеологія визначається як сфера суспільної свідомості (поряд з суспільною психологією та наукою), масова ж свідомість — як елемент її структурного поділу за суб'єктом (поряд з індивідуальною, груповою та класовою свідомістю тощо).

Свідомість мас — поняття містке і багатопланове за своєю структурою та змістом. Масова соціалістична свідомість існує не тільки на емпіричному, а й на теоретичному рівні соціального пізнання, вона проникає в усі сфери суспільної свідомості (суспільну психологію, ідеологію, науку), функціонує в усіх її формах (таких як політична, правова, моральна, естетична свідомість тощо). Тому не зовсім коректно видається нам позиція дослідників, які тлумачать її як буденну і, виходячи з цього, визначають як відносно самостійний різновид суспільної свідомості щодо наукової та щодо форм суспільної свідомості. Такі підходи, як і розглянуте вище розмежування масової свідомості її ідеології, можуть мати певне пізнавальне значення у спеціальному дослідженні зв'язку масової свідомості з тим чи тим конкретним формоутворенням суспільної свідомості. Зведення ж масової свідомості до буденної, їх повне ототожнення було б хибним. Відмітна особливість буденної свідомості — її безпосередня включеність у практичну діяльність людей, що й становить, власне, її специфіку порівняно з теоретичною. Буденна свідомість є переважно практичною. В процесі регулярно повторюваної предметно-практичної діяльності індивідів відбувається кристалізація в їхній свідомості норм цієї діяльності, її найефективніших способів, що зазнають історичних змін з розвитком суспільного виробництва і культури. «Спаяна» з суб'єктом практики, буденна свідомість зберігає в собі «пам'ять» про здійснення або нездійснення попередніх цілей, містячи таким чином інформацію, застосовну під час реалізації цілей теперішнього. Ця свідомість забезпечує безпосередню орієнтацію діяльності соціальних індивідів у процесі практичного вибору рішень. Причому у буденній свідомості фіксуються не тільки і не стільки безпосередні реакції на зміни соціального середовища, скільки тривало діючі колективні уявлення про світ, загальні смисли діяльності, її нормативні схеми і панівні цінності. Ці, за висловом Е. В. Ільєнкова, «ритуально-узаконені» схеми діяльності у всіх її сферах¹⁸ мають конкретно-історичний характер і складаються в процесі суспільної життєдіяльності. Вони набувають надіндивідуального характеру, що відрізняє буденну свідомість від індивідуальної, і сприймаються на емпіричному рівні як даність, яка не піддається рефлексії. На противагу теоретичному мисленню, узагальнення тут здійснюється в ході реалізації діяльності практичного суб'єкта. Буденна свідомість є, з одного боку, носієм і осередком установлених соціокультурних норм, а з другого, — мірою вплетеності в практичну діяльність — включає в себе і момент творення цих норм.

На перших етапах розвитку людського суспільства буденна свідомість цілком або майже цілком задовольняла потреби суспільної практики. З ускладненням суспільного виробництва постає необхідність і в інших опосадах цілепокладання діяльності суспільства. Виникає ідеологія в її різних конкретно-історичних втіленнях (наприклад релігійна ідеологія феодалного суспільства), і лише значно пізніше — з появою марксизму — соціальна наука, створення якої зумовлене

¹⁸ Ільєнков Е. В. Проблема ідеального. — Вопр. філософії, 1979, № 6, с. 138.

насамперед тим, що буденна свідомість й домарксистські ідеологічні системи вже не відповідали запитам суспільної практики.

Відтоді, як виник суспільний поділ праці й сформувалися спеціалізовані форми духовної діяльності, буденна свідомість уже не може функціонувати тільки стихійно. Ідеології і теорії, самі перебуваючи в певній залежності від буденної свідомості, яка безпосередньо складається в соціальних структурах, активно організують її, вносять у неї ідеологічні й теоретичні начала, вироблені на рівні цілеспрямованого виробництва ідей. При цьому треба мати на увазі, що засвоєні продукти духовного виробництва здатні стати органічним елементом буденної свідомості остільки, оскільки реально забезпечують цілепокладання практичної діяльності суспільного індивіда. І хоча буденна свідомість сама по собі уже давно не здатна повністю забезпечувати цілепокладання практики, однак практика не може реалізовуватися без цієї свідомості. За справедливим зауваженням В. М. Межуєва, свідомість, суб'єкт якої збігається з суб'єктом практичної діяльності, завжди застається необхідною умовою виробництва людьми корисних продуктів і зберігає безпосередній зв'язок з продукуючими індивідами¹⁹.

Буденна свідомість відзначається тим, що сприймається її носієм, масовим практичним суб'єктом як «своя», не створена іншими, не нав'язана ззовні. Але, як відомо, характер виробництва свідомості в усіх її формах, на всіх рівнях тісно пов'язаний зі способом включення людини в систему суспільного виробництва. Ми маємо справу з різними типами буденної свідомості залежно від того, чи виступає зв'язок людини з засобами виробництва у вигляді природної зрощеності з ними, чи опосередковується товарним обміном. В останньому випадку виникають соціально-економічні передумови роз'єднання людини з умовами її власної предметно-практичної діяльності; людина включається у виробничий процес у формі речі. На капіталістичній стадії суспільно-історичного розвитку, в умовах панування речової форми суспільного зв'язку, складаються об'єктивно відчужені форми свідомості, які, проте, їхній носій вважає «своїми». Відбувається також фетишизація «олюдненої природи», внаслідок чого відносно людини постають як відношення речей. Ця видимість саме й фіксується буденною свідомістю і затіняє сутність соціальних процесів як для їх учасника, так і для соціального теоретика. Вона виступає як неусвідомлена передумова соціального дослідження, що в буржуазних вченнях про суспільство призводить до раціоналізації буденних уявлень, які панують в умовах капіталізму. Цю особливість розкрив К. Маркс у «Теорії додаткової вартості» на прикладі соціально-економічних концепцій буржуазної політекономії.

В умовах домонополістичного капіталізму стихійний елемент у буденній свідомості буржуазного суспільства часто-густо набуває самодостатнього значення. Виникає ілюзія, що для реалізації інтересів людей цілком достатньо елементарного «здорового глузду», а дія суспільних законів сприймається як випадковість, наслідок помилки в розрахунках або ж, нарешті, як невловимий фатум.

Буржуазна індивідуалістська буденна свідомість є необхідною для функціонування капіталістичної суспільної системи як цілого. На стадії державно-монополістичного капіталізму об'єктивні процеси зростання продуктивних сил і усупільнення виробництва, піднесення ролі народних мас породжують можливість подолання відчужених форм буденної свідомості, однак вони залишаються нереалізованими. Більше того, з метою маніпулювання свідомістю мас відповідно до

¹⁹ Див.: Межуєв В. М. Духовное производство: понятие, генезис, структура.— В кн.: Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. М., 1981, с. 163—167.

інтересів пануючого класу тут використовуються розгалужені інституціоналізовані системи духовного впливу, які функціонують, спираючись, з одного боку, на останні «досягнення» буржуазного суспільствознавства, а з другого — на ретроградні традиції та звички, що зберігаються в буденній свідомості самих мас.

З усього сказаного вище випливає, що буденна свідомість є досить важливою, а до появи марксистсько-ленінської партії і внесення в масову свідомість наукової, марксистсько-ленінської ідеології — навіть домінуючою компонентою свідомості багатомільйонних трудящих мас. Однак зміст поняття «свідомість мас» не вичерпується буденною свідомістю. Крім того, буденна свідомість може виступати як характеристика і масової, і групової або індивідуальної свідомості.

Некоректність зведення масової свідомості до буденної особливо чітко виявляється тоді, коли об'єктом загальносоціологічного аналізу виступає соціалістична свідомість мас. Саме в процесі вивчення соціалістичної — вищої, найрозвинутішої з досягнутих форм масової свідомості — можна найпереконливіше довести, що буденна свідомість — це елемент, який виділяється в структурі суспільної свідомості при гносеологічному аналізі і корелюється з теоретичною (або ж науковою) свідомістю. Масова ж виступає як результат членування суспільної свідомості при її соціологічному (точніше — загальносоціологічному) дослідженні і компонується чи розмежується в аспекті такого дослідження з класовою, груповою, індивідуальною, спеціалізованою²⁰, загальнонародною²¹ чи національною²² свідомістю.

Буденна свідомість, утворюючи в гносеологічному аспекті опозицію з теоретичною (науковою), характеризується як нижчий щодо останньої рівень відображення об'єктивної реальності. Вона фіксує властивості, відношення і ознаки речей та процесів на рівні явищ, тоді як теоретична свідомість сягає сутності предметів, речей і процесів природної і суспільної дійсності.

Масова ж свідомість вирізняється з-поміж інших формоутворень суспільної свідомості у загальносоціологічному аспекті — відповідно до специфічних особливостей того суб'єкта (маси), що виступає носієм даної компоненти суспільної свідомості. Соціалістична свідомість мас ні за змістом, ні за формами вияву не може бути зведеною ні до буденної, ні до теоретичної свідомості. В ній органічно поєднані і ті уявлення та погляди, що функціонують на рівні буденної свідомості, і ті погляди, ідеї та ідеали, що характерні для теоретичної.

З'ясовуючи характер формування і розвитку соціалістичної свідомості мас, особливості взаємозв'язку — в її межах — теоретичної та буденної свідомості, треба виходити з визнання визначальної ролі практично-перетворювальної діяльності народних мас у суспільно-історичному процесі. Істотною передумовою і складовою засвоєння масами марксистсько-ленінської теорії і формування в них комуністичного світогляду є зміни в їх свідомості, зумовлені докорінними змінами в соціальній практиці. Ліквідація найманої праці, встановлення суспільної власності на засоби виробництва, формування нового типу суспільних зв'язків і відносин — усі ці процеси супроводжуються появою такого життєво-практичного досвіду мас, який перетворюється в усвідомлене світовідчуття, фіксоване масовою свідомістю. Соціалістична свідомість мас значною мірою є плодом їх власної практичної діяльності, духовно-практичного освоєння дійсності, нових, соціалістичних відносин і форм спілкування. Як неодноразово зазначав В. І. Ленін, для формування нової свідомості мас внесення в їхню свідомість пра-

²⁰ Див.: Уледов А. К. Духовная жизнь общества.— М., 1980, с. 195—198.

²¹ Див. там же, с. 198—204; а також: Бурдина А. И. Общественное сознание как проблема диалектического и исторического материализма.— М., 1979, с. 161—166.

²² Бурдина А. И. Згад. праця, с. 166—173.

вильних ідей не завжди достатньо. Засвоєння цих ідей масами повинно підтверджуватися практикою, а основною формою роботи з масами, окрім переконання, є доведення на досвіді: «...ніколи мільйони людей не будуть слухати порад партій, якщо ці поради не збігаються з тим, чого їх учить досвід власного життя»²³. Тільки коли теорія є об'єктивно істинною, коли її висновки збігаються з реальними тенденціями розвитку суспільства, вона здатна органічно поєднатися з масовим практичним рухом і масовою свідомістю. Сама людина і, відповідно, її свідомість змінюються мірою створення реальних умов такої зміни в ході соціалістичного будівництва. Але ці умови виробляються лише в тривалій масовій боротьбі, в ході якої долаються старі звички і виховується під керівництвом марксистсько-ленінської партії нова, соціалістична свідомість мас.

«Сила звички мільйонів і десятків мільйонів,— писав В. І. Ленін,— найстрашніша сила. Без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»²⁴.

Формування соціалістичної свідомості мас не могло завершитись одразу ж після встановлення диктатури пролетаріату. Завдання перемоги над буржуазним світоглядом, передсудами, буржуазними звичками і традиціями було одним з найважчих. І щоб успішно вператися з ним, потрібно було водночас розв'язувати складний комплекс інших завдань, що поставали перед трудящими в усіх галузях суспільного життя в ході побудови і розвитку соціалізму.

З другого боку, нова, соціалістична масова свідомість є неодмінною передумовою і важливим чинником перетворення суспільного розвитку у свідомо керований, цілеспрямований і планомірно здійснюваний процес. Стан масової свідомості є за соціалізму одним із тих своєрідних індикаторів, завдяки яким стає можливою реалізація зворотного зв'язку між суспільною теорією і практикою, між управлінськими рішеннями і практичною діяльністю трудящих. Не можна забувати й про те, що в процесі розвитку соціалістичного суспільства постійно виникають нові явища, для спеціального, наукового дослідження яких потрібен час. Крім того, соціальна практика загалом є завжди ширшою від тієї сфери, яка, будучи вже пізною, є об'єктом цілеспрямованого і планомірного впливу. Тому в ряді випадків масова свідомість помічає нові явища і проблеми раніше, ніж вони стають предметом дослідження відповідної суспільної науки. Але тільки наука проникає в сутність цих нових явищ.

Питання про співвідношення стихійного і свідомого у процесі історичної творчості, суб'єктом якої виступають народні маси, за соціалізму зберігає свою актуальність. Деякі ж наші дослідники штучно спрощують його, розглядаючи стихійність як щось суто негативне і твердячи, що в процесі дальшого прогресивного розвитку нашого суспільства стихійна компонента неухильно поступатиметься місцем свідомій і, зрештою, зійде нанівець. Але ж навіть у своїй свідомій формі історична творчість мас включає обов'язково елемент стихійності, непередбаченості²⁵. І не завжди стихійність відіграє при цьому негативну роль. «Стихійність руху,— підкреслював В. І. Ленін,— є ознака його глибини в масах, міцності його коренів, його неминучості»²⁶. Тому питання про співвідношення наукової суспільної теорії

²³ Ленін В. І. Всеросійський з'їзд селянських депутатів.— Повне збір. творів, т. 32, с. 174.

²⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Там же, т. 41, с. 26.

²⁵ Див.: Куценко В. І. Свідома організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства.— Філософ. думка, 1980, № 4, с. 11—22.

²⁶ Ленін В. І. Російська революція і громадянська війна.— Повне збір. творів, т. 34, с. 206.

і свідомості мас, спеціалізованої і масової свідомості не розв'язуються водночас, остаточно і однозначно. Відношення між ними дуже складні і динамічні, вони реалізуються через постійний взаємний зустрічний рух, і з'ясування їх специфіки можливе лише за умови такого ж конкретного, гнучкого, діалектичного аналізу.

Якісні зміни, що відбуваються у свідомості найширших трудящих мас в процесі побудови і розвитку соціалізму, зумовлені особливостями соціалістичного суспільного буття, історичними соціально-політичними перевагами нового ладу. Особливості соціалістичної масової свідомості визначаються основними характеристиками зрілого соціалізму: високим ступенем реального усупільнення виробництва; подоланням всіх відчужених форм соціальних зв'язків; ліквідацією соціальної, а потім і культурної нерівності; наявністю загальної тенденції до поступового стирання класових відмінностей і об'єднання трудящих в єдину асоціацію вільних трудівників; переростанням демократії і держави робітничого класу в загальнонародні; дедалі гармонійнішим, різнобічним розвитком людини нового, соціалістичного типу²⁷.

З виникненням нової історичної спільності — радянського народу і переходом до розвинутого соціалізму в нашій країні сформувався принципово нове явище в історії духовної культури людства — загальнонародна свідомість зрілого соціалістичного суспільства. Це плин — вищий за досягнутих етапів історичного розвитку свідомості народних мас.

На відміну від усіх попередніх форм масової свідомості, загальнонародна свідомість відзначається органічною єдністю, яка виявляється передусім у пануванні марксистсько-ленінської ідеології. Марксистсько-ленінізм — не тільки одна з найважливіших передумов формування загальнонародної свідомості, а й її найважливіша внутрішня складова і, нарешті, могутній засіб дальшого розвитку цієї свідомості. Деякі дослідники, виходячи з того, що ідеологія — це насамперед класова самосвідомість, а класи зникають у комуністичному суспільстві, роблять висновок про поступове відмирання ідеології мірою побудови комунізму і «зменшення потреби» у внесенні ідеології марксистсько-ленінізму в свідомість мас. Таку позицію ми вважаємо неспроможною з теоретичного погляду і шкідливою — з боку практично-політичного. Адже подолання класових відмінностей і досягнення соціальної однорідності не означають зникнення суспільних потреб та інтересів як таких. Інтереси обов'язково залишаться, і суспільство матиме потребу в тому, щоб виражати і формулювати свої загальні потреби й інтереси, обґрунтовувати перспективні шляхи і дійові засоби їх реалізації, створювати ідеали, визначати цілі, роздумувати над сенсом людського буття і т. ін. на кожному етапі суспільно-історичного розвитку. І це робитиме ідеологія. Вона побудується, слухно зауважує О. К. Уледов²⁸, своєї класової форми — як однієї із своїх історичних форм — і набуде безкласового, загальнолюдського характеру, однак збереже своєрідність і провідне місце у загальнонародній свідомості.

Загальнонародна свідомість розвинутого соціалістичного суспільства має й ряд інших характерних ознак. Серед них дослідники виділяють, наприклад, такі: відношення до духовної культури, до наукових знань як до загальнонародного надбання; однотипність побутових, буденних знань; формування єдиних рис загальнонародної психології; виникнення єдиних загальнонаціональних рис свідомості багатонаціонального радянського народу; становлення соціально-класової однорідності форм суспільної свідомості²⁹.

²⁷ Див.: *Развитой социализм: проблемы теории и практики.* — М., 1979, с. 38—54.

²⁸ Уледов А. К. Духовная жизнь общества, с. 203.

²⁹ Див.: *Бурдина А. И. Общественное сознание как проблема диалектического и исторического материализма,* с. 163.

Важливу роль в розвитку загальнонародної свідомості відіграє перетворення основних положень і принципів марксизму-ленінізму в глибокі внутрішні переконання, формування спільних істотних рис суспільної психології радянських людей: комуністичної ідейності, соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, колективізму, загальнонародних традицій, почуття гордості радянського народу тощо. Для того, щоб сформувалася така спільна, єдина для всього народу суспільна психологія, потрібен, звичайно, чималий час. Але наріжні, визначальні її риси дедалі рельєфніше проглядають вже сьогодні.

Виникнення єдиної, загальнонародної свідомості зумовило відповідні зміни і в механізмі функціонування форм суспільної свідомості, що розвиваються за умов вдосконалення зрілого соціалізму як загальнонародна політична, правова, моральна, естетична та філософська свідомість. Нині ці форми активно застосовуються для піднесення свідомості найширших мас населення нашої країни, цілеспрямованої політичної, правової, моральної тощо регуляції їх дій, поведінки. Це — одна з об'єктивних закономірностей суспільства розвинутого соціалізму. Адже, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, створення нового суспільного зв'язку, нової трудової дисципліни, нової організації праці, побудованої на останньому слові науки і техніки, повинне поєднуватися з масовим об'єднанням свідомих працівників, що творять нове, соціалістичне суспільство. Соціалістична держава сильна свідомістю мас. «Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»³⁰. В процесі реалізації вимог і можливостей розвинутого соціалістичного суспільства, де панує наукової, марксистсько-ленінський світогляд і практичним стало завдання формування такого світогляду у кожної радянської людини, поглиблене, різнобічне дослідження і цілеспрямований розвиток соціалістичної свідомості трудящих мас набувають особливої актуальності.

«Засвоєння всіма трудящими справді новаторських, глибоко творчих висновків і настанов партії,— наголошує товариш К. У. Черненко,— означає по суті переорієнтацію суспільної свідомості. Значення спрямованої на це ідейно-теоретичної, пропагандистської роботи вищезгаданого велике. В розвитку свідомості людей, у поєднанні новітніх ідей наукової теорії соціалізму з соціальною творчістю народу ми з повним правом бачимо, як і бачили завжди, величезну перевагу нашого ладу, могутнє джерело трудової і суспільної активності мас. Тому абсолютно необхідно формувати у кожної радянської людини ясне розуміння масштабності і складності завдань, що постають, готовності її вміння виконувати їх, діючи енергійно, ініціативно, з максимальним результатом»³¹. А це зумовлює необхідність дальшого розгортання роботи, спрямованої на розв'язання тих теоретичних і практичних проблем, що постають перед Комуністичною партією і радянським народом на етапі всебічного і планомірного вдосконалення зрілого соціалізму, реалізації його високих вимог.

* * *

Одной из важных задач, решаемых ныне советским обществом, является дальнейшее повышение сознательности трудящихся масс в процессе совершенствования зрелого социализма.

Существенной предпосылкой практической реализации этой задачи является философско-социологическое изучение социалистического сознания масс, которое поз-

³⁰ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів.— Повне зібр. творів, т. 35, с. 20.

³¹ Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуальні проблеми теорії, стратегії і тактики КПРС.— К., 1984, с. 9—10.

воляє краще зрозуміти залежність процесів формування і функціонування масового свідомості, зміни його історичних типів от рівня розвитку і характеру співвідношення виробничих сил і виробничих відносин, от суцільного розділення праці і соціально-класової структури суцільства, виявити специфічні особливості і закономірності і показати переваги цілеспрямованого прогресивного змінення соціалістического суцільственого свідомості.

Исследуя емкое и многоплановое понятие «сознание масс» в общесоциологическом аспекте, мы получаем возможность его системного анализа, уяснения того, что массовое социалистическое сознание не может быть сведено к обыденному. Оно повышается и до теоретического уровня социального познания, проникает во все сферы (общественная психология, идеология, наука) и формы (политическое, правовое, моральное, эстетическое и философское сознание) общественного сознания.

В процессе анализа социалистического массового сознания четко проявляется то, что в отличие от обыденного сознания, выделяющегося в структуре общественного сознания при гносеологическом его изучении и коррелирующего с теоретическим сознанием, массовое сознание выступает как результат членения общественно-общественного сознания при общесоциологическом его исследовании и компонуется или различается с индивидуальным, коллективным, национальным и классовым сознанием. С переходом к развитому социализму в нашей стране сформировалось принципиально новое явление в истории духовной культуры человечества — общенародное сознание зрелого социалистического общества, отличающееся органическим единством, общностью идеологии (марксизм-ленинизм), формированием черт общенародной психологии и общенациональных характеристик сознания советского народа.

О. П. СИМОН

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ УЧИЛИЩ

На XXVI з'їзді партії, в матеріалах Пленумів ЦК КПРС відзначалось, що економічний і соціальний розвиток радянського суцільства значною мірою залежить від умілого і ефективного використання всіх ресурсів, і насамперед трудових. «Це — справа складна, вона вимагає розв'язання багатьох завдань економічного, технічного, соціально-психологічного характеру»¹. В структурі трудових ресурсів значне місце належить молоді. Саме тому особлива увага приділяється розвитку мережі професійно-технічних навчальних закладів як найважливішого джерела поповнення народного господарства кадрами робітників.

Надзвичайно важливу роль у зміцненні трудового потенціалу нашого суцільства має відіграти реформа загальноосвітньої і професійної школи. Передбачається збільшити вдвічі чисельність та питому вагу випускників восьмих (дев'ятих) класів, що йдуть навчатись у ПТУ. За даними Всесоюзного науково-дослідного інституту профтехосвіти, незважаючи на порівняно невеликий виробничий стаж, випускники ПТУ працюють на 5—6% продуктивніше, в 2—2,5 рази швидше підвищують кваліфікацію, у 8 разів менше припускають браку в роботі, ніж ті, хто одержав професійну підготовку безпосередньо на виробництві².

Водночас з поліпшенням професійної підготовки майбутніх робітників, здатних оволодіти сучасними виробничими процесами, вміло і ефективно використовувати найновішу техніку і технологію, реформа

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 49—50.

² Див.: Врублевский В. Трудовой потенциал общества развитого социализма.— Правда, 1984, 17 авг.

загальноосвітньої і професійної школи передбачає даліше формування у молоді стійких морально-трудоxв ціннісних орієнтацій. «Виховання у кожній молодій людині усвідомленої потреби в праці об'єднаними зусиллями школи, сім'ї, виробничих колективів, засобів масової інформації, літератури, мистецтва, всієї нашої громадськості є завданням першочергового економічного, соціального і морального значення»³.

У соціально-психологічній та соціологічній літературі ціннісні орієнтації розкриваються через поняття цілі, мотиву, відношення, установки та ін., тобто через систему внутрішніх регуляторів активності людини. Здебільшого поняття ціннісної орієнтації визначають як відносно стійку вибірку спрямованість особистості на певні соціальні цінності з метою їх активного, діяльного опанування⁴.

Система ціннісних орієнтацій пов'язана з вищими рівнями взаємодії індивіда із соціальним оточенням. Виділяють такі три її складові компоненти: пізнавальну (когнітивну), оцінну (емоційну) та поведінкову. До першої належать переконання, погляди, уявлення, знання про цінності, прийняті в певному соціальному середовищі; другу визначають як переживання індивідом заінтересованості в певному об'єкті (оцінку його властивостей), а поведінкову — як готовність індивіда до практичних дій з метою оволодіння соціальними цінностями⁵.

Вивчаючи ціннісні орієнтації, дослідники натрапляють на ряд проблем, з'ясування яких пов'язане з чималими труднощами. Одна з них полягає в тому, що на практиці усвідомлені прагнення людей не завжди узгоджуються з їх реальною поведінкою. «Джерело цієї суперечності — невідповідність індивідуальної системи цінностей і системи цінностей, що нормує діяльність у даних конкретних умовах. Така невідповідність неминуче виникає при переході з однієї сфери діяльності в іншу. Людям постійно доводиться узгоджувати системи цінностей, засвоєних в сім'ї, з вимогами шкільної системи, а засвоєні в школі — з вимогами виробництва та ін.»⁶.

Спорідненою з вищеназваною є проблема виявлення умов, за яких відбувається суто зовнішне (на рівні поінформованості) засвоєння індивідом цінностей суспільства. У зв'язку з цим значні труднощі виникають і в дослідженні проблеми впливу групової свідомості на індивідуальну систему ціннісних орієнтацій, причому методики, що застосовуються для цього, не завжди ефективні. Найчастіше використовують різноманітні анкети, інтерв'ю, опитування та інші близькі до них методи. Однак робити висновки про ціннісні орієнтації людини на основі її вербальних реакцій (суджень, висловлювань та ін.) треба дуже обережно, оскільки вони часто-густо відрізняються від реальних уподобань і поведінки індивідів. Щоб одержати найбільш вірогідну інформацію, слід брати до уваги передусім ті стійкі, однорідні оцінки, судження й висловлювання, які повторюються в різноманітних ситуаціях. Тому процедура дослідження має спиратись на набір різноманітних засобів збирання інформації, які дають можливість фіксувати базові, життєво значущі цінності особистості, що виступають як найбільш імовірні когнітивні чинники формування системи ціннісних орієнтацій.

³ Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи.— Радянська Україна, 1984, 14 квіт.

⁴ Див.: *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания.— Л., 1968, с. 301; *Кон И. С.* Социология личности.— М., 1967, с. 28, та ін.

⁵ Див.: *Ядов В. А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности.— В кн.: *Методологические проблемы социальной психологии.* М., 1975, с. 96; *Уздунова В. Г.* Роль ценностных ориентаций и социальных установок как факторов мотивации поведения личности.— *Вестник ЛГУ*, 1975, № 23, вып. 4, с. 136; *Любимова Т. Б.* Понятие ценности в буржуазной социологии.— В кн.: *Социальные исследования.* Теория и методы. М., 1970, вып. 5, с. 74 та ін.

⁶ *Ядов В. А.* Личность и ее ценностные ориентации.— *Инф. бюл. ССА и ИКСИ АН СССР.* М., 1969, вып. 1, № 4 (19), с. 3.

Ціннісні орієнтації особистості становлять цілісну систему, тому в дослідженні необхідно фіксувати ознаки системності — стійкість поведінки різних їх типів, ієрархічність тощо. Крім того, обов'язково треба реєструвати три головні структурні компоненти ціннісної орієнтації — когнітивну, емоційну та поведінкову. Процедура повинна будуватись таким чином, щоб мати можливість вилучити з вербально виражених орієнтацій (суджень, оцінок та ін.) інтерналізовані ціннісні орієнтації і відокремити неінтерналізовані (суто декларативні).

Для виявлення спрямованості ціннісних орієнтацій, їх ієрархії слід враховувати і ступінь їх сформованості та рівень усвідомленості. Це завдання в нашому дослідженні⁷ розв'язувалось шляхом створення необхідних умов для визначення рівня сформованості кожної з трьох структурних компонент ціннісної орієнтації. Для респондентів створювалась ситуація ціннісного вибору з ряду соціальних цінностей (на жаль, більшість методик цим і обмежується), після чого їх оцінні судження порівнювались з даними про реальну поведінку респондентів у житті та її мотиви. На цьому етапі результати взаємо- та самооцінки учнів ПТУ зіставлялись із спостереженнями майстрів виробничого навчання над вихованцями. За критерій сформованості системи ціннісних орієнтацій, на нашу думку, можна взяти однаково високий рівень розвитку всіх трьох компонент ціннісної орієнтації — пізнавальної, оцінної та поведінкової. Гадаємо, що ціннісна орієнтація не може вважатись сформованою, якщо оцінні судження респондентів не відповідають готовності активно оволодівати прийнятими цінностями.

У дослідженні використовувалась методика ТВМЦ (тест вибору моральних цінностей), згідно з якою в основу розроблених нами описів кількох типів (моделей) поведінки, що їх мали вибирати респонденти, було покладено орієнтацію на певні цінності. Ми виходили з того, що вибираючи той чи інший тип поведінки, респондент обов'язково керуватиметься цінностями, що лежать в його основі. Загалом пропонувалось дев'ять моделей поведінки, які були об'єднані в два блоки: позитивні суспільно значущі морально-трудова типи поведінки та негативні за змістом і суспільною значущістю орієнтації.

До першого блоку було включено: суспільну активність (індивідуалізм, егоїзмові, пасивній споглядальності за такої орієнтації протиставляється активна, діяльна життєва позиція особи); професійну майстерність (людина, в якій ця цінність домінує, прагне якнайповніше виявити себе в роботі, приносити своєю працею користь суспільству; професійна майстерність пов'язана з такими цінностями, як колективізм, дисциплінованість, почуття обов'язку, сумлінність та ін.); творчу діяльність (прагнення створювати нове, вдосконалюватись самому, вносити елементи творчості, винахідництва, ініціативи в будь-яку справу та ін.); моральний авторитет (чуйність, чесність, порядність, доброта, щирість як соціальні якості особистості); цінність художньої (естетичної) діяльності.

Названі цінності, накладаючись одна на одну, утворюють цілісну систему морально-трудова ціннісних орієнтацій.

До блоку негативних орієнтацій ми включили: споживацтво (орієнтація передусім на речі, матеріальні блага, що врешті-решт призводить до духовного зубожіння); пристосовництво (відсутність стійких принципів і переконань, пасивність в громадському житті); діляцтво (намагання задовольнити власні потреби за рахунок суспільства або

⁷ В ході дослідження, що проводилось в 1982/83 навчальному році серед учнів СПТУ № 24 та СПТУ № 29 м. Києва, було обстежено 348 учнів, 23 майстра виробничого навчання, 18 викладачів профілюючих дисциплін.

інших людей, досягти матеріального добробуту, імітуючи активну діяльність); кар'єризм⁸.

Відповідаючи на запитання, учні водночас повинні були: а) проаналізувати запропоновані типи (моделі) поведінки; б) оцінити їх привабливість за п'ятибальною шкалою; в) з кожного опису моделі поведінки вибрати один елемент, що найбільше сподобався, незалежно від ступеня привабливості даного типу поведінки в цілому; г) оцінити свою власну поведінку з погляду запропонованих моделей.

Разом з учнями було опитано і майстрів виробничого навчання та викладачів. Вони мали порівняти реальну поведінку своїх вихованців з запропонованими моделями і оцінити за п'ятибальною шкалою ступінь їх відповідності. Отже, майстри виробничого навчання і викладачі виступали в ролі експертів. Крім того, аналізувались дані взаємної оцінки респондентів.

Моделі поведінки, що відповідають позитивним чи негативним ціннісним орієнтаціям, запропоновані респондентам для оцінки, ми розташовували довільно, щоразу по-іншому, щоб не створювати упередженості щодо них. Запитання ставились у вигляді завдань, які потрібно виконати після ознайомлення з усіма моделями (типами) поведінки. Наприклад: «Уважно ознайомтесь з описами поведінки різних людей у повсякденному житті. Оцініть їх за п'ятибальною шкалою («дуже подобається», «подобається», «байдуже», «не подобається», «дуже не подобається»). Аргументуйте свої відповіді» і т. п.

Аналіз отриманих даних виявив загальну орієнтацію учнів ПТУ на суспільно значущі морально-трудові цінності. Так, 90,7% респондентів до складу найбільш важливих включили цінності суспільної активності та професійної майстерності; 89,7% — творчої діяльності; 88,8% — морального авторитету⁹. Разом з тим 11,2% учнів ПТУ назвали серед найбільш важливих цінності споживацтва, 15% — пристосовництва, а 16,8% — діляцтва.

Незважаючи на те, що морально-трудові цінності мають значно вищий ступінь привабливості для учнів ПТУ порівняно з негативними, все ж не можна сказати, що вони засвоюються повністю свідомо. Так, у моделі творчої діяльності найменш привабливим виявився елемент, що передбачає творче ставлення до своєї професії (на нього припало лише 9,3% усіх виборів). У бесіді виявилось, що учні здебільшого розуміють творчість занадто абстрактно, не пов'язуючи її з обраною професією. Ім здається, що творчість притаманна перш за все таким професіям, як художник, письменник, актор, музикант.

Цікаво порівняти ці дані з усвідомленням учнями цінності професійної майстерності, суттєвими ознаками якої є прагнення підвищувати професійний рівень, удосконалювати вміння і навички, вносити раціональні пропозиції, виявляти ініціативу. Лише 15,9% всіх опитаних вказали на ці ознаки. Звідси можна припустити, що в засвоєнні цінностей творчої діяльності та професійної майстерності знанням про їхні суттєві моменти належала невелика роль. Те саме можна сказати і щодо ціннісної орієнтації на суспільну активність. Виявилось, що суспільну активність більша частина респондентів розуміє насамперед як участь в різних заходах — зборах, засіданнях та ін. (38,3%, тобто більше третини опитаних, бере до уваги лише формальну сторону соціальної активності).

Негативні за змістом і соціальною спрямованістю цінності, як уже зазначалось, не мають великого поширення серед обстежених нами учнів професійно-технічних училищ. Увагу привертає той факт, що

⁸ Цінності кар'єризму, як і художньої діяльності, залишились невибраними, тому не аналізуються.

⁹ Респонденти мали змогу вибрати по декілька цінностей, тому сума виборів може перевищувати 100%.

вони значно популярніші серед юнаків, ніж серед дівчат. Особливо це стосується споживацьких цінностей: тип споживацької поведінки вибрали 16,1% юнаків і 5,9% дівчат, а діяцтво відповідно — 23,2% і 9,8%. В останньому випадку найбільш привабливою для респондентів виявились особиста пристосованість до життя, вміння спиритно влаштовуватись, мати знайомства з «потрібними» людьми (35,5% всіх виборів).

За даними обстеження, більшість учнів намагається будувати поведінку відповідно до своїх поглядів, переконань, уявлень. Про це свідчить не тільки вербальна готовність респондентів діяти за переконаннями, а й насамперед оцінки майстрами виробничого навчання та викладачами своїх вихованців і дані їхнього взаємного оцінювання.

Такий, комплексний підхід до визначення рівня сформованості поведінкової компоненти є взагалі чи не найефективнішим. Справа в тому, що ступінь об'єктивності оцінок майстрів виробничого навчання та викладачів, з одного боку, і взаємних оцінок респондентів, з іншого, коливається залежно від того, офіційною чи неофіційною є ситуація спілкування. Так, скажімо, майстри виробничого навчання об'єктивніші в оцінці орієнтацій учнів в ситуаціях так званого офіційного спілкування (орієнтації на суспільну активність, професійну майстерність). В оцінці ж орієнтацій на моральний авторитет об'єктивнішими виявились взаємні оцінки респондентів. Дані про рівень сформованості поведінкової компоненти ціннісної орієнтації показали, що майже у третини опитаних вона сформована лише вербально. Особливо це стосується орієнтації на суспільну активність.

Критерієм сформованості ціннісної орієнтації є не тільки високий рівень розвитку всіх її структурних компонент, але і ступінь її усвідомленості. У цьому зв'язку звернемо увагу на такий факт: 16,8% респондентів відповіли, що віддають перевагу цінностям діяцтва, але в реальній поведінці, як виявилось, лише 5,6% з них дотримуються цієї орієнтації. Виявлення учнів, у яких орієнтація на негативні цінності сформована поки що лише на вербальному рівні, має надзвичайно важливе соціально-виховне значення, дає можливість вжити заходів для своєчасного їх переорієнтування на суспільно значущі цінності.

Формування ціннісних орієнтацій є багатоступінчастим процесом засвоєння особою суспільних цінностей, в ході якого вони інтерналізуються, перетворюються на свідомі програми поведінки. На першому етапі індивід набуває певних знань про цінності, прийняті в навколишньому соціальному середовищі. Згодом у нього виникає розуміння цінності і її оцінка як з погляду привабливості для себе, так і для суспільства. Нарешті, ці емоційно забарвлені ціннісні уявлення створюють своєрідне поле емоційного тяжіння, групуючи інші цінності в систему, яка виступає соціальним регулятором поведінки індивіда. Процес соціалізації індивіда може на якомусь певному етапі загальмовуватись, що позначається, зокрема, на недостатній сформованості (несформованості) тієї чи іншої структурної компоненти ціннісної орієнтації (особливо поведінкової). Своєчасне виявлення невідповідності рівня розвитку лізнавальної та емоційної компоненти ціннісної орієнтації, з одного боку, і рівня поведінкової компоненти — з іншого, дає можливість запобігти поверховому засвоєнню цінностей соціалістичного способу життя, знайти адекватні засоби і методи для формування активної, діяльної орієнтації на опанування цих цінностей, зокрема цінностей професійної діяльності.

Реформа загальноосвітньої і професійної школи значною мірою сприятиме розв'язанню цієї проблеми. Впровадження в життя заходів, передбачених реформою, має посилити роль продуктивної праці як фактора виховання особистості. Не тільки зміст виробничої праці, але й її організація, суспільна спрямованість, матеріально-технічне забез-

печення стають важливими чинниками у вирішенні виховних завдань. Стимулювання пізнавального інтересу до виконуваної праці, інших форм мотивації, що базуються на результативності праці, її колективній організації забезпечить виховання в учнів середніх професійно-технічних училищ і загальноосвітніх шкіл стійкої звички до різноманітних видів трудової діяльності, формування морально-трудової орієнтації як центральної ланки виховання людини соціалістичного суспільства.

* * *

Изучение особенностей нравственно-трудовых ценностных ориентаций учащихся ПТУ является важным условием формирования активной жизненной позиции будущих работников. Исследования подтверждают, что в целом учащиеся ПТУ ориентированы на социально значимые нравственно-трудовые ценности. Однако отдельные структурные компоненты этих ориентаций сформированы недостаточно. Особенно это касается поведенческого компонента, неразвитость которого приводит к чисто вербальному усвоению общественно значимых ценностей. Своевременное выявление несоответствия уровня развитости познавательного и эмоционального компонентов ценностной ориентации, с одной стороны, и уровня поведенческого компонента, с другой, дает возможность избежать поверхностного усвоения ценностей социального образа жизни, использовать адекватные средства для формирования активной ориентации на овладение этими ценностями.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ФІЛОСОФІЯ І ТЕХНІЧНІ НАУКИ

20—21 листопада 1984 р. в Харкові проходила регіональна наукова конференція «Філософсько-методологічні і соціальні проблеми технічних знань і науково-технічного прогресу», організована Будинком політосвіти Харківського обкому Компартії України, Бюро методологічних семінарів Північно-Східного наукового центру АН УРСР, Харківським політехнічним інститутом ім. В. І. Леніна. В роботі конференції взяло участь близько 300 чоловік — відповідальні партійні працівники, співробітники академічних та науково-дослідних інститутів, викладачі вищої школи.

У вступному слові голова Північно-Східного наукового центру АН УРСР, академік АН УРСР В. П. Шестопалов охарактеризував сучасний етап розвитку НТР, звернувши увагу на принципово відмінні її наслідки за умов соціалізму й за умов капіталізму. На пленарному засіданні були заслухані доповіді доктора філософських наук Ю. Ф. Бухалова «Про предмет технічних наук», кандидата філософських наук М. Т. Гостева «Техніка, її місце і роль в умовах розвинутого соціалізму», докторів технічних наук А. В. Дабагяна «Штучний інтелект і його можливості» і С. І. Богомолова «Проблеми взаємозв'язку наук і підвищення якості підготовки, комуністичного виховання майбутніх інженерів».

На конференції працювали чотири секції, на яких було обговорено близько 40 повідомлень і виступів. Одні з них при-

свячувалися питанням інтеграції наукового знання, аналізу специфіки розвитку технічних наук (на них спинилися, зокрема, кандидати філософських наук М. А. Єрмоловський, Ю. М. Попов, Б. Я. Пугач та ін.). Інші виступи стосувалися проблем визначення ролі техніки та її впливу на людину й на зовнішнє середовище (кандидати філософських наук Р. В. Жердев і С. М. Пазинич, кандидат технічних наук О. Є. Єгоров). Неспроможність буржуазних технократичних доктрин показали кандидати філософських наук І. П. Рущенко, В. Ф. Сухін та ін. Жваве обговорення викликали виступи доктора технічних наук В. Г. Воронова, кандидатів філософських наук М. В. Артемчука, В. М. Кожанчикова, С. Ф. Вакулєнка, кандидата технічних наук Є. М. Бута, присвячені питанням роботизації виробництва, створенню «штучного інтелекта», функціонуванню «людно-машинних систем».

Про вдосконалення учебного процесу у вузах відповідно до вимог прискорення науково-технічного прогресу розповіли доктор філософських наук М. Я. Добрускін, кандидат технічних наук О. В. Гореллий, кандидат філософських наук Є. І. Чорноморець та ін.

Тези доповідей і повідомлень видрукувані в збірнику, виданому до відкриття конференції.

Проблеми формування нової людини

М. Ю. КРАСОВИЦЬКИЙ

ВИХОВНІ ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ *

(На матеріалах аналізу учнівських колективів)

На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства дедалі більше зростає потреба в поглибленому вивченні проблем формування громадської думки. Про те значення, якого надає Комуністична партія дослідженням громадської думки, свідчать матеріали XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.) і наступних пленумів Центрального Комітету КПРС. Так, прийнято рішення про організацію Всесоюзного центру по вивченню громадської думки¹. Розроблені партією та урядом заходи щодо зміцнення дисципліни в трудових колективах спрямовані і на підвищення значення громадської думки. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці» і Закон СРСР про трудові колективи відкривають нові можливості для активного впливу на виробничу і громадську діяльність кожного трудівника, для зміцнення сили та авторитету громадської думки як чинника комуністичного виховання.

Як відомо, одним з найважливіших завдань, що постають на етапі вдосконалення зрілого соціалізму перед нашим суспільством, є формування нової, всебічно і гармонійно розвиненої людини. На розв'язання цього завдання націлена система народної освіти, яка виконує не тільки навчальну, а й виховну функцію, сприяє формуванню основ комуністичного світогляду у підростаючого покоління радянських людей.

Неабияку роль у комуністичному вихованні школярів відіграє громадська думка учнівських колективів. В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» вказується на потребу «посилити відповідальність і зміцнювати згуртованість учнівських колективів, всемірно підтримуючи всі їх корисні починання, ініціативу і самодіяльність»², підкреслюється роль громадських молодіжних організацій, учнівського самоуправління.

У нашій філософській, соціологічній і соціально-психологічній літературі кількість праць, присвячених з'ясуванню особливостей, сутності, структури і функцій громадської думки неухильно зростає. Здебільшого громадська думка розглядається як один із станів суспільної свідомості, як специфічна форма її вияву, яка має реальний вплив на розвиток суспільства, функціонування його соціальних інститутів, на думки і дії окремих осіб. Так, Б. А. Грушин твердить, що, «будучи взята стосовно форм суспільної свідомості, громадська

* Продовжуємо цикл статей, присвячених дослідженню соціальної ролі соціалістичної громадської думки. Попередні публікації цього циклу див.: *Холох В. І.* Громадська думка як засіб боротьби з «пережитками минулого». — *Філософська думка*, 1984, № 4, с. 17—27; *Комунаров С. М.* Інтернаціональна сутність соціалістичної громадської думки. — *Філософська думка*, 1984, № 6, с. 3—9.

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС*, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 75.

² Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. — *Радянська Україна*, 1984, 14 квіт., с. 3.

думка являє собою певний спосіб їх функціонування, відмітними ознаками якого є неофіційність, стихійність тощо»³. Становлячи певне сукупне судження людей про ті або ті явища навколишньої дійсності, «виражена тим чи іншим способом, громадська думка — це масова свідомість... у дії або реакція масової свідомості»⁴.

Загальноприйняте також і те, що за своєю суттю громадська думка є ставлення (приховане або явне) людей до фактів соціальної дійсності (А. Д. Кловська, М. І. Удовенко, А. А. Тарасенко). Відображення дійсності громадською думкою не дзеркальне, а складне, суперечливе за своїм характером. Предметом громадської думки стають не всі факти, явища, об'єкти навколишньої дійсності, а переважно ті, які мають загальний інтерес (О. К. Уледов, Б. А. Грушин, Л. С. Байдак та ін.).

Ставлення людей до тих чи тих факторів навколишньої дійсності виявляється у їхніх групових або колективних судженнях, у яких здійснюються оцінка цих факторів, їх схвалення або ж осуд, трактування їх виникнення, визначення перспектив дальшого впливу на громадське життя та ін. Отже, групове оцінне судження є своєрідною формою вираження громадської думки.

Широкими й розмаїтими є вияви громадської думки в різних сферах людської діяльності, її взаємодія з іншими соціально-психологічними процесами і явищами. Особливо помітний її вплив на спілкування, відносини людей, ціннісні орієнтації, групові норми та ін. На жаль, в фаховій літературі цей вплив враховується все ще недосить, його значення часто-густо недооцінюється. Такий стан справ навряд чи можна визнати задовільним, адже, навіть розглядаючи громадську думку в найширшому соціокультурному контексті, важливо пам'ятати й про її своєрідність і роль у суспільному житті.

У цій статті, висвітлюючи вияви соціалістичної громадської думки в різних сферах людської діяльності, ми ставимо своєю метою уточнити її об'єктивні співвідношення з іншими соціально-психологічними поняттями та явищами, глибше осмислити її педагогічні, виховні можливості.

Відомо, що основною умовою розвитку людини і людського суспільства виступає праця. Оскільки будь-яка праця є за своєю суттю колективною, вона неминуче пов'язана з формуванням і висловлюванням певного ставлення людей до самої діяльності, до способів її здійснення, до продуктів діяльності й до інших людей, що беруть у ній участь. Спільна праця неможлива без обігу думок (мнень), які виступають у вигляді передбачень, проєктів, попередніх міркувань, що оцінюють результати праці та ін. У цьому разі думка виконує роль проміжної ланки в процесі удосконалення трудової діяльності, трудового виховання особи.

Громадська думка — важливий чинник, що посилює або послаблює виховне значення праці. Адже праця не може здійснюватися як педагогічно нейтральний процес, бо її вплив залежить від усього соціального контексту взаємодії людей, від тих відносин, які складаються між ними у ході праці, й від того, як вони до неї ставляться.

Дослідження показують, що класні (учнівські) колективи з високим рівнем громадської думки, як правило, виявляють у трудових справах високу організованість і активність. Отже, виникаючи в ході трудової діяльності, громадська думка теж може мати істотний вплив на характер і процес праці (на її зміст, організацію, ставлення людей до неї та ін.).

Досить високою є значущість громадської думки і у сфері спілкування. Відомо, що спілкування — це взаємодія людей, змістом якої є

³ Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений.— М., 1967, с. 56.

⁴ Там же, с. 61.

обмін інформацією, цінностями з допомогою різних засобів комунікації. У ході спілкування люди дістають чимало інформації, засвоюють певні норми і зразки поведінки, набувають досвід адекватного реагування на різні життєві ситуації, виробляють лінію поведінки в так званих стандартних та нестандартних ситуаціях. Спілкування — це складне соціальне й психологічне явище, яке тісно пов'язане з розвитком відносин, ціннісних орієнтацій, світогляду та ін. У процесі спілкування відбувається обмін думками, їх зіткнення і уточнення, досягається взаєморозуміння і на його основі виникає групова (колективна) думка. Спілкування виступає як одна, — хоча і не єдина — з передумов виникнення громадської думки (так, наприклад, громадська думка може виникнути і під впливом масової інформації без безпосереднього спілкування людей і обміну думками).

Досить значна роль індивідуальних і групових (колективних) думок у процесі пізнання людиною навколишнього світу. Історія наукових відкриттів завжди була історією боротьби думок. Розвиток науки постійно пов'язаний з висуненням нових, революційних ідей, думок, які часто, на перший погляд, видаються «абсурдними», не вкладаються в рамки наявного наукового знання, загальноприйнятої думки.

В оцінці ролі думки у пізнанні трапляються дві крайності. Одні автори виводять думки, гадки (мнения) за рамки пізнання, відмовляють їм у здатності містити об'єктивну істину. З другого боку, припускається отождіння думки і знання. Насправді ж думка посідає проміжне становище, виступає як одна із пізнавальних форм, з допомогою якої здійснюється перехід від суб'єктивного до об'єктивного, від незнання до знання. У процесі пізнавальної діяльності думка, спираючись на певну систему доказів, може стати переконанням. І навпаки, у ході обговорення з'являються аргументи, що перетворюють те чи те переконання в думку, яка потребує додаткових доказів. Отже, виникнення думок, їх актуалізація і інтеграція є важливим чинником і умовою колективного пізнавального процесу як у ході наукового пошуку, так і в процесі навчання.

Громадська думка відіграє значну роль і в становленні, функціонуванні й розвитку ціннісно-орієнтаційної сфери життя людей. Моральні норми і вимоги, традиції і звичаї, ціннісні орієнтації, будучи відображенням суспільних відносин і активної перетворювальної діяльності людей, все ж значною мірою піддаються впливу громадської думки. Часто в поняття «громадська думка» включають і ціннісно-орієнтаційні фактори (групові норми, традиції та ін.). В інших випадках, навпаки, взагалі ігнорують такий феномен, як громадська думка, фактично розчиняють його в ціннісних орієнтаціях. При цьому зовсім випускається з уваги той реальний факт, що громадська думка — це вияв ставлення людей до явищ навколишньої дійсності, в тому числі й до групових норм.

Утвердження моральних норм, традицій, ціннісних орієнтацій неодмінно пов'язане з боротьбою думок. Вони завойовують уми і серця людей мірою посилення підтримки їх громадською думкою. Так само і відмирання віджилих, застарілих норм, цінностей, традицій відбувається в умовах боротьби, спричиненої певними змінами у сфері думок. Громадська думка впливає на функціонування і зміст ціннісно-орієнтаційної сфери діяльності людей, насамперед з допомогою схвалення, осуду або індиферентного ставлення до різних її виявів. Вона виступає, отже, як засіб, з допомогою якого стверджуються або руйнуються ті чи ті ціннісні орієнтації, моральні норми.

Громадська думка має велике значення для народження, зміцнення й порушення, зникнення традицій. Традиції і громадська думка мають чимало спільного: вони впливають на свідомість і поведінку людей; виникають у ході спільної діяльності й досягнення спільних.

цілей, є різними формами вияву громадської свідомості. Однак, якщо громадська думка виражається в судженнях, які можуть реалізуватися або не реалізуватися, то традиція є певним усталеним стереотипом соціальної дії, вчинків, в якому дістає своє вираження колективна думка, причому реалізується він здебільшого за звичкою.

Оскільки носіями громадської думки виступають люди, які за соціалізму виконують ключову роль у планомірно керованих соціальних процесах, вона неминує містити у собі інформацію і про стан об'єкта управління. Щоб мати можливість приймати оптимальні рішення, керівник повинен постійно вивчати і враховувати у своїх діях цю інформацію. Громадська думка виражає ставлення мас до рішень керівника, тобто виступає постійним (гласним і негласним) його «опонентом» — отож він повинен постійно враховувати цей чинник, прогнозувати його можливу реакцію на ті чи ті рішення. У ході управління набуває важливого значення мобілізація громадської думки на виконання рішень, насичення її необхідною інформацією, опора на неї в організації виконання рішень, забезпечення їм масової підтримки.

Отже, в різних сферах суспільного життя виявлення функції соціалістичної громадської думки досить багатоманітні. Аналіз її ролі у різних галузях діяльності свідчить про її невчирені педагогічні, виховні можливості. За нашими даними, близько 80% старшокласників тією чи іншою мірою визнають позитивний вплив на них громадської думки свого колективу.

З'ясування педагогічної функції громадської думки пов'язане насамперед з визначенням того, хто, яка соціальна спільність може бути її суб'єктом. Суб'єктом громадської думки, її носієм можуть виступати суспільство загалом, суспільні класи, соціальні групи, виробничі й учбові колективи, мікрогрупи. Відзначимо, що питання про визначення суб'єкта громадської думки досі залишається спірним. Так, наприклад, О. К. Уледов вважає громадською думку народу, суспільства, певного суспільного класу. Думку тієї чи тієї групи людей, виробничого або учбового колективу, на його погляд, потрібно так і називати: «думка певної групи»⁵.

Гадаємо, що в умовах соціалістичного суспільства основні закономірності розвитку, функціонування групової думки, незалежно від кількості людей, які її висловлюють, лишається по суті тими самими. Ми поділяємо думку Б. А. Грушина, що «незалежно від того, чи йдеться про первинний виробничий колектив або адміністративний район, демографічну чи соціальну групу, така думка — в рамках своєї структури і щодо неї — є безумовно громадською. Тому треба говорити не про «групову», «місцеву», «районну», «національну» та ін. думки, з одного боку, і «громадську думку», з другого, — а про громадську думку колективу, групи, району, нації, класу, нарешті суспільства загалом»⁶.

За своєю структурою громадська думка являє собою діалектичну єдність одиничного, особливого і загального, в результаті чого вона виступає не як арифметична сума індивідуальних і групових думок, а як специфічне якісне їх утворення.

Специфіка виховного впливу громадської думки учнівських колективів у тому, що тут саме у ході спілкування здійснюється виховний вплив на особу через безпосередній обмін інформацією, через систему міжособистісних стосунків, за допомогою взаємодії колективної оцінки й самооцінки та ін.

Отже, думка учнівського колективу виступає як громадська думка з усіма притаманними їй закономірностями функціонування і виховного впливу на особу. Вона є вираженням такого ставлення колек-

⁵ Див.: Уледов А. К. Духовная жизнь общества.— М., 1980, с. 212—213.

⁶ Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений, с. 198

тиву або його частини до найрізноманітніших явищ навколишньої дійсності, що розкривається у стійкій системі суджень з питань, які викликають взаємний інтерес його членів. Зрозуміло, педагогічні можливості громадської думки учнів зумовлені їхніми віковими особливостями, мірою становлення їх соціальної, громадянської зрілості.

У структурі громадської думки того чи того класного учнівського колективу виявляється низка взаємопроникаючих і пов'язаних між собою компонентів: думка суспільства загалом; думка шкільної молоді як своєрідної соціальної спільності; думка загальношкільного колективу; думка учнів паралельних класів (наприклад, старшокласників), думка мікрогруп, що складають даний класний колектив, й індивідуальні думки.

Громадська думка учнівського колективу має велику регулятивну насиченість, яка постійно збільшується під впливом навчально-виховного процесу. Треба розрізнити спонтанно утворену і педагогічно спрямовану громадську думку, що виступає засобом свідомої організації виховання учнів.

Об'єктивно зумовлені виховні функції громадської думки такого колективу полягають в тому, що вона:

1. Виражає ставлення членів колективу до виховних цілей і зусиль педагогів. Оскільки таке ставлення може бути позитивним або негативним, ті чи інші зусилля педагогів можуть зустрічати підтримку або опір з боку громадської думки. Внаслідок цього виховні впливи можуть бути посилені або послаблені, а інколи повністю нейтралізовані. Отже, парадоксально висловлюючись, можна твердити, що думка молодіжного колективу в цьому разі виконує «виховну» функцію щодо самих вихователів, які можуть, зважаючи на її реакцію, коригувати свій педагогічний вплив.

2. Врівноважує різні впливи, спрямовані на особу. Якщо учнівський колектив референтний, його думка часто виступає як критерій істинності думок, суджень, поглядів тих осіб, які виступають об'єктом виховного впливу цього колективу. Орієнтація на думку колективу сприяє тому, що чимало старшокласників, наприклад, відбирають із цих впливів ті, які імпонують колективній думці, і відкидають те, що їй суперечить.

3. Впливає на спрямування поведінки школярів згідно з нормами, цінностями, вимогами, цілями колективу. Здійснюючи оцінку вчинків і дій, громадська думка допомагає кожній молодій людині осмислити свої дії з погляду інтересів колективу, сприяє виробленню звички зважати на його думки, погоджувати особисті й громадські інтереси. Думка товаришів допомагає особі глибше зрозуміти причини тих чи інших своїх дій. Великий вплив на особу робить судження, в якому розкривається сутність дій і вчинків людини (іноді незрозуміла їй самій), а також колективна воля, що виявляється в судженнях однокласників, у їх ставленні до тих чи тих змін у її поведінці.

4. Сприяє виробленню певних еталонів поведінки за допомогою висловлювань про ті чи ті ціннісні орієнтації, моральні норми, традиції, дії тощо. Ствердження у житті колективу тих чи інших еталонів поведінки завжди пов'язане з боротьбою і зіткненням думок, з формуванням більш-менш єдиної думки з цього питання. Засвоєння таких еталонів кожною особою має потребу в підтримці громадської думки. «Справжня широка етична норма стає дійсною тільки тоді., коли ця норма починає діяти швидко й точно, підтримується створеною громадською думкою»⁷.

Проведене нами дослідження свідчить водночас про можливість певних розбіжностей у позиції старшокласників з приводу цінностей,

⁷ Макаренко А. С. Проблемы воспитания в советской школе.— Соч. М., 1958, т. 5, с. 435.

сформульованих в абстрактній, теоретично-загальній формі та у зв'язку з конкретною ситуацією, коли треба керуватися цими цінностями для прийняття конкретного рішення (за нашими даними, ця середня розбіжність становить 9,7%).

5. Здійснює функцію соціального контролю за поведінкою особи в зв'язку з тим, що кожна людина тією чи тією мірою включена в складну систему внутрішньокolleктивних відносин і залежностей. Завдяки цьому в трудовому, учбовому колективі формується і постійно модифікується соціальний портрет особи, який піддається постійній оцінці і впливу громадської думки. Цей вплив здійснюється і тоді, коли особа діє поза колективом, коли вона приймає самостійне рішення. Оскільки особа так чи інакше оцінює свої дії і вчинки з погляду колективу, самоконтроль — це, по суті, та ж форма соціального контролю.

Зрозуміло, в соціалістичному колективі самоконтроль не зводиться до простої пристосовуваності, оскільки особа сама є виразником інтересів свого колективу.

Отже, думка колективу має великі виховні можливості. Однак, оскільки процесу її розвитку і функціонування певною мірою властивий спонтанний характер, вона може відіграти не тільки позитивну, а й, в окремих випадках, негативну роль у формуванні особи.

У зв'язку з цим перед партійними, професійними, комсомольськими організаціями, педагогічними колективами стоїть складне завдання: використовуючи об'єктивно притаманні громадській думці виховні функції, дбати про використання її як ефективного і постійно діючого засобу комуністичного виховання. Її функції у зв'язку з цим розширюються, їх зміст набуває яскраво вираженого педагогічного характеру (можна виділити дві групи функцій: загальний вплив на життя і діяльність колективу і вплив на процес виховання окремих осіб).

Здійснюючи організуючий і регулюючий вплив на життя і діяльність колективу, громадська думка виступає насамперед як опора громадських організацій, педагогічного колективу в їх боротьбі за досягнення виховних цілей. В даному разі громадська думка посилює ефективність інших засобів і методів комуністичного виховання. Її підтримка забезпечує успіх боротьби з негативними явищами в житті колективу. Позитивне ставлення громадської думки до трудової, суспільно корисної, навчальної діяльності сприяє усвідомленню значущості цієї діяльності членами учнівського колективу і, отже, посилює її виховне значення.

Комуністична партія надає великого значення підвищенню ролі громадської думки трудових колективів (а учнівський колектив є зрештою специфічним їх різновидом), настійно домагається створення в кожному з них атмосфери високої вимогливості й відповідальності. Як підкреслює товариш К. У. Черненко, соціалістична дисципліна — це не «протилежність демократії. Навпаки, вона дає змогу реалізувати на практиці інтереси більшості, волю партії і народу»⁸.

Громадська думка сприяє збагаченню духовного життя колективу. В процесі формування громадської думки з приводу тих чи інших подій, явищ, учинків відбувається обмін інформацією, одержаною «ззовні» (через засоби масової комунікації, читання, спілкування з іншими людьми та ін.); обмін думками про інформацію, одержану у навчальному процесі і, отже, поглиблення її розуміння; обмін ціннісними орієнтаціями, інтелектуальним багатством, моделями поведінки; засвоєння узагальноної оцінки явищ дійсності. При цьому вирішального значення набуває інтерпретація педагогами переданої учням інформації з позицій комуністичного світогляду.

⁸ Черненко К. У. На рівень вимог розвинутого соціалізму: Деякі актуальні проблеми теорії, стратегії і тактики КПРС.— К., 1984, с. 25.

Думка колективу виступає як потужний регулятор внутрішньоколективних відносин. Як засіб виховного впливу вона робить надбанням усіх членів учнівського колективу найкращі зразки поведінки, створює навколо них ореол поваги і, отже, сприяє їх перетворенню в колективні еталони. На основі таких прикладів, підтримуваних громадською думкою, в колективі формуються певні об'єкти наслідування, що, як відомо, має величезне значення для виховання молоді. Уже сам факт широкої гласності колективної оцінки дій тих чи тих осіб є важливою умовою морального збагачення всіх членів такого колективу.

Громадська думка колективу виступає як своєрідний орієнтир у виборі й оцінці особою культурних, духовних, моральних багатств навколишнього світу, певною мірою заповнює для деяких його членів дефіцит досвіду і знань. Через призму «свого» колективу часто сприймаються ті культурні цінності, які перебувають поза сферою життєдіяльності даної особи. Так, «Литературная газета» опублікувала статтю С. Соловейчика «Чарівні черевички», де описано цікавий досвід морального виховання школярів у клубах юних комунарів Ленінграда⁹. Аналіз «комунарської методики», яка дає високі результати в моральному вихованні підлітків і старшокласників, свідчить про те, що в її основі лежить широке використання й громадської думки. Мають хлопці працювати в полі, чи вони організують громадську роботу, поздоровляють героїв війни тощо — «щоразу попередньо збирається летюча «нарада діла», щоб обговорити назрілі події в деталях. Ця ж нарада колективно організовує роботу, а потім зберуться і разом свої старання оцінять»¹⁰.

Соціалістична громадська думка — школа принципівості. В ході дискусії молодих людей виникають такі ситуації, коли, обговорюючи вчинок товариша, треба сказати правду в вічі, визначити власну позицію і обставити її, проголосувати за відповідне рішення. Отже, в процесі функціонування громадської думки особа набуває певного соціального досвіду. Важко переоцінити роль виробленої і педагогічно спрямованої громадської думки у формуванні в молоді комуністичної свідомості, бережного ставлення до соціалістичної власності тощо.

Громадська думка учбового колективу стимулює процес самовиховання. Оскільки одним із найважливіших стимулів самовиховання є потреба в ліквідації розриву між вимогами суспільства і особи та її справжніми якостями, громадська думка сприяє усвідомленню молоддю людиною цієї суперечності, тим самим посилюючи потребу особи у самовихованні.

Оцінка особи засобами громадської думки допомагає їй виробити об'єктивну самооцінку. А це — неодмінна умова самовиховання: і тому, що думки товаришів сприяють самопізнанню молоді людини, виявленню нею своїх вад і своїх можливостей, і тому, що колектив дає змогу кожному його членові осмислити мотиви власних дій. Думка товаришів сприяє формуванню в особи таких якостей, які потрібні для здійснення самовиховання, а саме: самоконтролю, саморегулювання, самообмеження, самопримушення та ін. Ці якості виявляються тим успішніше, чим більше самовиховання пов'язане з відповідальністю перед товаришами, з обіцянням, даним колективу. Оцінка громадської думки здебільшого стає для молоді людини критерієм її досягнень у самовихованні.

Вивчення фактичного стану функціонування громадської думки в багатьох класах і школах свідчить про те, що інші її виховні функції реалізуються ще не повністю. Певною мірою виник розрив між тим значенням, якого вчителі й керівники надають на словах думці учнів-

⁹ Див.: Соловейчик С. Волшебные башмаки.— Лит. газета, 1983, 13 июля.

¹⁰ Там же.

ського колективу, і її справжньою роллю в педагогічному процесі. Так, у ряді областей УРСР було проведене анкетне опитування близько 300 класних керівників дев'ятих-десятих класів міських і сільських шкіл. Усім їм запропонували оцінити, якою мірою в їхніх класах реалізуються виховні функції громадської думки.

Оцінки, дані класними керівниками різних класів і шкіл, значно розбіжні, однак спільні тенденції в них можна помітити. Визначаючи вплив громадської думки на виховання колективу загалом, педагоги показали таке: думка учнівського колективу повністю або значною мірою є опорою їхніх виховних зусиль у 94% класних колективів (від 91 до 97% — в різних областях); сприяє повністю або значною мірою єдності дії учнів в 77% класних колективів (від 61 до 94%); підтримує повністю або значною мірою найкращі зразки поведінки, ставлення до навчання в 75% класних колективів від (36 до 95%).

Разом з тим, оцінюючи вплив громадської думки на окремих учнів, класні керівники підтвердили, що громадська думка доносить педагогічні вимоги до кожного учня повністю або значною мірою тільки в 55% класних колективів (від 36 до 79% в різних питаннях); стимулює позитивні дії і вчинки учнів у 81% класних колективів (від 77 до 96%); сприяє подоланню недоліків у поведінці, характері окремих учнів у 76% класних колективів (від 57 до 91%); стимулює прагнення учнів до самовиховання в 72% класних колективів (від 56 до 90%).

Цілком зрозуміло, що наведені цифри потребують введення певних поправок. Так, треба мати на увазі деяку суперечливість у відповідях. Якщо, наприклад, в 90% класів громадська думка повністю або значно виступає як опора виховних зусиль дорослих, то чому в 49% класів вона не доносить педагогічних вимог до учня? Очевидно, в міру конкретизації питань і самі педагоги критичніше оцінюють роль громадської думки у своєму класному колективі. Зрозуміло одне: виховні функції громадської думки старшокласників у школах реалізуються ще не повністю. Тут криється чималий резерв для піднесення рівня виховного впливу на молодь.

Це, зокрема, пов'язано з елементом формалізації, характерним для організації виховної роботи в багатьох школах. Тут набуло поширення так зване осценарювання учнівських зборів, бесід, диспутів, коли їх зміст зводиться до виголошення учнями заучених фраз за поперед написаним сценарієм і не лишається місця для власних думок, для дискусії, для обговорення хвилюючих проблем. Користь від таких жорстко запрограмованих «заходів» аж ніяк не велика.

Це та ряд інших проведених досліджень свідчать про потребу озброєння педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл методикою формування громадської думки учнів (особливо старшокласників) і умінням максимально використати її педагогічну функцію з метою удосконалення процесу комуністичного виховання. Адже підвищення ролі громадської думки трудового, учнівського, студентського колективу в комуністичному вихованні — найважливіша умова виконання настанов Комуністичної партії про необхідність дальшого вдосконалення всієї справи виховання молоді, формування нової, всебічно і гармонійно розвинутої особи.

* * *

Действенным средством решения сложного комплекса задач коммунистического воспитания молодежи, формирования нового, всесторонне и гармонически развитого человека является общественное мнение. Возрастание его роли на современном этапе развития нашего общества обуславливает все более настоятельную потребность углубленного изучения проблем становления общественного мнения и его использования в формировании марксистско-ленинского мировоззрения подрастающего поколения советских людей.

Важною роль в решению этой исследовательской задачи играет анализ специфики общественного мнения ученических коллективов и раскрытие особенностей осуществления воспитательных функций этой формы общественного мнения в сферах труда, общения и познания. Воспитательные функции социалистического общественного мнения ученического коллектива проявляются прежде всего в том, что оно приобщает подрастающее поколение к идеалам и нормам социалистического общества, способствует формированию у него коммунистического мировоззрения. Общественное мнение учащихся имеет и определенную специфику. Оно выражает отношение членов этого коллектива к воспитательным целям и усилиям педагогов; уравнивает влияние разнообразных влияний, нацеленные на ту или иную личность, входящую в коллектив; воздействует на направленность поведения школьников в соответствии с нормами, ценностями, требованиями и целями коллектива; содействует выработке определенных эталонов поведения с помощью высказываний о тех или иных ценностных ориентациях, моральных нормах, традициях, действиях и т. п.; способствует повышению эффективности социального контроля за становлением личности молодого человека.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ

10 грудня 1984 р. відбувся Загальні збори Відділення історії, філософії та права Академії наук УРСР, присвячені обговоренню методологічних проблем суспільних наук.

Відкриваючи їх, академік-секретар Відділення академік АН УРСР Б. М. Бабій підкреслив, що дальша розробка методологічних питань соціального передбачення є нині одним з найактуальніших завдань вчених-суспільствознавців. Вчасно і правильно складений прогноз — це один із засобів могутнього прискорення науково-технічного і соціального прогресу, який дозволяє концентрувати творчі сили, матеріальні і духовні ресурси нашого суспільства для виконання народногосподарських планів і соціальних завдань. За рекомендаціями філософів і соціологів будуть внесені істотні корективи в методологію і методику спеціальнонаукових і прикладних досліджень зазначених проблем, в теорію і практику соціального передбачення і планування.

З доповіддю «Прогностична функція марксистсько-ленінського суспільствознавства» виступив заступник академіка-секретаря Відділення член-кореспондент АН УРСР В. І. Куценко. Він проаналізував внесок суспільних наук в розвиток соціального прогнозування, розкрив провідну роль історичного матеріалізму в науковому передбаченні нових соціальних явищ і процесів, у вивченні потреб суспільства як вихідній передумові прогнозування і планування. Саме нерозв'язаність низки загальнометодологічних проблем соціального передбачення, брак досліджень про роль передбачення в розвитку суспільства стримують темпи вдосконалення практики соціального прогнозування, підкреслив до-

повідач. Розробку загальнометодологічних проблем соціального передбачення розпочали нині співробітники Інституту філософії АН УРСР. В. І. Куценко виніс на обговорення деякі ідеї, якими керуються дослідники в науковому пошуку.

Про роль соціологічних досліджень в соціальному прогнозуванні йшлося в науковому повідомленні завідуючого відділом соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій кандидата філософських наук В. Л. Оссовського, який проаналізував наявні ще недоліки в соціологічному забезпеченні прогнозування і планування і висловив пропозиції щодо їх усунення.

В науковому повідомленні старшого наукового співробітника ІФ АН УРСР доктора філософських наук К. П. Шудрі «Художнє передбачення майбутнього» були розкриті евристичні потенції художнього передбачення, дано порівняльний аналіз науково-теоретичного і художньо-образного підходів до прогнозування суспільного розвитку.

Передбачення стало нині складовою класової боротьби у світовому масштабі. Тому визначення перспектив суспільного прогресу є об'єктом гострої ідеологічної боротьби між світовим соціалізмом і капіталізмом. На цей бік проблеми звернув увагу присутніх завідуючий сектором методологічних проблем контрпропаганди кандидат філософських наук В. О. Курганський, який піддав критичному аналізу буржуазні концепції майбутнього.

Загальні збори Відділення історії, філософії, права АН УРСР прийняли рекомендації щодо дальшого розгортання досліджень методологічних проблем соціального передбачення.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

ВІД РЕДАКЦІЇ. Під рубрикою «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики» в нашому журналі вміщуються статті, в яких ідеться про корінні проблеми марксистсько-ленінського світогляду. Однією з таких проблем є з'ясування смислу життя, смерті і безсмертя. Редакція звернулася до відомого радянського філософа члена-кореспондента АН СРСР І. Т. Фролова, автора книги «Перспективи людини» та статтей «Про життя, смерть і безсмертя» (див. «Вопросы философии», 1982, № 1,2), з проханням поділитися з нашими читачами деякими з своїх роздумів на цю тему.

В цьому номері вміщуємо першу з двох статей, надісланих І. Т. Фроловим до редакції.

І. Т. ФРОЛОВ, член-кореспондент АН СРСР

З ІСТОРІЇ МОРАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ РОЗДУМІВ ПРО СМИСЛ ЖИТТЯ, СМЕРТЬ І БЕЗСМЕРТЯ: Ф. М. ДОСТОЄВСЬКИЙ, В. С. СОЛОВЙОВ

Коли звертаєшся до морально-філософської проблематики життя, смерті і безсмертя, як вона осмислювалась в історії російської культури, привертають увагу не тільки специфічні риси в її сформульованих вітчизняними мислителями, а насамперед опільне з розв'язанням цих «вічних» питань людського буття в історії світової культури. Неможна не бачити одвічного і нерозривного зв'язку постановки питання про смисл людського життя зі спробами розгадати таємницю небуття, смерті людини, як і з прагненнями людини жити вічно — матеріально чи хоча б духовно перемогти смерть. Як мені здається, це дуже вдало і образно виразила А. Ахматова буквально в трьох рядках:

Разве ты мне не скажешь снова
Победившее смерть слово
И разгадку жизни моей?

Ніхто ще не сказав — і, я думаю, ніколи не скаже, — такого «слова», про яке так пристрасно мріяла видатна російська поетеса у своїх глибоких філософських роздумах про ці «вічні» питання, «слова», здатного перемогти смерть і водночас розкрити смисл життя. Та й чи є взагалі таке «слово», якщо воно має бути водночас і «твоїм» і «моїм»? Цим я зовсім не стверджую, що тут неможливі якісь загальнозначущі філософські рішення. І все ж наші знання з цих питань надто обмежені. До того ж ми часто помиляємось, коли вважаємо, що тільки наука (принаймні в її сучасному вигляді) може дати нам вичерпні відповіді на всі питання.

Людське життя вивчається нині найрізноманітнішими засобами науки. Але чи багато ми зрозуміємо в ньому, якщо будемо обмежуватись, скажімо, тільки суто біологічними підходами, ігноруючи соціально-етичні проблеми пізнання життя, а також світоглядні, морально-філософські роздуми, які неодмінні для людини і які вельми своєрідно забарвлюють самі завдання науки, наприклад, в біологічних,

психофізіологічних та інших дослідженнях, в геронтології, реаніматології тощо? Характерно, що соціально-історичні і морально-філософські роздуми завжди переплітались з літературою і мистецтвом, які й сьогодні прагнуть досягнути гармонії з наукою в опануванні багатьох проблем, особливо тих, що прямо і безпосередньо стосуються людини — насамперед питань смислу її життя, смерті і безсмертя.

Пошуки раціональної відповіді на ці «вічні» питання людського буття не є прерогативою тільки філософії. Вся система наук традиційно займалась ними, і суть справи в тому, наскільки органічно поєднувались природничонаукові підходи до цих питань з філософськими і морально-філософськими. Специфічні форми такого поєднання (або розриву) визначають своєрідність тієї або іншої культурної традиції, якщо не самої культури загалом. Вони утворюють гуманістичну «серцевину» культури, яка по-різному виявляється в історії кожного народу і всього людства.

Ця традиція, як і зосередженість морально-філософських роздумів про смисл життя, смерті і безсмертя людини, яскраво виявилась і в історії російської науки та культури, причому не тільки в працях наших видатних письменників і вчених, але й у їхніх щоденникових записках, зроблених, так би мовити, «для себе» і здебільшого не призначених для друку. Інтимно-емоційний, особистісний аспект цих проблем, який завжди лишається в центрі морально-філософських роздумів, яскраво втілив в російській культурі Л. М. Толстой. Інший наш великий шукач таємниць людського життя — Ф. М. Достоевський, не тільки в своїх відомих романах, а й в листах і особливо в «Щоденнику письменника» також детально осмислював ці проблеми. Обидва письменники-мислителі пов'язували свої морально-філософські роздуми — хоча й стояли на багато в чому відмінних світоглядних позиціях — з «основною і найвищою» проблемою людського буття: з необхідністю і, як вони вважали, обов'язковістю переконаності людини в безсмерті своєї «душі».

На доповнення до раніше опублікованих моїх статей¹ спробую тут розкрити деякі нові грані морально-філософського розуміння смислу життя, смерті і безсмертя, різкіше і багатогранніше висвітлити те, що вже було сформульовано в моїх статтях, опублікованих декілька років тому. Ці доповнення включають в себе головним чином деякі нові фрагменти з історії морально-філософських роздумів про смисл життя, смерті і безсмертя в російській культурі кінця XIX — початку XX ст.

Вибір проблематики мого дослідження підказаний спробами деяких філософів і літераторів модернізувати минуле, гальванізувати в історії російської культури те, що не служило і не служить прогресу, веде до протиставлення національного інтернаціональному, до відторгнення російських культурних традицій від світової культури загалом і, що найголовніше, — відводить ці традиції від верстового шляху, прокладеного марксизмом-ленінізмом. І це особливо стосується поглядів ряду російських мислителів, що звертались саме до морально-філо-

¹ Див.: *Фролов І. Т.* О жизни, смерти и бессмертии.— *Вопр. философии*, 1983, № 1, 2.

Крім того, мені хотілося б додати до списку марксистської літератури з розглядуваних проблем деякі інші праці, які я не зазначив у попередніх публікаціях, але про які, на щастя, мені нагадали читачі. Див.: *Рюриков Ю.* Три вчення.— М., 1968; *Григорян Б.* Для чего живет человек.— *Наука и религия*, 1964, № 7; *Карпов М. М., Федотова Л. Ф.* Цель и смысл жизни.— В кн.: *Несущим свет.* Ростов н/Д, 1967; *Данильченко Р.* Смысл жизни. Два подхода — два решения.— *Молодой коммунист*, 1975, № 8; *Шинкарук В. И.* Марксистский гуманизм и проблема смысла человеческого бытия.— *Вопр. философии*, 1969, № 6; *Карпов М. М.* О смерти и бессмертии человека.— *Ростов н/Д*, 1979; *Дрюкова А. М., Карпов М. М.* Смысл жизни.— *Ростов н/Д*, 1982; *Иванова Н. Я.* Философский анализ проблемы смысла бытия человека.— *Киев*, 1980; *Человек и мир человека.*— *Киев*, 1977.

софських проблем смислу життя, смерті і безсмертя людини. Що тут має привертати нашу увагу і в переробленому вигляді бути використаним нині, а що ми повинні відкинути, залишити в минулому, доручивши «мертвим ховати мертвих»?

На проблемі людського безсмертя неодноразово наголошував Ф. М. Достоевський, особливо в «Щоденнику письменника», причому саме в моральних її аспектах, стверджуючи, що «вище слово і вища думка» ніколи «не вмирають і не зникають безслідно, ніколи не можуть шезнути, лише б тільки раз були вимовлені,— і це навіть гідне подиву в людстві»². Для Ф. М. Достоевського це — «вища ідея людського існування», яка, як і ідея любові до людства загалом, є «однією з найнезбагненніших ідей для людського розуму». Як високоморальна ідея, вона, на його думку, резюмує людське життя, дозволяючи розв'язувати «найвищі, найперші питання: «Для чого жити», ...«що може втримати на землі» людину у «вищих типах» її, тобто людину, яка живе не тільки матеріальними інтересами, а володіє «вищим словом і вищою думкою»?³ Моральна ідея веде людину і до особистісного «абсолютного самовдосконалення в майбутньому, в ідеалі», оскільки, за Ф. М. Достоевським, «зробитися людиною не можна водночас, а треба виробитися в людину...»

Ця тема, осмислена Ф. М. Достоевським на цілковито неприйнятній для нас релігійно-ідеалістичній основі, часто проходить і через його художні твори, причому в її, так би мовити, нерелігійних варіантах. Її ми знаходимо не тільки в «Братах Карамазових», але й раніше — в романі «Підліток», зокрема в монолозі Версілова, де змальовується такий суспільний стан, в якому люди зневірилися в ідеї «безсмертя душі»⁴. Безперечно, у Ф. М. Достоевського предостатньо суперечностей у цих питаннях. Але найважливіше, гадаю, саме акцентування письменником-мислителем величезного значення «моральної ідеї», а не та форма, в якій вона виражалась, як, до речі, взагалі його гуманістичні позиції з багатьох «вічних» і актуальних проблем людського життя. Недоречно модернізувати погляди Ф. М. Достоевського до такої міри, коли, якщо вірити деяким авторам, їх можна мало не «вписувати» в марксизм — такі вони, нібито, близькі до істинного, а не «казарменого комунізму», проти якого, мовляв, тільки й спрямовані. Але нерозумно й применшувати той прогресивний моральний потенціал, який несуть в собі багато ідей Ф. М. Достоевського і який сьогодні допомагає марксистам, комуністам не тільки протистояти буржуазному аморалізму, цинізму і бездуховності, але й будувати нові відносини між людьми відповідно до «вищих ідей людства». Принаймні ми не можемо і не повинні віддавати його нашим ідейно-політичним противникам, які силкуються по багатьох лініях протиставляти гуманістичні ідеї Ф. М. Достоевського марксистсько-ленінському реальному гуманізму.

Ми знаємо, наприклад, що в «Бісах» гуманістична позиція Ф. М. Достоевського спрямовувалась переважно проти таких форм «революційної дії», які відомі під назвою нечаївщини. І хоча ці дрібнобуржуазні форми «революційності» не мають нічого спільного з марксистсько-ленінською теорією соціалістичної революції, вченням про особу та її зв'язки з суспільством, цілями і засобами досягнення суспільного блага, однак і сьогодні, як і в минулому, наші класові противники намагаються приписати марксизмові саме нечаївський підхід і різке неприйняття «карамазівських питань» про неможливу для гу-

² Достоевський Ф. М. Дневник писателя.— Полн. собр. соч.: В 30-ти т. Л., 1982, т. 24, с. 47.

³ Там же, с. 49.

⁴ Достоевський Ф. М. Подросток.— Полн. собр. соч.: В 30-ти т. Л., 1975, т. 13, с. 378, 379.

маніста ціну («сльозинку хоч би однієї тільки... замученої дитини...») майбутньої «вищої гармонії».

Звичайно, твердити таке про марксистське вчення, яке проголошило абсолютне виявлення творчих обдарувань кожної особи, цілісність розвитку людини самоціллю історичного розвитку, є принаймні аморальним, якщо не сказати більшого. Тому не зайвим буде сказати декілька слів і зробити деякі доповнення до моїх попередніх статей, звертаючись саме до інтимно-емоційного, особистісного аспекту тієї проблеми, що цікавить нас, аспекту, який так рельєфно втілюється в щоденниках і листах мислителів.

Як відомо, К. Маркс у «Сповіді» називав відмітною рисою свого характеру єдність мети, а улюбленим девізом — «Ніщо людське мені не чуже». Все це об'єднується в його уявленні про щастя як про боротьбу. Отже, тут К. Маркс виражає своє уявлення про гуманізм як про реальний, дійовий. Для нього ще в юності було зрозуміло: «Коли людина працює тільки для себе, вона може, мабуть, стати знаменитим ученим, великим мудрецем, прекрасним поетом, але ніколи не зможе стати справді досконалою і великою людиною». К. Маркс переконаний в тому, що «історія визнає тих людей великими, які, працюючи для загальної мети, самі ставали благороднішими; досвід вихваляє як найщасливішого того, хто приніс щастя найбільшій кількості людей...»⁵. В ім'я цього К. Маркс міг трудитись, стоячи вже на краю могили, приносячи в жертву здоров'я, щастя, життя. «Якщо хочеш бути тварюкою,— писав він,— можна, звичайно, повернутися спиною до мук людства і дбати про свою власну шкуру»⁶. Але це не для К. Маркса, все героїчне життя якого було присвячене революційній перебудові світу на засадах справжнього, комуністичного гуманізму. «Якщо правильно усвідомлений інтерес становить принцип усієї моралі, то треба, значить,— писав він разом з Ф. Енгельсом,— прагнути до того, щоб особистий інтерес окремої людини збігався з загальнолюдськими інтересами»⁷. А це буде, як підкреслював Ф. Енгельс, «в такому суспільстві, в якому спільність інтересів зведена в основний принцип, в якому громадський інтерес вже не відрізняється від інтересу кожної окремої особи»⁸.

У наведених міркуваннях — серцевина марксистського розв'язання питання про зв'язок особи і суспільства, і це розв'язання, як ми знаємо, є основою основ морально-філософського розуміння смислу індивідуального людського життя. Ми бачимо тут марксистську позицію не тільки в її науково-теоретичному вираженні, але і в її інтимно-емоційних, особистісних аспектах, зафіксованих саме в листах, морально-філософських роздумах основоположників нашого революційного вчення. І сам факт наявності наведених аспектів у діяльності вождів світового пролетаріату руйнує грубі наклепи ворогів марксизму про його нібито «бездуховність» та ігнорування всього особистісного, включаючи морально-філософські проблеми смислу життя, спростовує спроби ревізіоністів знайти розв'язання цих проблем десь поряд або поза марксизмом — чи то в екзистенціалізмі, чи то у відповідним чином препарованих ідеалістичних філософських вченнях, наявних і в російській історії, включаючи погляди Л. М. Толстого, Ф. М. Достоевського, В. С. Соловйова та ін.

У своїх попередніх статтях на цю тему я вже писав, що було б безглуздом прямо запозичувати тут щось у Л. М. Толстого чи Ф. М. Достоевського, оскільки в марксизмі існує власна традиція розгляду

⁵ Маркс К. Роздуми юнака при виборі професії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори: т. 40, с. 6—7.

⁶ Маркс К. Лист до З. Мейера, 30 квіт. 1867 р.— Там же, т. 31, с. 439.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Там же, т. 2, с. 138.

⁸ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови.— Там же, с. 515.

морально-філософських проблем з позицій реального гуманізму, традиція, яка вже десятки років успішно втілюється в житті практично. Але ми далекі від думки, що всі проблеми вже розв'язані і що тут нема ніяких теоретичних і практичних суперечностей, а отже, й перспектив для етико-філософських досліджень, зокрема, проблеми смислу життя, смерті і безсмертя людини. Навпаки, розвиток людини і суспільства, науки і культури в нинішніх умовах привертає нашу увагу до нових аспектів цих проблем. Взяти хоча б загрозу ядерної катастрофи, загострення масштабного комплексу глобальних проблем, розвиток мікроелектроніки і робототехніки, генної інженерії і клонування, реаніматології і психофізіології⁹. В контексті всіх цих процесів гостро постають нові аспекти проблем смислу життя і смерті людини. Адже звернення до майбутнього кризь призму цих проблем актуалізує інтерес і до минулого, де ми в ході аналізу надбав культури можемо отримати не лише, так би мовити, «мислительний матеріал», але й потужні позитивні стимули для розв'язання цих питань у наш час.

Найбільш ґрунтовно у нас досліджені (і це природно) прямі спадкоємні зв'язки революційно-демократичної думки з марксизмом, адже від неї походять розгляд проблеми співвідношення особистості і суспільства, а також пов'язаних з нею етничних і морально-філософських питань в працях Г. В. Плеханова і особливо В. І. Леніна. Специфіка розгляду цих проблем багато в чому зумовлювалась боротьбою російських марксистів з «народниками», «виховцями» та ін. ідейними противниками, які гіпертрофували саме те реакційне, що згодом оформилось як «толстовство» і «достоевщина». Однак це — велике і самостійне питання, аналіз якого виходить за межі нашої теми, і я поки що не берусь за нього, як не зачіпаю і багатьох інших питань, дуже важливих для послідовного і систематичного аналізу особливостей морально-філософської традиції російської культури в розгляді проблеми смислу життя, смерті і безсмертя людини. Наприклад, заслуговує на увагу те, як ці питання були виражені в декабристів, у творчості О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, І. С. Тургенева, М. О. Некрасова — аж до О. М. Горького включно. А якщо прочитати під цим кутом зору, скажімо, «Обломов» І. О. Гончарова, то ми зможемо по-новому побачити й «обломовщину», оскільки центральною ідеєю в романі виявляються не «вроджені російські лінощі» нашого героя, а щось зовсім інше — в ім'я чого треба діяти, чи є у людини, що живе в певних соціальних умовах, морально-філософський смисл, що спонукає її до дії, і, як виявляється, до самого життя?

Звичайно, при цьому слід дотримуватись принципу об'єктивності і не модернізувати — а тим більше не абсолютизувати — того, що викликає наш інтерес до історії, і правильно співвідносити вітчизняну культурну спадщину з позицією і традиціями марксизму. Це стосується, звичайно, і морально-філософських ідей про смисл життя, смерть і безсмертя людини, так яскраво виражених в російській історії, зокрема Л. М. Толстим і Ф. М. Достоевським. Те ж саме можна сказати і про деякі морально-філософські ідеї В. С. Соловйова. Щоправда, оскільки тут йдеться про теорію, все виглядає набагато складніше, і це відбилося на сприйнятті й інтерпретації його морально-філософських ідей представниками різних філософських напрямів як у минулому, так і нині. Але справа в тому, що багато з цих ідей, зокрема ті, що стосуються смислу життя та ін., були органічно пов'язані з відповідними думками Л. М. Толстого і Ф. М. Достоевського. Такі роздуми теж утворювали певну традицію, яка вимагає аналізу і виявлення в ній «раціонального смислу», на деяких рисах якого сьогодні ак-

⁹ Див. про це у другому виданні моєї книжки «Перспективи человека» (М., 1983).

тивно намагаються спекулювати вороги марксизму-ленінізму. Враховуючи дану важливу обставину, марксистське дослідження, як я вважаю, не може обійтися без звернення до аналізу згаданих ідей¹⁰.

У своєму центральному творі «Виправдання добра»¹¹ В. С. Соловйов, дотримуючись основних принципів тієї моральної філософії, яку він розвивав, хоча і в релігійно-містичній формі, все ж висловив чимало глибоких ідей, які, звичайно, в матеріалістично переосмисленому вигляді, можуть дати багатий «мислительний матеріал» для наших роздумів про смисл життя, подібно до того, як допомагає нам багато що з морально-філософських пошуків Л. М. Толстого і Ф. М. Достоевського. Для В. С. Соловйова «показати добро як правду» — значить знайти «єдино правий, вірний собі шлях життя в усьому й до кінця». Умови досягнення істинної життєвої мети суть певні моральні норми, яких додержується людина, що свідомо поставила собі цю мету¹². Визначаючи моральний смисл життя в «його попередньому понятті», В. С. Соловйов відмежовується як від песимістів (теоретиків і «практиків», тобто самогубців), так і від ніцшеанського підходу, згідно з яким смисл життя полягає в його естетичній стороні, в тому, що в ньому сильне, величне, красиве і що може бути розвинуте аж до створення надлюдської величі і нової, найчистішої краси. Ідейне протистояння В. С. Соловйова і Фр. Ніцше прямо видно вже з того, що перший назвав свій головний твір «Виправдання добра», тоді як другий — «По той бік добра і зла». Однак В. С. Соловйов відмежовується від ніцшеанства на основі релігійно-християнських традицій, не вважаючи силою те, що безсиле перед смертю, і протиставляючи смерті віру в опасіння. Ця віра, підкреслює він, проголошена «первістком від мертвих», тобто Христом, який «воскрес» і забезпечив «вічне життя» своїм послідовникам.

Тут ми стикаємось, так би мовити, з серцевинною всякого ідеалістичного вчення про смисл людського буття — з постулюванням безконечного існування якихось надособових сил, що протистоять смерті індивіда в його тілесному бутті. Щоправда, і матеріалістичні концепції не можуть уникнути визначення смислу життя поза його протиставленням смислу (або безглуздості) смерті. Що ж стосується В. С. Соловйова, то він вважає, що тільки релігійна віра в бога стверджує «невмирущу силу і красу», які нероздільні з добром: «всесвітній смисл життя або внутрішній зв'язок окремих одиниць з великим цілим не може бути вигаданий нами, він даний одвічно»¹³. Однак усе це вимагає визначення чогось, що наявне всередині, а не поза людиною. На думку В. С. Соловйова, «хто хоче прийняти смисл життя як зовнішній авторитет, той закінчує тим, що за смисл життя приймає безглуздя своєї власної сваволі. Між людиною і тим, в чому смисл її життя, не повинно бути зовнішнього формального відношення. Зовнішній авторитет необхідний як минулий момент, але його не можна увічнювати, визнавати як постійну й остаточну норму. Людське може бути розширене тільки внутрішньою сердечною взаємністю з тим, що більше від нього, а не формальною тільки йому підкорною, яка по суті нічого не змінює»¹⁴.

Це, звичайно, вірно, як вірно й те, що «добрий смисл життя» не може виводитись ні тільки з суб'єкта, з внутрішніх моральних дій і

¹⁰ Нижче я спробую зробити це, хоча й без претензії на всебічну характеристику загальнофілософських і естетичних поглядів В. С. Соловйова. (Див. про це зокрема: *Голубев А. Н.* Поняття личности в этике В. С. Соловьёва.— *Вопр. философии*, 1978, № 3; *Лосев А. Ф.* Вл. Соловьёв.— М., 1983; *Шкуринов П. С.* Философия Вл. Соловьёва в оценке В. Ф. Асмуса.— *Филос. науки*, 1982, № 2).

¹¹ *Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьёва*, 2-е изд. СПб., б. г. т. VII (1894—1897): *Оправдание добра. Нравственная философия*.— 677 с.

¹² Там же, с. 3.

¹³ Там же, с. 15.

¹⁴ Там же, с. 17.

станів окремої людини, ні тільки з рабського підкорення індивіда зовнішньому (формальному) авторитетові. Ці два крайні моральні, як вважає В. С. Соловйов, заблудження — самозаперечення людської особи перед історичними формами життя, прийнятимі як «зовнішній авторитет», і самоутвердження індивіда всупереч всяким історичним формам життя і авторитетам — знімаються визначенням добра як абсолютної («безумовної») моральної цінності. Причому «людина в принципі або ж за своїм призначенням є безумовна внутрішня форма для добра як безумовного змісту; все інше умовне і відносне. Добро само по собі нічим не зумовлене, воно все собою зумовлює і через все здійснюється. Те, що воно нічим не зумовлене, становить його чистоту; те, що воно все собою зумовлює, є його повнота; а те, що воно через все здійснюється, є його сила або дієвість»¹⁵. Тим-то, як вважав В. С. Соловйов, життєві завдання людини визначаються «внутрішніми властивостями добра», а моральний смисл людського життя полягає в служінні добру — чистому, всебічному і всесильному. Тут він посилається на Канта, який, на його думку, частково виконав завдання створення моральної філософії (виправдання чистоти абсолютного добра) і відмежовується від «діалектичних моментів абстрактної ідеї» (як у Гегеля) та «емпіричних ускладнень «натуральних фактів» (як у Г. Спенсера).

Було б цікавим і повчальним критично й детальніше розібрати та матеріалістично переосмислити ідеї В. С. Соловйова, що стосуються його морально-філософських пошуків у цих питаннях. Але дане заняття, хоча воно й звабливе, завело б нас далеко вбік від основного завдання і тієї мети, якій слугують такі пошуки в наших міркуваннях про смисл людського життя. Щоправда, треба сказати, що проблема смислу людського життя є певною віссю всієї моральної філософії В. С. Соловйова, і тому хоча б побіжно звернути увагу на деякі з його ідей, що стосуються цієї проблеми, просто необхідно.

Насамперед слід спинитись на розумінні добра як абсолютної цінності. Хоча ці ідеї у В. С. Соловйова й набували релігійно-ідеалістичного звучання, однак він ясно усвідомлював, що «без чистоти добра, без можливості у всякому практичному питанні розрізнити добро і зло, безумовно і у всякому одиничному випадку сказати так або ні — життя було б зовсім позбавлене морального характеру і гідності; без повноти добра, без можливості пов'язати з ним всі дійсні відносини, в усіх виправдати добро і все добром виправити життя було б однопічним і убогим; нарешті, без сили добра, без можливості його остаточного торжества над усім, до «останнього ворога» — смерті — включно, життя було б безплідним»¹⁶. Виходячи з цього, В. С. Соловйов не тільки захищав християнське віровчення, але й заперечував утилітаризм. Водночас він відзначав, що в особі кращих своїх представників утилітаризм проводить ідею, що виходить за його межі — ідею «солідарності всього людства, внаслідок чого приватний добробут кожної людини пов'язаний з загальним добробутом»¹⁷. Але оскільки далі робиться спроба довести, що «добро від бога», і саме цим нібито створюється «єдність моральних основ», ідея солідарності, служіння загальному благу знову ж таки падає у В. С. Соловйова релігійно-ідеалістичного забарвлення. Він відзначав, що «суть моральності сама по собі одна — це цілість людини, закладена в її природі як постійно наявна норма, здійснювана в житті і в історії через боротьбу з відцентровими і роздільювальними силами буття, як моральне-роблення»¹⁸. Разом з тим, цієї «цілості» людський індивід досягає, на

¹⁵ Там же, с. 22.

¹⁶ Там же, с. 23.

¹⁷ Там же, с. 160.

¹⁸ Там же, с. 175.

думку В. С. Соловйова, через бога, причому вона тут з потенціальної можливості перетворюється в дійсність.

Як бачимо, етико-філософські ідеї В. С. Соловйова здебільшого замикаються на релігійних догматах. Проте є в нього чимало положень, які можуть бути проінтерпретовані і не в догматично-християнському дусі. Це стосується, зокрема, уявлення В. С. Соловйова про те, що «світовий процес не є тільки процесом розвитку і вдосконалення, а процесом збирання всесвіту». Висунувши цю мету, він робить висновок, що «вище завдання людини як такої (чистої людини) і суто людської сфери буття полягає в тому, щоб збирати всесвіт в ідеї»¹⁹. Тут цілком очевидний зв'язок ідей В. С. Соловйова з «філософією загальної справи» М. Ф. Федорова, і ми ще повернемося до цього питання. Тепер же нам важливо знайти загальне завершення морально-філософського розуміння смислу людського життя, як воно розроблялось автором «Виправдання добра».

Ми знаходимо завершення цього розуміння в тому, як В. С. Соловйов вирішує названу проблему у плані співвідношення особи і суспільства, їх існування, інтересів і цілей. На його думку, «не можна по суті протиставляти особу і суспільство, не можна запитувати, що з них двох мета, а що тільки засіб». Таке протиставлення, вважав В. С. Соловйов, неможливе, оскільки «кожна одинична особа є тільки зосередженням безконечної множини взаємовідношень з іншою і іншими і відокремлювати її від цих відношень — значить відбирати в неї всякий дійсний зміст життя, перетворювати особу в пусту можливість існування»²⁰. Людська особа і, отже, кожна одинична людина, за В. С. Соловйовим, є «можливістю для здійснення необмеженої дійсності», або ж «особливою формою для безконечного змісту»²¹. Стверджуючи безконечність людської особи як аксіому моральної філософії, він виступає як проти індивідуалізму, так і проти такого псевдоколективізму, який, «вбачаючи в житті людства тільки суспільні маси, визнає особистість тільки за мізерний і минулий елемент суспільства, який не має жодних власних прав і з яким можна не рахуватись в ім'я так званого загального інтересу»²².

Тут В. С. Соловйов, критикуючи всякі форми мнимого колективізму, сказати б, вгадує дійсну діалектику співвідношення особи і суспільства, діалектику, вже відкриту і науково обгрунтовану марксизмом. Але вона так і лишилась невідомою для російського мислителя, який послуговувався, як правило, вельми типовими для буржуазних культурних діячів уявленнями про соціалізм — зокрема, в дусі «Бісів» Ф. М. Достоевського. «І що ж це за суспільство, — писав він, — яке складається з безправних і знеособлених створінь, з моральних нуль? Чи буде воно в усякому разі суспільство людське?»

В чому полягатиме і звідки візьметься його гідність, внутрішня цінність його існування, і якою силою воно триматиметься? Хіба не ясно, що ця сумовита химера настільки ж нездійсненна, наскільки й небажана. І чи не такою ж химерою є протилежний ідеал самодостатньої особи? Забери у дійсної людської особистості все те, що так чи інакше зумовлене її зв'язками з суспільними або збірними цілими, і ви отримаєте тваринну особу з однією лише чистою можливістю або пустою формою людини, тобто щось в дійсності зовсім не існуюче»²³.

Показово, що В. С. Соловйов підійшов до розуміння особистості — сили, що «розумно пізнає і морально діє» — як реальності, можливої лише в «суспільному способі буття», причому суспільність полягає,

¹⁹ Там же, с. 220.

²⁰ Там же, с. 220.

²¹ Там же, с. 228—229.

²² Там же, с. 229.

²³ Там же.

на його думку, «в самому визначенні особистості»²⁴. Це ж стосується, як він вважає, і моральнісного визначення особистості. «Хоча сама ідея добра або моральної оцінки,— підкреслював мислитель,— й не є тільки наслідком соціальних відносин, як думає багато хто, однак надто очевидно, що здійснення цієї ідеї або дійсний розвиток людської моральності можливі для особи лише в суспільному середовищі через взаємодію з ним. І в цьому головному відношенні суспільство є не що інше, як суспільно-здійснюваний зміст особистості»²⁵. Таке розуміння проблеми, безперечно, могло б вести гуманістичну думку вперед, якби щораз не поринало в релігійно-християнське умоспоглядання і не абсолютизувало морально-етичні аспекти існування й розвитку особи в суспільстві.

Суспільство постає для В. С. Соловйова як «неподільна цілість загального життя», почасти вже здійсненого в минулому і суспільно успадкованого сучасниками, почасти здійснюваного в теперішньому через «суспільне служіння» і, нарешті, як «загальне життя», яке через усвідомлення особою суспільного ідеалу передхоплює своє майбутнє досконале здійснення²⁶. Ці три основні моменти особистісно-суспільного життя (релігійний, політичний і пророчий), вважав В. С. Соловйов, виступають в історії як головні ступені людської свідомості і життєвого ладу — родовий, національно-державний і «всесвітнє спілкування життя» (ідеал майбутнього). Виходячи з цього і на основі цього В. С. Соловйов і намагається визначити смисл людського життя. «Життя людини,— писав він,— вже само по собі й зверху і знизу є мимовільна участь в прогресивному існуванні людства і цілого світу; гідність цього життя і смисл всієї світобудови вимагають тільки, щоб ця мимовільна участь кожного в усьому ставала вільною, дедалі більш і більш свідомою і невимушеною, тобто дійсно особистою,— щоб кожний дедалі більше і більше розумів і виконував загальну справу як свою власну»²⁷.

Не підлягає сумніву, що в загальному вигляді таке розуміння смислу і призначення людського життя, як вони постають для кожної окремої особи, не може викликати істотних заперечень. Але В. С. Соловйов підкреслює в основному те, що людина є головним чином моральна істота і тому наведене розуміння обмежує переважно саме сферою моралі. Однак у цьому полягають і сильні сторони його гуманізму, оскільки звідси прямо випливає, що «жодна людина за будь-яких умов і причин не може розглядатись як тільки засіб хоч би для яких побічних цілей — вона не може бути тільки засобом або знаряддям ні для блага іншої особи, ні для блага цілого класу, ні, нарешті, для так званого загального блага, тобто блага більшості інших людей»²⁸. В. С. Соловйов уточнює далі, що це «загальне благо» або «спільна користь» має право не на людину як особистість, а на її діяльність (працю), причому у тій мірі, в якій ця праця, слугуючи на користь суспільства, разом з тим забезпечує працівникові гідне існування. Загальне благо зумовлюється благом особистості як самоціллю, тобто, по суті, є безумовним. Воно може мати значення морального принципу, вважає В. С. Соловйов, тільки тоді, коли виявляється у повному розумінні загальним, таким, що стосується не багатьох тільки або більшості, а всіх без винятку.

Звичайно, розглянута постановка питання є моральним максималізмом і утопізмом. Вона не враховує реального руху історії і насамперед того безперечного факту, що коли не в абсолютній, то у відносній формі «багато хто» (і тим паче «більшість»), виражаючи прогрес-

²⁴ Там же, с. 230.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, с. 230—231.

²⁷ Там же, с. 232.

²⁸ Там же, с. 296.

сивні потреби розвитку суспільства, дає йому і моральний принцип, додержуючись якого можна йти по шляху добра. І тут без особливих труднощів виявляється вся слабкість морально-філософської позиції В. С. Соловйова, адже акцентування якоїсь однієї сторони людського існування — у даному випадку моральної — неодмінно приводить до однобічного і, отже, хибного розуміння людської сутності, а тим самим і до однобічних, абстрактно-ідеалістичних уявлень про смисл людського життя.

Правильні відповіді на ті питання, які хвилювали російського мислителя, ми можемо отримати, лише звертаючись до основоположних принципів марксистського гуманізму, до виробленого марксизмом розуміння співвідношення класового й загальнолюдського в моралі, до науково-матеріалістичної концепції смислу людського життя, як воно постає у взаємодії особистісного й суспільного в соціально-історичному процесі.

* * *

Человеческая жизнь ныне изучается различными науками, но мы немного поймем в ней, если ограничимся только естественнонаучным ее исследованием, пренебрегая мировоззренческими, социально-этическими проблемами познания жизни, нравственно-гуманистическими идеалами человечества, морально-философскими размышлениями личности о смысле жизни, смерти и бессмертия. Составляя гуманистическую «сердцевину» культуры, все эти размышления и связанные с ними проблемы традиционно оставались прерогативой философии, литературы и искусства, хотя и вся система наук, ученые-естествоиспытатели в лице лучших своих представителей тоже занимались ими. Суть вопроса заключается в том, насколько органически объединялись естественнонаучные исследования жизни с мировоззренческо-философским и нравственно-гуманистическим осмыслением таких «вечных» вопросов человеческого бытия, как смысл жизни, смерть и бессмертие. Именно под этим углом зрения в статье и рассматриваются морально-философские размышления Ф. М. Достоевского и В. С. Соловьева, критически анализируются понимание названными мыслителями вопросов гуманизма, их представления о месте и назначении человека.

Поскольку в марксизме-ленинизме существует собственная традиция рассмотрения морально-философских проблем с позиций нового (реального) гуманизма, принципы, идеалы и теоретические предначертания которого уже десятки лет успешно и неуклонно практически воплощаются в жизнь в ходе строительства социалистического общества в нашей стране, — было бы бессмысленным прямо и непосредственно заимствовать что-либо по этим вопросам даже у таких выдающихся мыслителей, как, скажем, Ф. М. Достоевский или Л. Н. Толстой. В то же время не все нравственно-философские проблемы уже решены и есть перспективы для дальнейшего исследования проблемы смысла человеческого бытия, смысла жизни, смерти и бессмертия. Нынешнее развитие человечества и общества, науки и культуры, актуализация в современных условиях крупномасштабного комплекса так называемых глобальных проблем выдвигают новые аспекты традиционных вопросов о смысле человеческой жизни, наполняют эти вопросы новым содержанием. Обращение к будущему сквозь их призму усиливает и наш интерес к прошлому, где мы можем в ходе осмысления достижений мировой культуры, включая историю российской нравственно-философской мысли в лице таких своих представителей, как Ф. М. Достоевский и В. С. Соловьев, получить не только, так сказать, мыслительный материал, но и мощные позитивные стимулы для решения современных морально-философских проблем.

Н. П. ДЕПЕНЧУК, С. Б. КРИМСЬКИЙ

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Однією з особливостей розвитку і функціонування знання в умовах НТР є посилення значення інтегративних процесів у науці, зміна статусу інтеграції в системі наукового пізнання. Інтеграція була притаманна розвитку наукового знання завжди, однак в сучасну епоху вона стає одним з вирішальних чинників максимізації кінцевого результату наукового пошуку, засобом підвищення ефективності й суттєвого скорочення термінів наукового дослідження, що є неодмінною умовою підвищення ролі науки як безпосередньої продуктивної сили суспільства.

Інтеграція є найсуттєвішою складовою науково-технічного та соціально-культурного прогресу сучасності, важливою ознакою суспільних процесів, пов'язаних зі встановленням єдності наукового знання, поєднанням останнього з прикладними дослідженнями і виробництвом. Отже, йдеться про створення оптимальних умов не тільки для отримання важливих результатів наукових досліджень, зокрема, в галузі природознавства, а й для підвищення ефективності «технологічного застосування природознавства»¹.

Необхідною умовою цього є розвиток інтеграції науки і виробництва. Говорячи про науково-технічні передумови майбутнього комуністичного суспільства, К. Маркс підкреслював, що, з одного боку, необхідне «перетворення процесу виробництва з простого процесу праці в науковий процес, який ставить собі на службу сили природи і примушує їх діяти на службі у людських потреб»², тобто надання «виробництву наукового характеру»³. З другого боку, сама наука може успішно розвиватись за умов упровадження наукових розробок у виробництво, оскільки «застосування науки в безпосередньому виробництві самі стає для неї одним із визначальних і спонукальних моментів»⁴.

Зміна статусу інтеграції у розвитку науки за умов соціалізму пов'язана з тим, що вперше в історії наука стає предметом свідомого суспільного управління. В свою чергу управління передбачає поглиблене дослідження самого механізму інтегративних процесів не тільки на рівні окремих теорій або концепцій, а й у ширшому контексті — взаємодії наук, постановки і розв'язання глобальних проблем, програмно-цільового підходу до організації та планування наукових досліджень.

Механізми інтеграції діалектично опосередковані її зв'язком з диференціацією. В сучасних умовах відкриваються нові аспекти цього зв'язку. Сьогодні інтеграція — це не просто доповнення диференціації; чільне місце у взаємозв'язку названих процесів посідає бурхливий розвиток науки, що супроводжується інформаційним «вибухом». За умов, коли щорічно кількість науково-технічних текстів збільшується на

¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років.—Маркс К. Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 189.

² Там же, с. 189.

³ Там же, с. 188.

⁴ Там же, с. 193.

60 млн. сторінок і зростає дистанція між базисним і прикладним рівнями науки, об'єктивною умовою функціонування знання стає інтеграція. Це змінює деякі усталені стереотипи сприйняття проблем, пов'язаних з діалектикою інтеграції і диференціації знання.

Одним з таких стереотипів є інтуїтивне уявлення про те, що інтеграція безпосередньо протистоїть диференціації, з необхідністю приводить до уніфікації знання або принаймні спрямована на її досягнення. Насправді ж революційний розвиток науки свідчить про те, що науково-технічний прогрес — це насамперед збільшення кількості нових наукових результатів, концепцій, наукових програм та ін. Отже, прогрес в науці супроводжується не зменшенням, а збільшенням як обсягу, так і розмаїтості знання. Тому інтеграція виявляється вписаною в сферу розвитку і виникнення нових форм і галузей знання.

Часто-густо саме розвиток інтеграції приводить до формування нових наукових напрямів. Так, утворення біокібернетики як інтегративної дисципліни не ліквідує біології або кібернетики. Тому інтеграцію не можна пов'язувати лише з переходом від одиничного до загального; фундаментальне значення має і зворотний процес — рух від всезагального до одиничного. Цей рух за умов, коли прикладний аспект наукових розробок дедалі більше визначає обличчя сучасного наукового прогресу, простежується в ряді наукових дисциплін. Наприклад, розвиток теорії груп в сучасній математиці, тобто того апарата обчислень, який є одним з найголовніших засобів дослідження мікросвіту, проходив від утворення загальних груп до більш спеціалізованих. Аналогічно відбувалося виникнення конкретно-системних досліджень та ін.

Характерною особливістю розвитку знання в умовах НТР є спеціалізація, зумовлена як інтеграцією, так і диференціацією науки. Зростання масштабів наукового пошуку, індустріалізація наукових досліджень, що потребує врахування не лише теоретичних процедур, а й широкого спектру технологій, розкриття глибинних рівнів матеріального світу перетворюють спеціалізацію у стимул і необхідну передумову наукового пізнання. Тому інтеграція не може протиставлятися спеціалізації як щось «більш позитивне», а має розглядатися в тісному зв'язку з нею.

Спеціалізація — це особлива характеристика пізнавального процесу, незвідна до конкретизації, суть якої полягає у переведенні деякого загального наукового результату на рівень конкретності. Під час спеціалізації може збільшуватись абстрактність наукових результатів. Проте це збільшення буде відбуватися у строго визначеному напрямі. Так, у загальній математиці здійснюється значна спеціалізація окремих її напрямів, що, однак, не зменшує її здатності до абстрактних обчислень.

Під конкретизацією в діалектичній логіці розуміється єдність багатоманітного, пов'язана з усуненням абстрактної однобічності наукового результату. Спеціалізація ж визначається через розкриття єдності різноманітного і пов'язана з абстрактним виділенням одного з аспектів цієї єдності. Тому спеціалізація не протистоїть інтеграції, а виступає результатом діалектичної взаємодії інтеграції і диференціації наукового знання.

У зв'язку з цим потребує уточнення інше стереотипне розуміння закономірності розвитку наукового знання, яке (розуміння) однозначно пов'язує інтеграцію з подоланням негативних наслідків диференціації через зменшення спеціалізації. Якщо абстрактно схематизувати відношення інтеграції і диференціації як нічим не опосередковані альтернативи розвитку наукового знання, то з цього випливає, що названі процеси не тільки не зближуються, а все більше віддаляються один від одного. Адже інтеграція і диференціація часто можуть належати до

різних рівнів наукового пізнання: те, що інтегрується на вищих рівнях систематизації наукового пізнання, може диференціюватися на конкретніших рівнях. Тому не можна абстрактно протиставляти диференціацію інтеграції, не враховувати опосереднюючі теоретичні процедури, які належать до самого механізму їх взаємодії.

Дослідження проблеми єдності наукового знання не зводиться лише до аналізу теоретичного рівня пізнання. Зміст і функції інтеграції розкриваються за умови доведення аналізу інтегративних процесів наукового знання до проблеми єдності теорії і практики, науки і виробництва, розгляду науки в контексті культури.

Враховання такого фактора розвитку знання, як аплікація, тобто застосування його до конкретних умов і завдань пізнання і дії, показує, що встановлення єдиної теоретичної структури не виключає, а інколи і зумовлює різноманітність форм функціонування знання. Щодо цього зростання єдності знання завжди буде супроводжуватися збільшенням числа його прикладних моделей. Адже чим більш загальне знання ми використовуємо, тим більше вимальовується можливостей і варіантів його застосування. Єдність знання тому й не зводиться до абстрактної моносистемності, а допускає виникнення полісистемних конструкцій, що містять єдине ідейно-програмне і проблемне ядро. Інакше кажучи, єдність знання, згідно з принципами діалектико-матеріалістичної методології, є єдністю багатоманітного, де провідну роль відіграє інтегративна сторона. Це передбачає як розрізнення компонентів знання неоднакових рівнів, так і розрізнення зв'язків між ними. Наприклад, такі фундаментальні дисципліни, як квантова і релятивістська механіка, мають широкий спектр застосування у найрізноманітніших галузях науки і техніки, що не заважає їм репрезентувати єдність фізичного знання. Єдність сучасної біології може бути інтерпретована як результат різноманітності аплікацій еволюційних уявлень та ін.

Розгляд взаємозв'язку інтеграції і диференціації знання передбачає врахування не тільки єдності теорії і практики, фактора аплікації, адже аплікація і спеціалізація у системі взаємодії наук і розвитку наукового знання ще не дозволяють розв'язувати всіх завдань інтеграції науки, пов'язаних з послабленням негативних результатів диференціації. Для цього необхідне утворення і використання «наскрізних» інтегративних методів і понять науки, що належать до її різних рівнів. Тому взаємозв'язок інтеграції і диференціації конче потрібно розглядати з погляду співвідношення спеціалізації і універсалізації наукового знання.

Універсалізація не є принципово новим процесом, характерним лише для розвитку наукового знання в епоху НТР. Вона спостерігається і в класичній науці. Однак в попередні епохи універсалізація зводилась до однієї, як правило, механістичної процедури редукції одних форм знання до інших або необмеженої екстраполяції методів одних наук на інші. В сучасних умовах універсалізація дедалі більше пов'язується з виробленням загальнонаукових понять і категорій, загальнонаукових методів і підходів на основі єдиного діалектико-матеріалістичного світогляду. Важливою процедурою універсалізації є репрезентація. Наприклад, під час здійснення масштабних комплексних науково-дослідницьких програм (розвитку енергетики, освоєння космосу тощо) фізичні науки виконують провідну роль, немовби концентруючи в собі потенціал інших дисциплін, репрезентуючи їх через свій категоріальний апарат. Відповідно, під час дослідження екологічних проблем біологічні науки репрезентують ефективність природничонаукових засобів пізнання у їх співвідношенні з соціально-технічними аспектами цих проблем.

У світлі сказаного єдність інтеграції і диференціації може реалі-

зуватися через діалектику спеціалізації і універсалізації. В цьому виявляється одна з головних особливостей зміни ролі і статусу інтеграції в сучасній науці, що зумовлює розширення і поглиблення самого поняття інтеграції. Донедавна інтеграція здебільшого пов'язувалася зі структурно-морфологічним об'єднанням знання, результатом чого було утворення комплексних наукових дисциплін, сама назва яких налякала на їхні складові: біохімія, біофізика та ін. Але такі випадки в науковій практиці — порівняно рідкісне явище.

В сучасних умовах поряд зі структурно-морфологічним об'єднанням знання в рамках однієї наукової дисципліни дедалі більшого поширення набувають ідейно-світоглядні, програмно-теоретичні та інші функціональні форми інтеграції знання, що надають останній статусу постійно діючого чинника розвитку науки. Такі функціональні форми характеризують не лише наукові дисципліни, що формуються, але й так звані класичні науки, які утворилися на основі структурно-морфологічної інтеграції. Відповідно розширюється і сфера виявлення інтеграційних процесів.

Функціональна інтеграція наук може визначатись як спрямованістю дослідження, тобто методом, що використовується, так і спрямованістю на розв'язання певної проблеми. Наприклад, біологія охорони навколишнього середовища орієнтована на певне завдання і охоплює як теоретичні, так і прикладні дослідження. Методи і дані всіх біологічних дисциплін — від молекулярної до популяційної біології — вона фокусує на проблемі охорони живої природи⁵. Крім того, інтеграція наук може бути пов'язана з обмеженням використовуваного методу об'єктом дослідження (генетика, геофізика та ін.).

Зі врахуванням значення функціональних форм інтеграція може обіймати не лише теоретичні галузі знання, а й сферу соціальної організації науки, проектування нових різновидів наукової діяльності, формування і здійснення масштабних комплексно-цільових програм, інтертеоретичних і метатеоретичних систем, всього розмаїття форм взаємодії наук.

Тому науки прямують до своєї єдності не стільки по структурно-морфологічному шляху, скільки по шляху програмно-цільового об'єднання, через більш загальні для наукових дисциплін соціальні проблеми, що їх висуває науково-технічний прогрес. Сказане не означає, що структурно-морфологічна єдність наук втрачає своє значення, — вона діє і в сучасному науковому пізнанні. Але всезагальною і постійно діючою процедурою інтеграцію роблять саме функціональні форми єдності наукового знання. Зі врахуванням останніх, а також зв'язку інтеграції з процесами диференціації знання і процедурами його універсалізації і спеціалізації, інтеграційний процес можна розглядати як суттєву форму взаємодії наук.

Відома річ, взаємодія наук не вичерпується інтеграцією. Остання виявляє трансдисциплінарні способи взаємодії науки, але сама ця взаємодія, крім загальних, «наскрізних» проблем, притаманних різним дисциплінам, розкриває і їх специфікацію, а в певному розумінні — і межі компетенції окремих наук.

Виявлення меж компетенції певних наукових напрямів в процесі їх взаємодії відображується у так званих суміжних проблемах, що виникають на «стиках» наук. Однак виникнення суміжних проблем — це специфічна галузь методологічного аналізу науки, воно незвідне лише до інтегративного процесу. Тому поширене в літературі вживання понять «інтегративні» та «суміжні» проблеми в однаковому контексті, як різних форм вираження того самого змісту, потребує критичного уточнення.

⁵ Див.: Сулей М. Э., Уилкокс Б. А. Биология охраны природы: ее задачи и проблемы. — В кн.: Биология охраны природы. М., 1983, с. 19.

Аналіз суміжних проблем висуває низку нових гносеологічних питань, що виходять за межі проблемного поля дослідження інтеграції. Так, під час з'ясування меж компетенції тих або тих наук виникає своєрідна гносеологічна ситуація, пов'язана з розкриттям об'єктивного змісту тієї суміжної для різних наук сфери, де починають «буксувати» їх традиційні методи. Відомо, що в природничонауковому пізнанні те, що ми знаємо про певний фрагмент реальності (наприклад, фізичної), визначається межами компетентності відповідної конкретно-наукової теорії. Але коли виникають сумніви в компетентності відповідних теорій у суміжних галузях їх функціонування, то й наше знання про об'єктивну реальність, що належить до названих галузей, також виявляється проблематичним. В такому випадку специфічним для методологічного аналізу суміжних проблем є завдання моделювання або гіпотетичного конструювання нового фрагменту реальності. Такою гіпотетичною реальністю на стику традиційної генетики, біології, хімії, фізики тривалий час була модель гена. Тільки з утворенням молекулярної біології ця модель дістала об'єктивний зміст.

У методологічному аналізі суміжних проблем значну роль відіграють загальнонаукові поняття. Не випадково саме в суміжних галузях сучасних наук ефективно використовуються такі загальнонаукові поняття, як «імовірність», «ентропія», «структура» та ін. Однак зміст цих понять у кожній з суміжних галузей дещо трансформується, бо «загальнонауковими» їх можна вважати лише доти, доки вони можуть зберігати інваріантні компоненти і бути трансляторами загальних проблем дисциплін, що взаємодіють.

Нарешті, треба враховувати й ту обставину, що суміжні проблеми часто-густо породжуються експериментальною діяльністю, загальною для ряду дисциплін, що утворюють «поле перетину». Отже, суміжні проблеми, хоча й мають свою специфіку, виявляються пов'язаними з інтеграційними процесами. Однак це не означає тотожності інтеграційних і суміжних проблем. Останні виступають як певний результат інтеграції, що відбулася, відкриваючи можливість для розгортання інтеграційних процесів іншого гатунку. Але з цього не випливає, що суміжні проблеми визначають зміст інтеграції.

Взаємодія наук, розглянута як виявлення трансдисциплінарних проблем, так як і відкриття меж тих або тих дисциплін, змальовує картину інтеграційних процесів в контексті системності наукового знання, різних аспектів і рівнів її становлення. Щодо рівнів систематизації знання можна назвати такі чинники, що зумовлюють взаємодію наук: 1) системність знання, що визначається інтеграційними процесами в сфері суспільної практики; 2) взаємодія наукових дисциплін, що характеризується інтеграційними процесами в теоретичній галузі; 3) цілісність різних аспектів наукового пізнання на рівні наукової картини світу, її інтегруючих принципів; 4) єдність наук, що детермінується єдністю їхньої методологічної свідомості; 5) цілісність наукового пізнання, що зумовлюється світоглядними орієнтирами, інтегративною функцією світоглядного синтезу.

Фундаментальне значення суспільної практики в детермінації інтеграційних процесів в науковому пізнанні полягає в тому, що вона визначає основні сфери, проблемні орієнтири і цільові програми співвідношення наук, стратегію їх взаємодії. Так, виникнення індустріальних форм виробництва визначило дослідження в галузі механіки як основну сферу, через яку найповніше виявилась взаємодія наук в класичному природознавстві. Цьому відповідав розвиток механістичної картини світу і пов'язаної з нею процедури зведення одних, більш складних, форм руху до інших — більш простих, як найхарактернішої форми інтеграційних процесів у сфері теоретичної свідомості, методології і світогляду.

Практика індустріального розвитку на основі електрифікації виробництва зумовила виникнення електромагнітної картини світу, що позначилося на взаємодії цілого комплексу природних і технічних наук. Автоматизація і кібернетизація виробництва в умовах НТР актуалізувала квантово-релятивістську проблематику в природознавстві. Про це свідчить поява релятивістської космології і квантової електродинаміки, квантової хімії і квантової біології та ін.

З цього випливає, що детермінуюча роль суспільної практики у виділенні сфер взаємодії наук не зводиться до проблеми лідерства окремої науки. Практика окреслює ті обрії взаємодії наук, які, в свою чергу, адресують певні ідейні запити процесу інтеграції наукових дисциплін і суміжних проблем. Практика визначає також форми взаємодії науки і виробництва, реалізуючи у власне науковій сфері інтеграцію фундаментальних і прикладних галузей науки. Ця обставина впливає не тільки на розвиток виробництва, а й на розвиток самої науки, її теоретичної самосвідомості.

Специфічною особливістю сучасного розвитку наук і їх взаємодії є визначення особливості сфери науково-дослідницької діяльності, пов'язаної з впровадженням результатів наукового пошуку у виробництво. Йдеться про проєктивно-конструкторську діяльність як необхідну проміжну ланку інтеграції науки і виробництва. Відбувається також інтеграція фундаментальних і технічних наук, що приводить до включення нових технологічних розробок у сферу фундаментального знання, тобто до реалізації настанови К. Маркса про «технологічне використання природознавства».

Тут виявляється характерна риса інтеграційних процесів у сучасній науці, пов'язана з включенням у взаємодію наук теоретичних і прикладних аспектів різних видів діяльності: технологічної, проєктивно-конструкторської, експериментальної та ін.

Зокрема, для сучасної науки характерним є використання інтегративних форм експериментальної діяльності на кшталт електроніки, прикладної кібернетики, лазерної техніки тощо, кожна з яких спеціалізується відповідно до конкретних завдань окремих наукових дисциплін. Разом з тим цінність того чи того загального експериментального (як і теоретичного) методу визначається широтою його можливих аплікацій, що в свою чергу залежить від можливостей його спеціалізації.

Вплив суспільної практики на розвиток науки та інтегративні процеси, що відбуваються в науковому знанні, виявляється і в тому, що з'ясування специфіки багатьох фундаментальних завдань наукової пізнання неможливе поза аналізом особливих форм практичної діяльності в сфері взаємодії наук. Наприклад, досягнення єдності суспільних, природничих і технічних наук передбачає не лише аналіз теоретичних сфер комплексних розробок, форм теоретичного синтезу, а й розкриття специфіки ідеологічного, політико-виховного, науково-технічного, організаційного, народногосподарського та інших різновидів діяльності, що резюмують певні досягнення у сфері названих наук.

У сучасних умовах суспільною практикою на перший план наукових досліджень висуваються глобальні проблеми, які охоплюють не лише всі різновиди наукового пізнання, а й соціальні, політичні, економічні та інші аспекти діяльності людини. Глобальними вони є не тільки тому, що зачіпають інтереси всього людства, але й тому, що пов'язані з насущними проблемами самої суспільної практики та історії. Останні виступають у ролі інтегруючих центрів у постановці та розв'язанні економічних, демографічних, екологічних та інших проблем.

Ще в 1881 р., говорячи про можливість розв'язання демографічної проблеми шляхом регуляції зростання народонаселення, Ф. Енгельс підкреслював: «Абстрактна можливість такого кількісного зро-

стання людства, яка викличе необхідність покласти край цьому зростанню, звичайно, існує. Та якщо коли-небудь комуністичне суспільство змушене буде регулювати виробництво людей так само, як воно на той час уже урегулює виробництво речей, то саме воно і тільки воно зможе легко виконати це»⁶. Отже, наукове розв'язання демографічної проблеми істотним чином залежить від практичного вирішення широкого комплексу соціальних проблем. Це ж саме стосується і глобальної проблематики, пов'язаної з комплексом екологічних дисциплін,— її розв'язання, в кінцевому підсумку, опосередковане соціально-політичними і соціально-економічними, ідеологічними та іншими чинниками. Саме вони визначають можливість реалізації наукових розробок у галузі екології.

Зростання питомої ваги глобальних проблем, що їх висуває науково-технічний прогрес, потребує ідейно-світоглядного синтезу творчих здобутків науки. Світогляд — це важливий етап освоєння, ідейного обґрунтування інтегративних процесів у науці. Саме в контексті такого світоглядного узагальнення результатів наукового пошуку К. Маркс передбачав створення в майбутньому єдиної «людської науки».

Справді, «єдина наука» з погляду марксизму — це не якийсь монодисциплінарне утворення; це насамперед інтеграція даних найрізноманітніших наукових дисциплін і спеціальних досліджень під кутом зору єдиних світоглядних цінностей, в основі яких перебувають гуманістичні ідеали людства⁷.

Інтегруюча роль світогляду в процесі взаємодії наук виявляється і в тому, що науково-технічний прогрес підтверджує матеріалістичний погляд на природу. Тому всі природничі науки «працюють» на діалектико-матеріалістичне уявлення про дійсність, яке протистоїть ірраціональним, містичним поглядам. Прогрес сучасної науки закономірно підтверджує діалектико-матеріалістичний принцип партійності у світоглядному освоєнні дійсності. В сфері світогляду здобуває своє ідейно-теоретичне усвідомлення і сам принцип цілісності наукового знання, принцип діалектико-матеріалістичного монізму, без якого неможливий справді науковий аналіз інтеграційних процесів у сучасній науці.

Інтегративна роль названих принципів тісно пов'язана з методологічними аспектами світоглядного синтезу наукових результатів. З методологічного погляду кожна з конкретно-наукових дисциплін є прикладною логікою загальної методології діалектичного матеріалізму. Це означає, що конкретно-наукові методи реалізують у специфічних ситуаціях пізнання всезагальні методологічні установки діалектичної логіки. Власне, всі діалектичні категорії як всезагальні форми світоглядно-методологічної рефлексії в пізнанні виступають основою методологічного аналізу конкретно-наукових понять.

Важливе місце в реалізації форм взаємодії наук посідає наукова картина світу. Вона виступає тим рівнем систематизації знання, де безпосередньо інтегруються конкретні результати наукового пізнання, отримані на основі єдиних світоглядно-методологічних орієнтирів. Значущість цього рівня систематизації знання для конституювання інтегративних процесів у науці пов'язана з тим, що тут розкриваються принципи продукування і функціонування конкретно-наукового знання, притаманні більшості наукових дисциплін. Адже наукова картина світу створюється на основі універсалізації деяких загальних результатів наукового пізнання, піднесених до рівня загальнонаукових

⁶ *Енгельс Ф.* Карлу Каутському, 1 лютого 1881 р.—Маркс К. Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 120.

⁷ Див.: *Фролов И. Т.* Актуальные философские и социальные проблемы науки и техники.— *Вопр. философии*, 1983, № 6, с. 16—26.

принципів. До їх числа належать, наприклад, принципи збереження, симетрії, дискретності (атомізму), незворотності локальних процесів (еволюціонізм), оптимальності (варіаційний принцип) та ін. Вони, в свою чергу, виступають як інтегруюче начало у вивченні тих нових галузей дійсності, пізнання яких потребує взаємодії декількох наук⁸.

Серед засобів реалізації процесу взаємодії наук важливе місце посідають функціональні форми єдності наукового знання і пов'язані з ними інтегративні процеси. Найяскравішим прикладом таких функціональних форм виступають наукові та науково-практичні (комплексні, цільові та ін.) програми, спрямовані на розв'язання фундаментальних проблем науки і розвиток її перспективних напрямів. Вони поєднують теоретичні та методологічні засоби розв'язання наукових проблем з виробленням нових організаційних форм наукової діяльності. Наприклад, програма польоту першої людини в космос «Восток» координувала зусилля наукових колективів з роботою 25 міністерств і відомств СРСР⁹.

Водночас наукові програми виступають засобом інтеграції науки за характером знання, що використовується. Наукова програма спирається на таке знання, яке інваріантне щодо зміни теоретичних систем, відображаючи те, що зміна цих систем відбувається не в довільно обраному напрямі, а згідно з тими проблемними орієнтирами, принципами та результатами, які визначають перспективи дальшого розвитку науки. Стосовно цього програми інтегрують різні варіанти розвитку теоретичних систем, тобто мають інтертеоретичний характер. Така орієнтація на інваріантний зміст теоретичних систем не лише становить позитивну ознаку програм, але й містить у собі певні негативні риси, зокрема, обмежує перспективне бачення можливостей лише ракурсом обраних даною програмою методів і алгоритмічних настанов. Однак наукова програма виступає формою єдності наукового знання, що планується, своєрідним управлінням інтеграційними процесами. З цього погляду, вона діє як прогресивний, стимулюючий чинник використання евристичного й організаційного потенціалу науки.

Особливим підкласом наукових програм є науково-дослідницькі програми. Вони характеризуються певними методологічними вказівками стосовно розвитку знання, ієрархією наукових теорій у відповідній галузі науки. Науково-дослідницька програма охоплює як засоби трансформації і синтезу різних теорій даної галузі, так і засоби поєднання і введення метричних характеристик об'єктів і предметних областей.

Теорія на рівні своєї самосвідомості завжди специфікується відносно якісних особливостей певної предметної області, стверджує свою суверенність і лише в граничному випадку пов'язується з попередньою теорією за принципом відповідності. Науково-дослідницька програма, навпаки, з самого початку формулюється в контексті зв'язку кількох теорій, навколо певних «наскрізних» ідей і посиляється на ту чи ту концепцію (наприклад, у фізиці — на квантову або релятивістську) лише тією мірою, якою вона визначає перспективні можливості свого розвитку.

Отже, якщо теорія пов'язується з попереднім знанням в ретроспективі, то науково-дослідницька програма будується в перспективу руху від нереалізованих можливостей колишнього досвіду до реалізації цих можливостей в теперішньому та майбутньому. Ось чому, характеризуючи науково-дослідницькі програми, ми говоримо про ідейний фонд науки, інтеграцію знання, варіаційний розвиток якого окреслює головні шляхи прогресу. З цього боку науково-дослідниць-

⁸ Див.: *Крымский С. Б.* Интеграция и научная картина мира.— В кн.: *Актуальные проблемы логики и методологии науки.* Киев, 1980.

⁹ Див.: *Мишин В.* Земные программы космонавтики.— *Коммунист*, 1983, № 6, с. 90.

ка програма — це бачення можливостей, погляд в потенціальний світ розвитку знання. Прикладом цього виступають Ерлангенська програма в математиці, програма розвитку ньютонівської динаміки у фізиці, програма розвитку еволюційних концепцій у синтетичній теорії еволюції та ін.

Інтеграційні можливості наукових програм значною мірою визначаються тим, що вони використовують особливі логічні засоби реалізації єдності наукових теорій. Одним з таких засобів є інтертеорія або ж система міжтеоретичного знання. Йдеться як про «наскрізні» наукові концепції, характерні для всього наукового знання (наприклад, концепція атомізму), так і про системи теорій типу різних формулювань квантової механіки, теорії тяжіння, еволюції та ін. «Зануреність» конкретної наукової теорії в полісистемну конструкцію її різних формулювань і додаткових підходів і розкриває інтегративні функції інтертеорії.

Ця концептуально-інтегративна конструкція характеризує сферу реалізації єдності теоретичних систем у конкретній галузі науки, а також утворення засобів і завдань розвитку окремих теорій, певних принципів пояснення та опису предметних областей. Роль такої інтеграції виконувала, наприклад, кібернетика. Вона виникла у рамках міжтеоретичного синтезу таких галузей знання, як теорія автоматичного регулювання і опостерігаючих систем, теорія обчислювальних машин і їх програмування, семіотика і математична логіка, теорія релейно-контактних схем і загальна теорія зв'язку (передачі і перетворення інформації) та ін. До інтертеоретичної програми формування кібернетики входили й інші розділи математики, а також біоніка.

Отже, за своїми інтегративними можливостями інтертеорія наближується до рівня загальності цілого наукового напрямку. Інтертеорія містить евристичні орієнтири розвитку груп конкретних теорій. Як проблемно-оптимізуючий чинник їх інтеграції у полісистемні комплекси цілого наукового напрямку вона визначає і сферу внутрішньодисциплінарного синтезу в певних науках. Репрезентуючи загальну концептуальну схему конкретних теорій відповідної галузі знання і програму їх розвитку, інтертеорія є проміжною ланкою між рівнями конкретних теорій і науковою картиною світу. Вона трансформує знання з більш конкретних рівнів організації науки на вищі за загальністю рівні її систематизації. Усе це актуалізує дослідження концептуального апарата інтегративних процесів.

Найважливішими складовими останнього є поняття «взаємодія наук», «системність», «єдність знання», саме поняття «інтеграція» та ін. Під взаємодією наук треба розуміти обмін інформацією між різними науковими дисциплінами або засобами її одержання. Під «системністю» — взаємоузгодженість, зв'язок елементів тієї чи тієї сукупності згідно з певним різновидом діяльності: внутрішній діяльності буде відповідати взаємодія елементів, зовнішній — різні види їх взаємовідношень. Цілісність тоді виступить як різновид зв'язку елементів, що зумовлює неаддитивність системи. Поняття «єдність» відображає взаємоузгодженість елементів, визначає їх координацію і субординацію по одній основі, що дозволяє встановити у багатоманітності елементів тотожність ознак їх системного функціонування. В цьому контексті інтеграція буде означати процес встановлення і формування єдності елементів. Зрозуміло, що таке визначення інтеграції передбачає різні форми і рівні зрілості форм єдності. Завершеною формою єдності, очевидно, є синтез елементів або компонентів тієї чи іншої системи. Проте у численних публікаціях процес інтеграції і синтез знання, як правило, отожднюються, а інтегративний процес розглядається як синтетичний. Такий підхід спрацьовує лише тоді, коли синтез можна розцінювати як завершену фазу інтеграції. Але зростаюча

кількість несинтетичних форм інтеграції актуалізує необхідність аналізу не лише їхнього збігу, а й розрізнення.

Інтеграція є більш загальним, порівняно з синтезом, засобом розвитку знання, особливим різновидом пізнавальної діяльності, де синтез є лише певним її циклом, що резюмує найістотніші її результати. На відміну від синтезу інтеграція належить не лише до засобів розвитку знання, а й до засобів його інституалізації, тобто організації знання у певні галузі поділу наукової праці і оформлення його результатів у формі самостійних наукових напрямів.

Інтеграція має різні масштаби, може бути між- та внутрішньодисциплінарною, загальнонауковою і науково-виробничою. Щодо синтезу, то для нього характерна специфічна логіко-методологічна функція, окреслена рамками конституювання знання в єдине ціле. Результатом такого конституювання є утворення нової системи понять й інших елементів знання, що мають єдину структуру.

Синтез виступає у процесі аналізу кінцевою фазою інтегративного процесу. Якщо ж розглядати цей процес відповідно до результатів формування зв'язку понять у напрямі створення цілісної концептуальної системи, то можна виділити такі рівні інтеграції: координація, комплексність або кооперація, комплементарність, або доповняльність, цілокупність, або синтез.

Координація як початковий ступінь інтегративного процесу передбачає взаємні перебіги між різними галузями знання, запозичення термінів, образів, аналогій та ін. Типовим прикладом цього є взаємозв'язок генетики та лінгвістики, коли під час побудови коду спадковості в генетиці вдаються до аналогії з процедурами дослідження лінгвістичного тексту відповідно до його членування на літери, слова і речення.

Глибші інтегративні зв'язки встановлюються на рівні кооперації тих чи тих компонентів наукового знання в процесі формування його комплексності. Остання в науці виражається поняттями «комплекс», «комплексний». В найзагальнішому розумінні комплексом виступає «сукупність предметів, явищ або якостей, що утворюють одне ціле»¹⁰. Розуміння комплексу як певної сукупності компонентів, об'єднаних у деяку цілісність на основі загального принципу (ознаки) досить поширене в науці. З цього погляду розрізняють екологічний, фауністичний комплекс, біоценозний, природний комплекс (або географічний ландшафт) та ін.

Термін «комплекс» часто-густо вживається для виділення питань, дослідження яких здійснюється на основі загальної мети. Таке виділення пов'язане з гіпотетичним визначенням сфери можливого дослідження, яке строго не встановлює ні їх зв'язку, ні послідовності. В цьому плані розв'язання, наприклад, проблеми пересадження органів і тканин пов'язане з комплексом питань генетичного, медико-біологічного та соціально-етичного характеру, де розв'язання одних є умовою розв'язання й інших.

При утворенні комплексу можуть бути сформульовані менш загальні цілі. Так, наприклад, визначають комплекс експериментів, за допомогою яких можливо здійснити вичерпну перевірку релятивістської теорії тяжіння. Як і в попередньому випадку, комплекс експериментів поєднує загальна мета, але їх зв'язок, послідовність здійснення точно не визначається. Аналогічно формулюється комплекс питань для розв'язання будь-якого масштабного завдання.

При переході від комплексу проблем до комплексної проблеми з необхідністю встановлюється чіткіший зв'язок її компонентів. Існує певна асиметричність між процесами членування цілого на частини і його побудовою з сукупності «частин» як самостійних предметів або

¹⁰ *Комплекс.*—В кн.: БСЭ. 2-е изд., т. 22, с. 292.

явищ, що дозволяє розрізняти ціле як реалізацію органічної цілісності і ціле як сукупність предметів і явищ у відповідному відношенні. Поєднання компонентів такого цілого у певному відношенні і їх самостійність (і можливість входження в інші цілісні утворення) поза останнім вказує, з одного боку, на ґносеологічний статус цього поєднання і на деяку недосконалу форму цілісності, з другого.

Системи, в яких реалізується інтегративний процес, можуть бути неоднорідними як за рівнем інтеграції, так і за ступенем її наближення до органічної цілісності. Щодо цього біологія дає багатий матеріал відносно спектра форм інтеграції.

Біологічні системи розрізняють і за ступенем цілісності. Тут виділяють системи з початковим ступенем інтеграції, дослідження яких важливе для розуміння інших форм цілісності, становлення і зміцнення зв'язків, що виникають від комплексу до синтезу.

Комплекс компонентів розглядається як об'єднання, яке не набуло ще багатьох рис цілісності (певної стабільності, саморегуляції та ін.). Характеризуючи тундрові біоценози, дослідники наголошують на цих особливостях, підкреслюючи, що їх недосконалість зумовлюється належністю «до наймолодших біологічних комплексів»¹¹.

Одним із шляхів становлення комплексності в науці є ускладнення об'єкта дослідження і розвиток аналогічних методів, що визначають членування його на ряд підоб'єктів, а також зумовлюють перетворення загальних підходів на часткові¹². Зростаюча спеціалізація часткових досліджень перетворила їх на відносно самостійні галузі дослідження. Їх співвіднесеність з основним об'єктом дослідження і усвідомлення необхідності відображення складного об'єкта у всій його багатоманітності зумовлюють поєднання відносно самостійних часткових досліджень в єдину комплексну проблему. З цього погляду ускладнення об'єктів дослідження, необхідність поєднання зусиль багатьох наук і вимога комплексного підходу становлять зумовлені сторони розвитку сучасної науки.

Підбиваючи підсумки нашому аналізу особливостей інтеграції у сучасній науці, наголосимо на такому.

В сучасних умовах інтеграція зачіпає не лише об'єднання різних ідей, теорій або напрямів у теоретичній самосвідомості науки, але включає різні форми та способи поєднання науки і практики.

Інтеграційний процес здобуває адекватні йому специфічні форми встановлення єдності наукового знання, зокрема, реалізується через наукові програми та інтертеорії. Щодо цього інтеграція стає нині об'єктом планування і управління наукою.

Інтегративний процес пов'язаний з трансформацією знання на різних структурних рівнях його організації, тобто інтегративний процес на одному рівні діалектично доповнюється диференціацією знання на іншому рівні. Для інтеграції характерним є не лише сходження від одиничного до особливого та загального, але й зворотний процес — від загальних теоретичних схем до їх різних аплікацій.

Тим самим інтегративний процес включений в контекст практичної реалізації теоретичного знання. На теоретичному рівні інтеграція з необхідністю поєднується з формами практичного використання знання. Інтеграція проводить теоретичне і практичне через соціальну діяльність і світоглядні уявлення.

Взаємодія наук в умовах сучасної НТР з особливою силою підкреслює діалектичний характер специфічних закономірностей розвитку наукового знання, в тому числі характерних для нього форм інтегра-

¹¹ Шварц С. С., Данилова Н. Н. Біоценози лесотундри и южной тундры.—Журн. общей биологии, 1972, т. 33, № 6, с. 48.

¹² Докладніше див. Депенчук Н. П. Формы интеграции научного знания.— В кн.: Научно-техническая революция и естествознание. Киев, 1979.

ції. Дедалі більшого поширення в сучасній науці дістає діалектичний принцип цілісності наукового знання і діалектичні категорії як форми універсальної концептуалізації знання. Евристична значущість загальних принципів і категорій діалектико-матеріалістичної методології виявляється у тому, що вони конкретизуються в спеціальних, прикладних методологіях різних наукових галузей, асоціюють спеціально-наукові регулятиви реалізації інтеграційних процесів. До них належать принцип системності, відповідності, доповняльності та ін.

З методологічного боку інтеграція як форма реалізації взаємодії наук означає розуміння інтеграційного процесу в ширшому контексті діалектико-матеріалістичної методології. Тут інтеграція не просто виступає альтернативою диференціації, а й характеризується з погляду діалектичної взаємодії процесів спеціалізації та універсалізації знання.

* * *

В наші дні інтеграція науки охоплює не тільки об'єднання ідей, теорій или теоретических напрямлений, но і різні форми і способи соединення науки і практики. Планування і управління інтеграцією впроваджується в разработку інтертеорій, створенні научних програм і учитыває трансформації знання на різних рівнях его організації, которые проявляются не только в его движении от единичного к особенному и общему, но и во встречном направлении — от общих теоретических схем к их различным приложениям.

Таким образом, интегративный процесс оказывается включенным в контекст практической реализации теоретического знания. Интеграция проводит теоретическое и практическое через социальную деятельность и воплощает их в мировоззренческих представлениях.

Анализ взаимодействия наук в условиях НТР выявляет диалектику закономерностей развития научного знания, форм его интеграции, роль диалектического принципа целостности научного знания и категорий диалектики и форм их реализации через специальнонаучные регулятивы интеграционных процессов (например, принцип системности, соответствия, дополнительности и др.). Поэтому для осмысления методологического аспекта интеграции наук необходимо понимание ее в контексте всей диалектико-материалистической методологии. При этом интеграция не просто выступает альтернативой дифференциации, но рассматривается как диалектическое взаимодействие процессов специализации и универсализации знания.

Е. П. СЕМЕНЮК

РОЛЬ ЗАГАЛЬНОНАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ І ПІДХОДІВ В АНАЛІЗІ КУЛЬТУРИ

В сучасних культурологічних дослідженнях помітне місце посідає визначення самої концептуальної основи розуміння культури. Важливе значення має усвідомлення не лише існування певного категоріального ладу культури, а і його невинного розвитку і збагачення. Адже «зв'язок категорій взагалі і філософських категорій зокрема з культурою можна вважати твердо встановленим фактом, оскільки вони не приносяться в культуру і не зовнішнім чином надбудовуються над нею. Як і культура загалом, її категоріальний лад є результатом людської діяльності по перетворенню природи і самої людини»¹. Отже, категорії,

¹ Булатов М. А. Диалектика и культура. (Историко-философский анализ). — Киев, 1984, с. 73.

на яких ґрунтується культура і які становлять її фундамент і визначник дальшого розвитку, аж ніяк не можуть бути сталими, незмінними, застиглими. Згідно з діалектико-матеріалістичною теорією вони перебувають у вічному русі й оновленні.

Радянськими філософами розроблене питання про роль та функції філософських категорій (і насамперед основних понять матеріалістичної діалектики) в культурі. Як підкреслює В. І. Шинкарук, «у людському мисленні немає іншої такої форми всезагальності, крім категорій, яка б здатна відобразити всезагальні закономірності буття. Виявлення закономірних (внутрішньообов'язаних) зв'язків між категоріями (наприклад, між кількістю й якістю, сутністю й явищем, формою і змістом та ін.) означає не що інше, як виявлення законів діалектики»², і саме тому лише філософські категорії можуть становити базис категоріального ладу культури.

Але цією констатацією, очевидно, проблема категоріальних засад культури не вичерпується — навпаки, з цього вона тільки починається. Дальші розвідки в цьому напрямі можуть включати також і вивчення ролі нефілософських категорій у розвитку культури та її якісних змінах. Звичайно, при цьому проблема категоріального базису культури в будь-якому своєму аспекті завжди зберігає суто методологічний характер, а нерідко набуває і філософського змісту (це зумовлюється, як відомо, і специфічною проблематикою аналізу відповідних явищ дійсності, і особливим характером абстрагування від них, властивим саме філософському знанню на відміну від конкретно-наукового).

На наш погляд, чималий інтерес становить дослідження культурологічного значення особливого типу загальнонаукових³ категорій, який викликаний до життя сучасною науково-технічною революцією і відіграє важливу роль в умовах посилення інтегративних тенденцій у науці та суспільній практиці. Йдеться про нетрадиційні категорії загальнонаукового статусу, а не про категоріальні засоби філософії, логіки, математики, які здавна мають (кожен з цих різновидів — по-своєму, специфічно) загальнонаукове значення. До цього якісно нового типу понять науки належать категорії системи, елемента, структури, функції, моделі, інформації, імовірності, визначеності, невизначеності, симетрії, асиметрії та ін. У найзагальніших рисах методологічна специфіка таких категорій полягає насамперед у поєднанні в них властивостей, з одного боку, філософських категорій, з другого — спеціальних, конкретно-наукових понять. Внаслідок цього такі категорії посідають немовби перехідне місце між філософією та спеціальнонауковими дисциплінами, об'єктивно виявляючись ще однією, якісно новою ланкою взаємозв'язку і взаємодії філософського та конкретно-наукового знання в умовах НТР. І саме в цьому передусім і полягає їхня нетрадиційність.

З цією особливістю загальнонаукових категорій іманентно пов'язана їхня роль в універсалізації мови науки, в загальній системі тих засобів, які наука виробляє, щоб компенсувати недоліки спеціалізації та диференціації наукових досліджень. Ефективному виконанню цієї ролі сприяє той факт, що загальнонаукові категорії пов'язані не лише між собою, а й з традиційними категоріями — як філософськими, так і спеціальнонауковими. Тому вони стають важливим компонентом спілкування науковців усіх фахів, особливо на стиках різних галузей науки, у вивченні комплексних, міждисциплінарних і міжгалузевих проблем. Більш того, такі категорії швидко виходять за рамки суто наукової ді-

² Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий / В. И. Шинкарук, М. А. Булатов и др. — Киев, 1978, с. 261—262.

³ Див.: Семенюк Э. П. Общенаучные категории и подходы к познанию. (Философский анализ). — Львов, 1978; Урсул А. Д. Философия и интегративно-общенаучные процессы. — М., 1981; Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Категории современной науки (становление и развитие). — М., 1984.

яльності, починають активно застосовуватись спеціалістами народного господарства, сфери управління, охорони здоров'я, культури.

У культурологічному аспекті велике значення має той факт, що категорії системи, елемента, структури, функції, інформації, моделі, імовірності та ін., а також пов'язані з ними наукові проблеми, методи і теорії стають складовими освітнього процесу, відіграють значну роль у підготовці кадрів. В результаті цього загальнонаукові абстракції входять до свідомості людей, які безпосередньо не зайняті науковою працею, впливають на буденне мислення. Особливо великою є при цьому роль засобів масової комунікації та мистецтва.

З піднесенням рівня культури суспільства у перспективі можливе перетворення загальнонаукових категорій на компоненти активного і змістовного спілкування людей не лише в галузі науки, а й в інших сферах суспільного буття. При цьому, зрозуміло, необхідно враховувати серйозний вплив на цей процес кардинальних соціально-класових, соціально-політичних, ідеологічних та світоглядних орієнтирів, які принципово відмінні за капіталізму та за соціалізму і від яких суттєвим чином залежить конкретне змістовно-ціннісне «наповнення» відповідних наукових абстракцій.

Останнє положення впливає з світоглядного аспекту проблеми загальнонаукових форм і засобів пізнання. Нині став відчутним, з одного боку, вплив теоретичних конструктів науки на формування світогляду не лише вчених, а й широких мас людей різного соціального та професійного статусу; з другого боку, не менш відчутним є й те, що «наповнення» загальнонаукових абстракцій конкретним змістом у кожному випадку істотно залежить від світоглядних позицій, установок, орієнтирів людини. Тому вивчення будь-яких феноменів культури неможливе у відриві від основних світоглядних питань.

Евристична роль загальнонаукових категорій у пізнанні (і в цілому, у людській культурі) виявляється в тому, що на їх основі виникають та функціонують специфічні за змістом, за спрямованістю і разом з тим загальнонаукові за своїм масштабом і методологічним характером підходи до пізнання дійсності. Так, наприклад, у сучасному пізнанні і практиці великого поширення набув системний підхід. Інші пізнавальні підходи цього типу — структурний, функціональний, імовірнісний, інформаційний, модельний та ін. — теж поступово посідають важливе місце в різних сферах суспільної практики. І це цілком закономірно: загальнонаукові категорії і логіко-методологічні підходи виражають такі сторони дійсності та її пізнання, вивчення яких актуалізується на сучасному етапі НТР.

Останнім часом ці підходи дедалі частіше застосовуються в марксистському аналізі культури, у виробленні і вдосконаленні самих принципів теоретико-методологічного дослідження основоположних питань культурології. Цей факт має глибокий ґрунт, адже системність, структурність, функціональність, інформативність, стохастично-імовірнісний характер культурних процесів, з одного боку, являють собою певні сторони реального буття, функціонування всієї системи культури, а з другого боку, саме завдяки цьому, — об'єктивну основу категоріальних форм усвідомлення культури в індивідуальній та суспільній свідомості. Яке ж місце належить загальнонауковим підходам до пізнання дійсності в сучасному аналізі проблем культури?

Визначальну роль у спрямуванні механізму дії всіх загальнонаукових теоретичних конструктів відіграє системний підхід. Уявлення про культуру як про «сукупність досягнень суспільства в його матеріальному і духовному розвитку»⁴, «сукупність усіх різновидів перетворюючої діяльності людини і суспільства, а також результати цієї діяльності»⁵

⁴ *Культура*.— В кн.: Філософська енциклопедія. М., 1964, т. 3, с. 118.

⁵ *Культура*.— В кн.: Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. К., 1973, с. 248.

є співзвучним з вихідними посилками і центральними ідеями системного підходу як риси марксистської діалектики. В творах основоположників марксизму-ленінізму було закладено основи системного розуміння культури, її феноменів і характерних властивостей.

У працях радянських дослідників системний підхід до аналізу культури органічно поєднується з діяльнісним підходом, з розумінням людської діяльності як її детермінуючого і визначального чинника (М. С. Каган, Е. С. Маркарян). За такого підходу акцентується та обставина, що людська діяльність і культура мають складний, метасистемний характер. У цій метасистемі взаємодіє безліч систем, що відображають різноманітність структурних рівнів людського освоєння світу.

За М. С. Каганом, в основі культури перебуває суперечність «суб'єкт — об'єкт». Культура — це «все, що творить суб'єкт, освоюючи світ об'єктів»⁶, що він породжує своєю діяльністю. Базисом системного аналізу культури виступає той факт, що чотири різновиди людської діяльності: перетворення дійсності, пізнання, ціннісна орієнтація і спілкування — «утворюють замкнуту систему, в якій кожен різновид діяльності як її підсистема, пов'язаний з усіма іншими прямими та зворотними зв'язками, тобто зазнає потреби в них і сам ними підтримується й опосередковується»⁷. Відповідно до цього всі акти людської діяльності та її продукти системно пов'язані один з одним.

Наголошуючи на багатоплановому змісті культури, М. С. Каган виділяє такі її грані, як предметно-продуктивна і техніко-технологічна. Важливе значення для системного аналізу культури має поділ її на матеріальну, духовну і художню.

Спеціально аналізує питання про культуру як систему Е. С. Маркарян^{7а}. Звичайно, з тим, як автор виділяє основні, на його думку, підсистеми культури (природно-екологічну, суспільно-екологічну та соціо-регулятивну) можна сперечатися, але заслуговує на увагу його намір «вивчати культуру й управляти нею не фрагментарно, а системно»⁸. Відзначимо, що системний аналіз культури — не самоціль, а передумова й один з ефективних засобів управління її розвитком. Е. С. Маркарян відзначає, що системний аналіз культури є не самоціль, а передумова й один із ефективних засобів оптимізації функціонування її інститутів, тобто управління нею на наукових засадах. Особливого значення ця сторона проблеми набирає в період всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму.

Аналізуючи ідеї системного підходу до вивчення культури, можна значно збільшити кількість досліджуваних аспектів її системності за допомогою не тільки висвітлення таких складових людської культури, як матеріальне і духовне виробництво, а й залучення до розгляду різних «горизонтальних» та «вертикальних» зрізів культури, взятих у синхронній та діахронній площинах, скарбниць культурної спадщини різних народів і країн, аналізу співвідношення старого і нового в культурі, взаємодія яких втілює діалектику традицій і новаторства, систем знакових засобів культури. Вказуючи на значення аналізу культури на семіотичному рівні, Ю. М. Лотман, наприклад, запропонував розглядати всю культуру людства як сукупність різних знакових систем^{8а}.

Як певні підсистеми культури можуть розглядатися «дві культури

⁶ Каган М. С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа).— М., 1974, с. 181.

⁷ Там же, с. 105.

^{7а} Див.: Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. (Логико-методологический анализ).— М., 1983, с. 59—79.

⁸ Там же, с. 79.

^{8а} Див.: Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры.— Тарту, 1970.— 121 с.

XX ст.» (Ч. П. Сноу) — науково-технічна і художньо-гуманітарна⁹. Водночас за капіталізму, як указав В. І. Ленін¹⁰, завжди наявні дві культури — прогресивна й реакційна, створювані експлуатованими чи панівними класами. Вони відображають соціально-класовий аспект внутрішньої диференціації культурного життя буржуазного суспільства.

Цей поділ і внутрішній антагонізм культурного життя класово-антагоністичного суспільства вказує на причини появи антигуманних виявів буржуазної культури. Відомі слова К. Маркса про те, що культура лише після себе пустиню, якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо¹¹. В наші дні ці слова звучать особливо актуально, зокрема, при аналізі екологічних криз, породжуваних, крім того, впливом буржуазної культури на природоперетворювальну діяльність людей за умов капіталізму.

Спроби розкрити культуру як систему в єдності її структурних (духовні цінності, норми, зразки тощо) та функціональних (праця по створенню, репродукуванню та збереженню духовних цінностей) елементів характерні для праць з теорії культури¹². Звернемо увагу на такий момент: усвідомлення взаємної кореляції, спорідненості структурних і функціональних компонентів культури об'єктивно впливає з внутрішньої методологічної єдності структурного і функціонального підходів. (У марксистській культурології останній поданий працями Е. С. Маркаряна¹³). По суті функціональний характер мають і системні моделі діяльності, особи, культури, запропоновані М. С. Каганом у названій книжці.

Широкі можливості для вивчення культури дає дослідникові інформаційний підхід. Річ у тому, що аналіз найрізноманітніших інформаційних засобів суспільства — важлива сторона культурологічного дослідження. Чимало виявів інформаційного підходу до культури та її окремих феноменів можна бачити у працях авторів, які в осмисленні культури виходять з категорії «діяльність». Це не випадково: адже «діяльність у найзагальнішому смислі може бути охарактеризована як інформаційно спрямована активність живих систем»¹⁴, що насамперед стосується людського суспільства. Без усього багатства різновидів соціальної інформації розвинута людська діяльність, а тим самим і культура, є просто неможливими. Взагалі, будь-який вияв соціальності має і свій інформаційний аспект, і цим уже детерміновано значення відповідного підходу в аналізі всіх суспільних явищ¹⁵. У культурологічному контексті з інформаційних позицій розглядаються людська психіка та її функції, пам'ять, передбачення і прогнозування, взагалі — інтелект (М. С. Каган, Д. І. Дубровський, А. К. Сухотін та ін.), а також поняття соціальної пам'яті, соціального спадкування (Я. К. Ребане, М. П. Дубінін, В. О. Колеватов та ін.). Окремий напрям досліджень охоплює аналіз засобів і каналів масової інформації, їхньої ролі в розвитку культури. Своєрідним різновидом інформаційної характеристики культури є семіотична інтерпретація її Ю. М. Лотманом.

Оскільки розвиток як окремих феноменів культури, так і широких соціокультурних систем має здебільшого імовірнісний характер, то це зумовлює потребу теорії культури в імовірнісному підході. Е. С. Маркарян, наприклад, пише, що «дальший прогрес у дослідженні культур-

⁹ Див.: Сноу Ч. П. Две культуры.— М., 1973.— 234 с.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 118, 126.

¹¹ Див.: Маркс К. Ф. Енгельсу, 25 берез. 1868 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.

¹² Див.: Основы марксистско-ленинской теории культуры.— М., 1976, с. 23—37.

¹³ Див.: Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука.— М., 1983, с. 55; див. також с. 75, 116—117, 131.

¹⁴ Там же, с. 95.

¹⁵ Див.: Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом.— М., 1975.

них традицій вимагає переходу від опису відмінностей локальних культур і їхньої історичної зумовленості до їхнього імовірнісного аналізу»¹⁶. Очевидно, можна додати: застосування цього підходу обіцяє піднести евристичну плідність пошуків на багатьох напрямках вивчення культури.

Як же застосування загальнонаукових підходів до розуміння культури співвідноситься з іншими можливими підходами в її усвідомленні й аналізі? Відповідь на це питання важлива з методологічного погляду: між різними пізнавальними підходами має існувати відношення доповняльності, а не взаємовиключення. Вище йшлося про велике значення в даному разі діяльнісного підходу: адже, як підкреслює В. М. Межуєв, «визначення безпосереднього зв'язку культури з людською діяльністю, і насамперед матеріально-практичною діяльністю, є основоположним для її матеріалістичного витлумачення»¹⁷. Тут наголошується на тому, що культура — це не тільки і навіть не стільки створення людиною «другої» природи (на що найчастіше звертають увагу дослідники), скільки створення в цьому процесі самої людини, розвиток її творчих здібностей. «...Створювана багатьма поколіннями людей дійсність, предметне багатство суспільства є лише зовнішня форма існування культури. Справжнім змістом культури виявляється розвиток самої людини як суспільної людини, розвиток її творчих сил, відносин, потреб, здібностей, форм спілкування та ін.»¹⁸. І далі: «Саме як процес саморозвитку, самовиробництва людини «історія людей» утворює щодо природи особливу реальність — сферу культури. В культурі людина представлена не тільки як діюча істота, але й як істота, яка саморозвивається, самозмінюється, як суб'єкт і водночас як результат своєї власної діяльності. Дійсний зв'язок культури з людською діяльністю стає зрозумілим лише тоді, коли сама діяльність розкривається як джерело, причина формування, розвитку, становлення людини»¹⁹. Безперечно, це дуже важливий компонент змісту поняття культури, але зазначимо, що для більш повного розкриття суті культури такий підхід має доповнюватися рядом інших уявлень, в тому числі системних, структурних, інформаційних та ін.

Назвемо ще один приклад поєднання різних дослідницьких підходів у культурології. Визнаючи виправданість і доцільність функціонального підходу в аналізі культури, В. Є. Давидович і Ю. А. Жданов підкреслюють, що сам по собі він є недостатнім і має доповнюватися розкриттям змістовних і стильових особливостей найрізноманітніших явищ культури (наукової і художньої творчості, фольклору, мемуарів, публіцистики та ін.), що дає змогу найкраще відчутти атмосферу культури, її неповторний смак і аромат²⁰. Вважаємо, що такий погляд на єдність різних підходів до аналізу культури цілком виправданий.

Марксистсько-ленінська філософія має давні традиції вивчення культури. Відправним моментом у розумінні культури та різних її компонентів і виступає складна система відносин «людина — світ», що є вираженням основного питання філософії²¹. Але у рамках філософської теорії існують різні аспекти усвідомлення культури, різні підходи до неї — крізь призму принципів діалектики, гносеології, історичного матеріалізму, етики, естетики та ін. Виходячи з суті історичного матеріалізму, М. О. Булатов, наприклад, визначає культуру як «матеріально-духовне утворення, яке виникає на основі предметно-практичної діяль-

¹⁶ Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука, с. 245.

¹⁷ Межуев В. М. Культура и история. (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма).— М., 1977, с. 67.

¹⁸ Там же, с. 78.

¹⁹ Там же, с. 79.

²⁰ Див.: Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры.— Ростов н/Д, 1979, с. 220—221.

²¹ Див.: Человек и мир человека. (Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения).— Киев, 1977.

ності і зазнає історичного розвитку»²². Є ряд визначень, сформульованих на базі інших підходів²³. Важливо наголосити, що філософські пошуки в цьому напрямі не применшують значення нефілософських підходів. Річ у тому, що вивчення такого складного феномена, як культура, з необхідністю потребує одночасно багатьох дослідницьких підходів, які б перебували у відношенні взаємного доповнення і збагачення. Втім культура тут не виняток, вона — лише один із багатьох об'єктів, яких також стосується сказане. Коли, наприклад, йдеться про «великі» і «надвеликі» системи (а культура належить до останніх), нагальною потребою є використання в їхньому аналізі системного підходу. Він же, у свою чергу, іманентно пов'язаний з іншими загальнонауковими підходами — структурним, функціональним, модельним, інформаційним, імовірнісним. Кожен з цих підходів у сучасних умовах наочно демонструє думку В. І. Леніна про «живе, багатостороннє (при вічно збільшуваному числі сторін) пізнання з безліччю відтінків усякого підходу, наближення до дійсності...»²⁴.

Важливо при цьому наголосити, що використання будь-яких (у тому числі — загальнонаукових) підходів в аналізі культури має бути не формальним, а творчим і продуктивним. Коли немає нетривіальних, якісно нових результатів застосування різних підходів, воно втрачає сенс. Знову-таки, культура і тут не становить винятку, це однаковою мірою стосується різних об'єктів дослідження. На нашу думку, практика наукового життя останніх десятиліть переконливо свідчить, що загальнонауковим категоріям і підходам належить важливе місце в арсеналі засобів вивчення культури.

* * *

Категориальный строй культуры наряду с категориями материалистической диалектики включает в себя и другие понятия, среди которых особое место принадлежит общенаучным категориям (система, структура, элемент, функция, информация, модель и т. п.). Предельно широкие по своим масштабам и своеобразные по содержанию подходы к познанию действительности, складывающиеся на основе таких категорий, играют все большую роль в изучении различных сложных объектов, включая и культуру. Это закономерно, так как системность, структурность, функциональность, стохастически-вероятностный характер, информативность и моделируемость, с одной стороны, представляют собой определенные свойства реального бытия, функционирования всей системы культуры, а с другой — именно благодаря этому, — объективную основу категориальных форм осознания, духовного воспроизведения культуры человеком, ее отражения в индивидуальном и общественном сознании.

Между различными подходами к анализу культуры (философскими, общенаучными и др.) существует отношение не альтернативности, а взаимной дополнительности. Изучение столь сложного, неоднозначного и внутренне противоречивого феномена, каким является культура, с необходимостью требует применения многих исследовательских подходов, взаимно дополняющих и обогащающих друг друга.

²² Булагов М. А. Диалектика и культура, с. 17—18.

²³ Див., наприклад, розгорнуте визначення культури в книзі: *Основы марксистско-ленинской теории культуры.*— М., 1976, с. 22.

²⁴ Ленин В. І. До питання про діалектику.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 303.

В. М. НІЧИК

ФІЛОСОФСЬКІ ПОПЕРЕДНИКИ Г. С. СКОВОРОДИ

Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, як і О. Пушкін, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, належать до тих мислителів, які підносять духовне життя східних слов'ян до вершин світової культури. Тому дослідження ідейно-теоретичної спадщини Г. Сковороди, в якій з кожною новою епохою розкриваються все нові й нові грані, є завжди актуальним. Звернення до неї має важливе ідеологічне й виховне значення, адже Г. Сковорода оспівує свободу, рівність, братерство всіх людей і народів, звеличує духовне начало в людині, її творчу працю, розвінчує ницість дрібного споживачтва. Дальше вивчення творчості Г. Сковороди з позицій марксизму необхідне й тому, що вона продовжує бути об'єктом ідеологічної боротьби, як про це свідчить немало книг, виданих останнім часом за кордоном: в них спадщина мислителя піддається тенденційному буржуазно-націоналістичному висвітленню.

Значні досягнення здобуті радянським сквородознавством в 70-ті роки. Було видано нове зібрання творів мислителя мовою оригіналу, а також його твори в перекладі на російську мову, розроблено концептуально нову оцінку їх філософського змісту. В працях В. І. Шинкарука, І. В. Іваньо, Д. П. Кирика, І. П. Головахи, І. П. Стогнія, А. П. Маркова та ін. розкрито просвітницьку суть філософії Г. С. Сковороди, доведено її етико-гуманістичне й демократичне спрямування, характерне передусім для концепції спорідненої праці, яка піднесла мислителя до вершин тогочасної світової прогресивної думки¹.

За останній час (тобто у 80-ті роки) в галузі сквородознавства одержані нові результати. Радянські вчені опублікували ряд монографій, брошур, статей, присвячених світоглядів мислителя, підготували дисертаційні праці, де висвітлюються різні сторони його поглядів², започаткували щорічні сквородинські читання. Основним напрямом сучасних досліджень спадщини Г. С. Сковороди стало з'ясування її місця й ролі в розвитку світової і вітчизняної духовної культури.

У минулі роки значним недоліком розвідок про філософа були уявлення про його постать як щось цілком унікальне і дивовижне. Робилися спроби зіставляти ідеї Сковороди зі вченням Сократа, Платона, Епікура й безпосередньо виводити їх з останніх. Але завдяки вивченню спадщини професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Г. Кониського, С. Тодорського, М. Козачинського, лекції яких слухав майбутній мислитель, тлумачення його поглядів почало вписуватися в закономірність історико-філософського процесу на Україні. Цьому сприяли праці як радянських учених (М. В. Кашуби, М. Д. Роговича), так і твори дослідників країн соціалістичної співдружності (В. Єрчича, Е. Вінтера та ін.).

Зі встановленням феодального способу виробництва в країнах Європи формуються відповідні йому ідеологія, тип світогляду, спосіб філософствування. Останньому притаманне зрощування філософії з мо-

¹ Див.: Шинкарук В. І., Іваньо І. В. Григорій Сковорода.— В кн.: Григорій Сковорода. Повне збір. творів. К., 1972. т. 1; Філософія Григорія Сковороди.— К., 1972; Григорій Сковорода—250 (Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження).— К., 1975.

² Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. С. Сковороди.— К., 1983; Драч І. Ф., Крипський С. Б., Попович М. В. Григорій Сковорода.— К., 1984.

нотеїстичними релігіями³, що, в свою чергу, приводить до вироблення певного стилю мислення, в якому панують догматизм і авторитаризм. Але залежно від особливостей розвитку феодалізму в тій чи іншій країні, зовнішньополітичних обставин, культурних традицій, віросповідання ця загальна закономірність у різних народів виявлялася неоднаково, породжувала розмаїтість типів духовної культури.

Істотною особливістю розвитку філософської думки східних і південних слов'ян доби феодалізму було те, що протягом тривалого часу (приблизно до XVII ст.) вона не виділялась в окрему форму суспільної свідомості, а існувала в системі духовної культури під егідою релігії, в надрах теології, літератури, мистецтва, фольклору. На відміну від філософської думки західноєвропейських народів ні логіка з її теоріями категорій і логіко-дедуктивного виведення, ні натурфілософія не були в основі проблематики, що розроблялась в східнослов'янському регіоні. Таку основу, серцевину філософської думки в цьому типі культури становили проблеми історіософії, людини, її соціального буття, внутрішнього світу. Піднесення духовності в людині, її стійкості, вірності давнім традиціям свого народу характерні для культури східних і південних слов'ян. В часи навал завойовників і тяжкого іноземного гноблення ці традиції були одним із важливих джерел єднання, згуртованості, допомагали тим чи тим народам вистояти і зберегти своє існування.

Мірою становлення капіталістичних відносин, подолання феодальної замкнутості різні типи європейської культури починають зближатися. Протягом XVII і значної частини XVIII ст. у духовному житті східних і південних слов'ян відбувався синтез надбань культури, науки, філософії Заходу і Сходу, вивчення, переосмислення і засвоєння досягнень інших народів на ґрунті вітчизняних традицій. Одним із культурних осередків, де відбувався цей синтез, була Києво-Могилянська академія, в якій вперше в нашій історії почалося систематичне викладання нетрадиційних щодо попередньої культури систематичних курсів логіки, натурфілософії, в галузі яких вже невдовзі були здобуті значні успіхи. Передумовою цього було послаблення, розмивання властивої для епохи феодалізму зрощеності філософії і теології, поступове відокремлення знання від релігії. Засвоєння культурних досягнень інших народів сприяло збагаченню вітчизняної науки і філософії, поглибленню розробки традиційних для неї проблем.

Згадані особливості культурно-філософського процесу на Україні цього періоду відбилися і в світогляді Сковороди і навіть у його формуванні. Так, навчання в Києво-Могилянській академії багато в чому визначило високу освіченість Сковороди, широку обізнаність з античною спадщиною, ідеями Відродження, раннього Просвітництва, збагатило його знанням класичних мов — грецької, латинської, давньоєврейської.

Але суть філософських поглядів мислителя, сукупність тих ідей, які постійно привертала його увагу, сам спосіб мислення багато в чому і відрізнялися від філософської традиції Києво-Могилянської академії, виходили за її межі. Основою філософських курсів, які читалися в академії, були логіка, натурфілософія, метафізика. Її професори написали чимало творів, спрямованих проти насильного впровадження на Україні і в Білорусії унії і католицизму. Вони більше звертали увагу на суспільні події, державно-правові концепції, ніж на проблеми людської особистості. Етика, яка протягом XVII і початку XVIII ст. читалася в академії несистематично, ще не встигла стати ядром філософських студій. Виклад філософських курсів проводився академічно, з критичним осмисленням різних поглядів і застосуванням логіко-раціоналістич-

³ Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии.— М., 1979, с. 4.

них доказів. Демократичні тенденції в академії були пов'язані передусім з її всестановістю, академічним самоврядуванням. У лекційних курсах і творах прогресивних професорів певним чином відображалися інтереси третього стану, переважно городян, козаків та служилого дворянства.

Хоча Сковорода і здобув освіту в Києво-Могилянській академії, йому залишився чужим прийнятий в ній спосіб філософування. Його мало цікавили проблеми, що були в центрі уваги більшості тодішніх академічних професорів. Спираючись на здобуті знання, мислитель не мовби повертається до періоду розвитку філософської думки на Україні, що передував академії, коли філософія виступала як мудрість і осягнення софійності світу. Він переосмислює здобутки цього періоду, підносить їх на новий щабель і використовує для створення свого просвітницького етико-гуманістичного вчення.

На відміну від професорів Києво-Могилянської академії основою поступу людства Сковорода вважав не науки про зовнішній світ, розвитку ремесла і техніки, а «сродну працю» та моральне вдосконалення, яке досягається за допомогою етики, котру він називає богослів'ям. Ця наука викладається ним не у формі вчених трактатів, заснованих на логіко-раціоналістичних доведеннях, а засобами, властивими художній творчості, з використанням символів, притч, образів і понять Біблії, що мали побутування в народній культурі. Цілковито своєрідним порівняно з академічним є й демократизм Сковороди: мислитель не лише живе серед трудящого народу і просвічує його, а й відображає у своїх творах його інтереси, протест проти світу багатіїв, проти моралі суспільства, де панують неробство і розкіш. Отже, філософія Сковороди відрізняється від філософії, яка викладалася в Києво-Могилянській академії, не лише тим, що була її вищим, якісно новим етапом, а й тим, що, враховуючи відповідні філософські здобутки академії, вона розвивала інші, наявні в попередній культурі українського народу традиції, значною мірою опозиційні щодо ідеології пануючої верхівки тогочасного суспільства. Подібно до завитка спіралі, його творчість була певним поверненням до цих доакадемічних демократичних традицій і їх розвитком, піднесенням на новий рівень.

А. І. Пашук відзначив близькість багатьох тверджень Сковороди до суспільно-політичних поглядів, які висловлювали українські полемісти, зокрема І. Вишенський і автор «Апокрисису», відомий під псевдонімом Христофор Філалет⁴. Після відомих публікацій А. І. Пашука фахівці з давньої української літератури Д. С. Наливайко, В. І. Крекотьєв акцентували, що в полемічній літературі відобразилися не так гуманістичні, як реформаційні ідеї, що поширювались на Україні. Загальні міркування щодо близькості Сковороди до поглядів реформаторів (без звернення до певних імен і творів) були висловлені й автором цієї розвідки⁵. Особливо було відзначено, що Сковорода, як і реформатори, порвав з офіційною церквою, негативно ставився до кліру, церковних переказів, таїнств, чудес, церемоній і обрядів. Мислитель з демократичних позицій тлумачив Біблію, використовував її образи і поняття для критики тогочасної дійсності й обґрунтування утопічного суспільного ідеалу. Так само як і реформатори, він переносив реалізацію ідей рівності, братерства, свободи в сферу духовності, вдаючись при цьому до певної ідеалізації первісного християнства. Зближує Сковороду з реформаторами селянсько-плебейського напрямку і оспівування бідності й аскетичних звичаїв. Зречення небагатьох радощів земного життя, які трудящі могли мати при найнестерпнішому гнобленні, було,

⁴ Пашук А. І. Полемісти і Г. Сковорода.— В кн.: Григорій Сковорода — 250.— К., 1975, с. 124—133.

⁵ Нічик В. М. Г. Сковорода і етико-гуманістичний напрям у вітчизняній філософії.— В кн.: Григорій Сковорода — 250, с. 123—124.

на думку Ф. Енгельса, неодмінною умовою приведення народних мас у рух⁶.

Відомо, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. письменники-полемісти групувалися переважно навколо братств, реформаційні настрої, тенденції, концепції в яких виникали на ґрунті антифеодальної народно-визвольної боротьби. Відображуючи запити суспільного руху, вони спрямовували свої вчення як проти католицької і протестантської церков, так і проти православної, передусім ієрархів-відступників, церковної верхівки, що жила у розкошах і розпусті. Останні були неспроможні захищати і обстоювати культурно-віросповідні традиції українського і білоруського народів. Тому за цю справу взялися братства і письменники-полемісти, що відображали інтереси людей третього стану і деякої частини шляхти.

Однак у братському середовищі виникали не лише реформаційні, а й гуманістичні тенденції. Останні відрізнялися від так званого раннього гуманізму початку XVI ст., який їм передував, тим, що розгорталися не тільки на терені впливів інокультурних здобутків, їх засвоєння і розвитку, а й були вираженням глибинних рухів у власній, вітчизняній культурі. Хоча реформаційні і гуманістичні тенденції у братствах співіснували й перепліталися, у їх співвідношенні можна помітити переважне тяжіння до реформаційної ідеології, яке спостерігається здебільшого на першому, ранньому етапі діяльності братств. Згодом відбувається їх переорієнтація на гуманізм. Для того, щоб здійснити певний диференційований аналіз, носіїв першої, ранньої тенденції; будемо називати реформаторами, а другої — гуманістами.

Насамперед відзначимо, що між цими тенденціями є чимало спільного, що зумовлюється початком їх відходу від світогляду феодального суспільства, зародженням опозиційності щодо його ідеології. Спільним для них є і те, що вони виходять з неоплатонізму, засвоєного попередньою духовною культурою через твори ранньо-християнських авторів, і тяжіють до наявних у ньому пантеїстичних ідей. Обидві ці тенденції пов'язані з філософськими студіями, перекладами, друкарством і шкільництвом, розвитком культури і самосвідомості українського й білоруського народів, формуванням ідей східнослов'янської і загальнослов'янської єдності.

Водночас ідеї, що їх висувають представники обох цих тенденцій, далеко не завжди тотожні; навіть тоді, коли ставляться ті самі проблеми, їх розв'язання часто відрізняються одне від одного. Так, проблема людини — в центрі роздумів і перших і других. Але гуманісти розуміють людину як гармонійне поєднання душі й тіла. Вони звертаються до зневаженого середньовіччям повнокровного земного життя людини; реабілітують її тілесну природу. Реформатори ж пов'язують суть людини з її духовністю. Матерія, тіло, плоть, на їхній погляд, є джерелом зла, перешкодою, яку треба подолати, щоб підняти в людині її духовне начало.

Так само різним є ставлення гуманістів і реформаторів до церкви і віри. Гуманісти живуть у гущі світських інтересів, не пориваючи з церквою. Вони або досить байдужі до неї і до конфесії взагалі (що більш властиво для ранніх гуманістів), або навіть підтримують і захищають церкву, використовуючи її у певних політичних та ідеологічних цілях. Такі позиції притаманні гуманістам початку XVII ст. і пізнішого часу. Зміна конфесії з наукових, політичних, майнових чи інших міркувань не є для них трагедією, бо не зачіпає суті їх поглядів. Об'єктивно вчення гуманістів сприяло підриву релігійної віри і церковно-теологічного світогляду, переорієнтуванню філософії від богопізнання до пізнання природи, суспільства, земних справ людини.

⁶ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 378.

Реформатори ж гостро критикують панівну церкву та її верхівку, намагаються вивільнитися з-під її влади і опіки й своїми нападами на цього найбільшого феодала розпочинають наступ на феодалізм взагалі. Але ця критика проводиться не в ім'я цілковитого знищення церкви як суспільної інституції, а в ім'я створення іншої, кращої, дешевшої церкви. Діяльність реформаторів, на відміну від гуманістів, була спрямована на захист і зміцнення релігійної віри, сприяла посиленню позицій теології, а іноді призводила й до явищ фанатичної релігійності.

Проте не можна не бачити й того, що за особливою пристрасністю та фанатизмом віри в цей період стоять відроджені ілюзії первісного християнства про рівність і братерство всіх людей, віковічні мрії трудящих про соціальну справедливість. За релігійними шатами міцніє і починає їх пробивати ідея створення нового суспільства не на небі, а тут, на землі. Відбувається десакаралізація віри. Бо якщо в попередні століття здійснювались інтенсивні процеси відчуження, обоження певних сторін саморозірваної, антагоністичної земної основи і всі надії на встановлення соціальної справедливості переносилися на небо, то тепер починається зворотний рух. Адже простолюди, натхненні ідеями мислителів реформаційного напрямку, йшов не в пустелі, печери і чернечі келії, а, взявшись за вила і коси, шаблі і рушніці, вливаючись в ряди учасників збройних виступів, повстань і, нарешті, розпочиналася антифеодальна народно-визвольна війна. Звичайно, ці мислителі не перші висували утопічні програми перебудови суспільства на принципах соціальної і національної рівності, але вперше на наших землях проводилася боротьба за їх реалізацію в такому широкому масштабі. Отже, ідеї не лише гуманістів, а й реформаторів були звернуті на переорієнтацію до земних, людських, суспільних справ, причому других — навіть радикальніше, ніж перших. Мислителі реформаційного напрямку не лише відображали інтереси мас, а й самі їх поділяли.

Різним є ставлення гуманістів і реформаторів і до науки. Звичайно, перші і другі виступали за поширення освіти, розвиток шкільництва, вивільнення від засилля і опіки церкви, що сприяло обмирщенню культури. Однак в освітній справі гуманісти орієнтувались переважно на світські науки, в тому числі на природознавство, логіку, філософію, використання надбань науки і культури інших народів, передусім західноєвропейських. В їхніх творах дедалі помітнішим є звертання до світу античної образності, мистецтва, літератури, історії, а почасти й до вітчизняної історії для осмислення потреб сучасної їм дійсності.

Реформатори ставилися до цих наук так само, як і до земної природи, матерії, тілесних речей, що ними вивчалися. Світські знання, науки, мудрість виступали в їхньому уявленні як антимудрість, бо і земний світ і суспільство розглядалися ними як антисвіт щодо небесного царства.

Викладання в школах граматики, основ математики й астрономії вони допускали тією мірою, якою це було необхідно для читання Біблії, обчислення пасхалій та ін. Безперечно перевагу реформатори віддавали «божественній мудрості», «життю в істині». Античну образність і науку, так само як і західноєвропейську культуру, вони майже не використовували й ставилися до них вороже. Єдиним джерелом віри і всіх знань реформатори вважали Священне писання, котре, на їхню думку, містило абсолютну повноту істини; до уваги бралися і твори патристики, що тлумачили цю істину. Все інше, нове, у тім числі логіка й філософія, розглядалося як шаблі «псування істини». Новому надавалося значення негативної цінності. Чимало таких поглядів можна знайти не лише в творах Василя Суражського, Івана Вишенського, «Пересторозі», а й у працях більшості авторів, що тяжіли до реформаційних ідей.

Братства рухалися від реформаційних ідей до гуманістичних. Організувавши велику мережу шкіл на українських і білоруських землях,

братчики вперше зробили освіту надбанням широкого демократичного загалу, вирвали її з рук церковників, монополією яких вона була протягом багатьох століть. Демократизувавши освіту, вчені братств зробили значний крок вперед порівняно з ранніми гуманістами, студії котрих мали елітарний характер і здійснювалися на основі латинської культурної традиції. Хоча ранні гуманісти, які усвідомлювали себе русинами (роксоланами), зробили гідний внесок в культуру західного Відродження, вони стояли значно далі, ніж братчики, від культури свого народу, який дотримувався православного сповідання. Саме діячі братств і письменники-полемісти започаткували той широкий інтелектуальний рух, який від XVII ст. був притаманний духовному життю східних слов'ян і прискорив його розвиток. Більше того, саме вони сприяли продовженню цього життя, його дальшому існуванню. Адже свої школи, твори, проповіді, політичну діяльність братчики спрямовували на протидію наступу католицизму, на те, щоб врятувати, зберегти і культурні традиції українського і білоруського народів, їхню віру.

Розпочинаючи свою діяльність, вони виходили з філософських ідей, наявних у культурі, що їм передувала, і, звичайно, історично обмежених. Вони мали справу з нечисленними рукописними джерелами, що зберігалися від часів Київської Русі, літописами, апокрифічною і агіографічною літературою, фольклором, проте найчастіше зверталися до Біблії та творів ранніх християнських письменників. Про останнє свідчать посилення братчиків на тексти Василя Великого, Григорія Ніського, Григорія Назіанзена, Іоана Златоуста, Максима Сповідника, Климента Александрійського, Іоана Дамаскіна і особливо Діонісія Ареопіта, який вважався безпосереднім учнем апостола Павла. Його твори «Про божественні імена», «Про небесну ієрархію» широко використовувалися в практиці догматичних дискусій з католицькими і уніатськими богословами. Спираючись на патристичні твори, братчики послуговувалися не лише катофатичною, а й апофатичною теологією з притаманним їй поєднанням негативних і суперлативних визначень бога, що створювало певні передумови для розуміння збігу і переходів протилежностей. Саме на терені цієї проблематики здійснювалося спростування тверджень про зверхність влади римського папи над усім християнським світом, точилася боротьба проти теократичних прагнень Ватікану, його експансіоністської політики щодо східних слов'ян. Біблія і патристичні твори використовувалися і тлумачилися відповідно до потреб осмислення тогочасної дійсності, визначення завдань соціальної і політичної боротьби.

Властивий східній патристиці неоплатонізм, сприйнятий попередньою вітчизняною культурою, зокрема через ісізазм, дістає відображення у творах письменників-полемістів і вчених-братчиків. Це переконливо показав І. Франко в дослідженні, присвяченому творчості Івана Вишенського. У творах, виданих братствами, побутують ідеї еманативності божества, його світлової символіки, незбагненності і непізнанності його суті, даності енергії або її явищ, ієрархічності небесних духовних сил та ін. Вони стають одним із важливих джерел формування пантеїстичних учень у вітчизняній філософії.

До їх числа належав і згаданий у дослідженні І. Франка «Вертоград душевний» — твір святогорця Фікари, який був, можливо, вихідцем з України. Виданий 1620 року в друкарні віленського братства, «Вертоград» поширювався і серед українських братчиків. Передмову до нього написав видатний діяч братського руху в Білорусії, колишній учень, а згодом і ректор віленської братської школи Леонтій Карпович.

Цей твір є свідченням відходу братчиків від біблійних антропоморфних уявлень про бога. Для його визначення вживаються поняття вищого рівня абстрагування — «всемудрого изыщного художника», «безначального оума», «источной силы», «первой вины», «безначального начала» та ін. Звернення до цих понять було передумовою переростання

теософської ідеї бога у філософський абсолютизм в дальшому розвитку ідеалістичних учень. У автора переважають тлумачення бога, які дають певний простір і для його пантеїстичного розуміння. Бог, на його думку, є всюдисущий і всепроникаючий: «весь во всѣх», «сквоз вся пронцайя... горняя и долняя исполняя», «вся во всѣх сый и начало и среда и конец», «вся внутрия — имя святое его». Ця всюдисущість бога, як гадає Фікара, можлива тому, що він є і еманативним джерелом світла, й самим світлом у тому, що світиться, яке, однак, «несть свѣт вещественный или солнечный; но... присносущное сіяние», — воно — «просто изпуская луча свояя благодати... мирскую всю, и премирную тварь во еже быти составляя и содержай»⁷. З нього «вси стихія, видове, разнствя, тождества, количества, оумаленія, велічія... нерозрушимаая содержанія бываемых»⁸. Отже, бог у Фікари виступав як гарант незнищеності буття при всій конечності і минушості окремих створінь — «бываемых». Він є світовим промислом, що зближається Фікарою з повторюваністю природних ритмів, їх мірою, законом, виступаючи і як «бытие просто бываемым и яко начало и мѣра»⁹.

Автор розвиває вчення про стихії, їх рух, протиставлення, а також про єдність і світову гармонію протилежних природних сил, що, на його думку, забезпечується богом, який, «неизреченным дружества законом во єдино общеніе странноѣпно протавине стихия связавый и неравночестный видимый сей мир согласен создавый»¹⁰. Створений світ (а у творі допускається й ідея множинності та безконечності світів — «бесчисленные и неисчетные миры») є прекрасним і добрим: гори і море, поля і діброви, рослини й тварини — все в ньому призначене для людини. Бо бог «ниже мир другой во великом малий составивый человека, видима и невидима, чувственна и оумна и господина того постави всей подсолнечной твари»¹¹. Весь видимий світ, вважає Фікара, створений не для випробування людини, не для того, щоб людина його зріклася, а для її користі і насолоди: бог «стихийски от персти создавый человек, премудрое создание и прекрасное и дивное... и в наслаждение сему всяку видимую тварь предложивый»¹². Використовуючи запозичену християнами від стоїків ідею про «двонатурність» людини, автор розглядає останню як прекрасну цілісність, що має видиму, тілесну і невидиму, духовну природу.

Видима натура макрокосмосу і мікркосмосу у «Вертограді» не збігається зі світом зла, а має «божественне походження», тобто проголошується еманациєю божественної істини, краси і добра. Світ зла, на думку автора, є породженням миродержця-диявола, усіх нечистих сил, злої волі й вчинків людей. Отже, виходить, що він пов'язаний не стільки з космічним, природним, скільки з суспільним і моральним буттям людини. Завдання автора — вивести людину зі світу зла і наблизити її до бога. Для цього необхідне зречення світу зла, замкнення перед ним у сфері власної духовності, а далі — самовдосконалення і самозаглиблення. Бо хоча, як гадає Фікара, за своєю суттю бог є «неизследимый, неописанный, неведомый и несказанный, непостижимый оум», він дається у своїх виявах та іменах, якщо спрямовувати на єднання з ним усі сили людської душі, почуттів, думок, волі. Вивільнення зі світу зла, єднання з богом розглядається автором «Вертограду душевного» як найвище щастя, яке досягається без посередництва церкви і є наслідком внутрішніх духовних зусиль кожної людської особистості зокрема.

⁷ Фікара, святогорец. Вертоград душевный.— Вильно, 1620, л., 41 л.

⁸ Там же, л. 41 л.

⁹ Там же, л. 24 зв.

¹⁰ Там же, л. 40 л.

¹¹ Там же, л. 40 зв.— 41 л.

¹² Там же, л. 60 зв.

Близьким до «Вертограда душевного» є «Алфавіт духовний», в якому проблема людини, її морального і духовного світу звучить ще виразніше. Ця книга, що поширювалась у списках, вперше була надрукована 1710 року і витримала близько двадцяти видань. Вона мала значну популярність у східних і південних слов'ян і стала надбанням їх народної культури. Її автором вважається Ісайя Копинський, колишній учень Львівської братської школи, вихований на ідеях, що панували в братському середовищі. Згодом саме йому випала честь відкрити Київську братську школу. На прохання Гальшки Гулевничівни він ввів школярів на подароване нею подвір'я.

Книга присвячена піднесенню морального, розумового, духовного начала в людині. Вона розпочинається описом світу, створеного, на думку автора, богом для людини, — «вся тебе ради туне сотвори: тебе ради небо і землю, сонце і луну и все звездное небесное украшение сотвори, тебе ради все звери, все скоти, птицы пернати и всяко животное, тебе ради моря, реки, источники, озера, рыбы различные, киты превеликие, тебе ради леса, дубравы, пустыни различные, тебе ради видима и невидима сотворена суть»¹³. Отже, світ, за автором, є антропоцентричним, але його пізнання недостатнє для людини. Даремно знати зовнішню природу, підкреслює він, не знаючи своєї суті, своїх потреб у зовнішньому світі.

Пізнаючи себе, людина, як говориться в аналізованому творі, розкриває свою дwonатурність, те, що вона і тілесна, і духовна, і зовнішня, і внутрішня. І перед нею виникає дилема, чому віддати перевагу — чи минушому, тлінному світові, з яким вона пов'язана тілом, чи своєму внутрішньому еству, розуму, безсмертному духові, яким вона подібна до бога. Автор радить читачеві обрати другий шлях, бо лише він, на його думку, приводить до пізнання бога, єднання з ним, досягнення блаженства не лише на небі, а й тут, на землі. «Познавай бо кто истинно себе, позна бога, и познавай бога, позна себе, с богом соединен есть»¹⁴. Неодмінною умовою пізнання себе, що приводить до пізнання бога і єднання з ним, є попереднє «всех вещей в мире зримых и разумеваемых рассмотрение»¹⁵, — міркує Копинський.

Концепція самопізнання переростає у автора «Алфавіту духовного» в теорію «умного делання», яка включає в себе цілий комплекс послідовних етапів — моральне вдосконалення, працю, що стає потребою і радістю, зречення, обмеження запитів тілесної природи, очищення і просвітлення розуму, самозаглиблення і, нарешті, «пізнання бога» і єднання з ним. І тоді, як підкреслює Копинський, ще до воскресіння тіла після смерті, людина воскресає душею, набуває божественної благодаті, досягає царства небесного. Останнє так само, як і бог, міститься в самій людині. Таке тлумачення дуже близьке і до «мысленного рая» ісіхастів, і до того, про що згодом писав Сковорода.

Розгортаючи теорію «умного делання», «Копинський високо оцінює розум: «Яко всех естественных чувств честнейшее и радостнейшее есть зрение, сице и в мысленных разумеваемых честнейший и оутешнейший есть разум и всех вещей познания»¹⁶. Він радить читачеві: «Не повинуйся плотской похоти и желанию, но точию во всех вещех разуму и разсуждению всегда последуй»¹⁷. Без розуму неможлива добродетель, він є «начало и вина всему благому». Розум, на думку автора, дається людині богом, він є вищим «паче оучения внешнего и писмене», які створюються людьми.

¹³ Копинский Исайя. Алфавит духовный.— Киев, 1904, с. 4.

¹⁴ Там же, с. 9 зв.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Копинский Исайя. Алфавит духовный, с. 20 л.

¹⁷ Там же, с. 14 л.— 14 зв.

В зв'язку з теорією «умного делания» Копинський зачіпає цілу низку морально-соціальних проблем: добра і зла, гріха і добродетності, сенсу земного людського життя, праці, критеріїв оцінки людської гідності. Мислитель підносить бідність, зречення світу пересиченої плоті, звеличує духовне начало в людині, її добродетельність, а також заслуги. Він розвінчує пиху благородних, вельможних, сановних, багатих, протиставляючи їй рівність усіх людей. «Не отъемлет сан естества, ниже изменят старейшинство человечества и старейший бо тойжде человек, яко и прочий»¹⁸. Тому «царие и князи и вельможи да не величаются своим величеством»¹⁹, а також «о прародительном благородии никтоже гордится, ведая вси единого имама по бозе отца Адама»²⁰. Перед богом будуть «благороднии мира сего отвержени, худороднии же приятни, гордии и богатии в геенне, нищие же в небесном царствии»²¹. І хоча ідеї суспільної рівності звучать тут ще дуже абстрактно і висловлюються в теологічній формі, вони вже вводяться в історію філософської думки України.

Відаючи свої симпатії бідним і гнобленим, автор «Алфавіту» закликає до зречення світу розкоші і багатства в ім'я рівності, свободи, високої духовності, для досягнення яких він не відчуває жодної потреби в посередництві церкви і практично виключає її зі справ віри. Все це зближує його з ідеологами радикальних напрямів Реформації.

В 1612 році білоруські братчики видали в Єв'є книгу українського письменника і мислителя Віталія з Дубно «Диоптра сиречь зеркало албо изображение известное живота человеческого в мире», яка раніше поширювалася у списках. Доробок Віталія високо оцінювався його сучасниками, зокрема Захарією Копистенським у творі «Палінодія». «Диоптра» набула значної популярності і багато разів перевидавалася.

Вона має чимало спільного з «Алфавітом духовним» у виборі розглядуваних проблем і водночас певні відмінності у їх розв'язанні. Передусім автор «Диоптри» доводить негатию зовнішнього матеріального світу до її останньої межі, зображає його як смерть, тлін, розклад, намагається викликати у читача до нього огиду і відразу. Світ протиставляється автором богові, як зло — добру, нищість — величі, страждання — щастю. Їх протиставлення набуває взаємовиключного, абсолютного характеру. Але між ними, займаючи середнє місце, вважає мислитель, перебуває людина, яка, на його думку, є двонатурною — тілесною і духовною, зовнішньою і внутрішньою, так само як і в двох попередніх розглянутих творах. Наділена свободою волі, акцентує Віталій з Дубно, людина може за допомогою бога зробити вибір між оманливими тілесними розкошами і насолодами, позірною сьогосвітньою славою, що приховують в собі зло, смерть і неволю, і вічним життям, чистим сумлінням, свободою.

Вибір, реалізація свободи волі, гадає автор, здійснюється за допомогою не лише бога, а й людського розуму. «Ничто же есть великое в вещах человеческих, — говорить він, — токмо оум его»²². В пізнанні душа є подібною до білого воску, на якому відбивається те, що його торкнеться. Ці відображення здійснюються через відчуття: «ничто же в оуме, яже прежде не бысть вчувстве»²³. Коли ж відчуття занадто перебувають в «наслаждениях мирских», то «помрачается оум и дух сѣдѣловается нечувствен». Спрямований на предмети матеріального світу розум породжує світські науки. Очищений же і озброєний «боже-

¹⁸ Там же, с. 50 зв.

¹⁹ Там же, с. 51 зв.

²⁰ Там же, с. 50 л.

²¹ Там же, с. 54 зв.

²² [Віталій]. Диоптра сиречь зеркало албо изображение известное живота человеческого в мире.— Єв'є, 1612, с. 35 л.

²³ Там же, с. 67 л.

ственною мудрістю», він дозволяє людині пізнати саму себе, висновує мислитель.

Отже, однією з центральних в «Діоптрі» є проблема самопізнання. На відміну від автора «Алфавіту духовного» Віталій з Дубно не вважає вивчення зовнішнього світу, природи необхідною передумовою самопізнання. «Қая полза, — зауважує він, — вѣдати седм наук свободотворных, аще и всѣх оучений будеши оучитель и непознаеши самого себе»²⁴. Адже ці науки, на його думку, нічого не говорять про «вѣвнутрняя сердца... идеже наипаче обретається бог». Світська і божественна мудрість не лише різні, але й виключають одна одну і тому ті, що їх світ має за мудрих, «оу бога суть вместо бунх». Як зазначається в книзі, лише через самопізнання людина може досягнути «божественну мудрість»: «вѣ истинном познании самого себе возлежит высота премудрости Христова, вѣсравнении тоя премудрости всяческое научение есть невѣдение, аще бы еси и высших любомудрческих оучений имѣл съвершенное познание»²⁵. Самопізнання зображується в «Діоптрі» як тривале піднесення до духовного, що вимагає не лише цілковитого зречення цінностей матеріального світу, а й тілесної людської природи, пристрастей бажань, волі. Навчившись їх перемагати, людина одержує владу над собою, яка є найвищою владою на землі²⁶. «Великий властелин есть, иже сам собою владеет, сие есть нашего хотения господство прензящное, яже болшую власть имат паче царей и князей мира сего»²⁷. Здобутком цієї влади стає внутрішній спокій, незворушливість за будь-яких умов, «духовная сладость» і «на земли рай».

Самозречення, умертвлення тіла, традиційна християнська аскеза набуває в «Діоптрі» певної соціальної тенденції, спрямованої проти пануючих верств тогочасного суспільства. П'ять підрозділів цієї книги присвячені критиці багатства та його носіїв: «Богач или неправеден ест или неправедного наследник»²⁸. Розкішне і розпутне життя, пересиченість плоті, постійний страх за свої статки не може дати багатіям справжнього щастя і свободи.

Багатство, на думку автора «Діоптри», обертається духовною вбогістю, а бідність — духовним багатством. Адже багаті є рабами своїх маєтностей і не можуть набути добра духовного. Свобода від багатств є умовою істинної свободи, оскільки вивільняє дух від уярмлення тлінними речами, робить його здатним до єднання з богом і набуття небесного царства. Тому бідність — не зло, а добро: «Нищета благо ест», вона оспівується Віталієм як «хартия божия, ею же нищий получает рай»²⁹. Традиційним християнським поглядам надається певна спрямованість — протягом усієї книги царі, князі, вельможі протиставляються бідним і убогим як носіям духовності, й саме до останніх автор намагається привернути співчуття читача. «Благородни и свѣтлы в сане вѣка сего множае царствуют вѣспрадности, матере всяческиих грѣхов и добродѣтелей мачосѣ. Егда праздно время истощают вѣиграниях, сластех и объядении много оуготованных, тягчае прогневают бога сии паче оных, яже питаются в потѣ лица своего»³⁰. Віталій з Дубно мораль-

²⁴ *Виталий*. Діоптра., с. 140 зв.

²⁵ Там же, с. 53 зв.

²⁶ Привертає увагу збіг тверджень автора «Діоптри» і «Повчання» диякона Агапіта царю Юстиніану (VI ст.) про те, що найвищою владою є влада людини над собою. Цей твір грецького автора, відомий в літературі як «Царський сувій», став вельми популярним у політичній думці Західної Європи XVI—XVII ст. (Див.: *Копасов Н. Е.* Наставление Агапита и западноевропейская политическая мысль XVI—XVII вв. (Агапит и Эразм).—Византийский временник, № 43, 1982). Слов'яноноруською мовою цей твір вперше був перекладений і виданий Петром Могілюю 1628 року в Києві.

²⁷ *Виталий*. Діоптра., с. 3 зв.

²⁸ Там же, с. 29 л.

²⁹ Там же, с. 167 л.—167 зв.

³⁰ Там же, с. 44 л.

но засуджує неробство багатіїв. Він вважає, що кожна людина повинна жити з праці своїх рук: «писано єсть праздний хлѣба да не ясть». Праця невіддільна від суті людини, є природною для неї, призначеністю до праці зумовлюється й будова людського тіла: «яко птица радится лѣтати, тако и человек — работати, того ради даде тебе бог двѣ руцѣ на дѣлание, тако и птицѣ двѣ крилѣ на лѣтание»³¹. Тому «празниство ничто же ино єст развѣ смерть и погребение человека живого»³².

Автор «Діоптри» пише й про марність слави шляхетного походження, на якому ґрунтувалось розуміння достоїнства людини в феодальному суспільстві. Справжнє благородство, на його думку, залежить не від батьків, а лише від славних вчинків і доброчесності: «єдина єсть добродетель — истинное благородство», «и от худого рода можеша быти благороден, егда будеша добр и друг божий»³³.

Як і в «Алфавіті духовному», в «Діоптрі» пануючій суспільній нерівності протиставляється ідея рівності всіх людей. За допомогою біблійних образів — «горного Єрусалиму», «царства божого» — в книзі накреслюються певні контури утопічного суспільного ідеалу, який відображає інтереси гноблених, нужденних, голодних мас: «Тамо всякий род пици... Тамо превелиа свобода, горный Иерусалим свобод єсть, иже єсть мати всѣм нам. Тамо множество злата єсть. Град от злати часта. Тамо преславнии обители... Тамо непрестанное пенне и радость. Там нет зла ни бѣды... Тамо живущий сынове нарицаются божи и суть... Тамо вси царие... Тамо наследятся всякого блага... Тамо желание наше насытятся»³⁴.

Можна назвати б і багатьох інших діячів братського освітнього руху, які з позицій людей третього стану гнівно засуджували пануючу верхівку суспільства та її мораль. Зокрема, варто вказати на творці К. Транквіліона-Ставровецького, який систематизував учення про світи, розташувавши їх у такій послідовності: 1) небесний світ, 2) макрокосмос, 3) мікрокосмос і 4) світ зла — суспільство, що є породженням злих людей і миродержця-диявола. Але, оскільки цей мислитель уже значно інакше підходив до проблеми людини, церкви і віри, аналіз його поглядів виходить за межі цієї статті.

Зауважимо лише, що вчення Г. Сковороди про світи, яких традиційно налічують три: макрокосмос, мікрокосмос та світ символів, — ґрунтується на тривалому попередньому розвиткові демократичного напрямку в філософській думці, в тому числі й на творах Кирила Транквіліона-Ставровецького. Однак під час зіставлення вчення Сковороди з цією традицією відразу ж виникає питання, чи дійсно поняттям трьох світів оперує мислитель. Адже коли він говорив: «Світ ловив мене, але не впіймав», то мав на увазі не природу, людину чи символічний світ, а тогочасне суспільство, в якому панували соціальна нерівність, нужденність і виснажлива праця, з одного боку, і визиск, здирство, нажива, багатство, з другого. Саме про царів, князів, вище духовництво, новоявлених багатіїв — «володарів тьми віку сього» і говорив Сковорода як про той світ, що не впіймав його. Називаючи цей світ злом світом диявола-миродержця, мислитель використовував образи і поняття, які побутували в опозиційній народній культурі, апокрифах, ересях аж до богомилів. І тому явно чи неявно він допускав, подібно до Кирила Транквіліона-Ставровецького, існування й четвертого світу, пов'язаного з соціумом. Зворотною стороною цієї ідеї є заперечення бога як творця.

Слід також зазначити, що між «Вертоградом душевним», «Алфавітом духовним», «Діоптрою» є чимало спільного. Автори цих творів не

³¹ Там же, с. 160 зв.

³² Там же, с. 159 зв.

³³ Там же, с. 28 л.

³⁴ *Виталий. Диоптра...* (Передмова без пагінації).

приймають існуючу дійсність, і свій ще досить абстрактний протест проти неї виражають у формі переключення на сферу духовного. Засобами його досягнення вони вважають зречення світу тілесних цінностей, багатства, пов'язаних з їх набуттям жадоби і пристрастей. Всьому цьому вони протиставляють самопізнання, працю, моральне вдосконалення, спосіб життя, заснований на рівності і свободі.

Проблема людини, її соціального і морального світу завжди посідала одне з чільних місць у вітчизняній філософії. Але в даному випадку вона вперше була сформульована як певна система принципів, що давали їй філософсько-теологічне розв'язання, яке йшло не в напрямку реабілітації тілесного життя людини і переакцентування у співвідношенні земного і божественного на користь земного, як це було властиво гуманістам доби Відродження. Навпаки, згадані мислителі орієнтувалися не на матеріальне, тілесне в людині і навіть не на гармонію тіла і душі. Вони прагнули піднести в людині духовне, божественне.

Може видатися, що їхні концепції були певним поверненням до ідеї середньовіччя. Але ці автори виключали церкву з її таїнствами, обрядами, церемоніями як засіб досягнення своєї мети, не залишали їй місця в духовному житті людини, в тому числі й у питаннях віри. Їхнє негативне ставлення до земного світу, критика тогочасних суспільних відносин і моралі не було втечею від розв'язання животрепетних проблем, а випливало з потреб їх розв'язання, зумовлювалось пошуком іншого, кращого, справедливого суспільства, реальних шляхів до якого в ту добу ще не знали. Все це свідчить про тяжіння авторів «Вертограда душевного», «Алфавіту духовного», «Діоптри» саме до реформаційної ідеології.

У другій половині XVIII ст., на яку припадає розквіт творчості Г. Сковороди, чимало проблем, які ставили братчики і письменники-полемісти, зокрема захист культурно-віросповідних традицій життя українського і білоруського народів від наступу католицизму, вже відходили в минуле. Проте з розвитком капіталістичних відносин все гострішою ставала проблема соціальної нерівності, духовного зубожіння і моральної деградації верхівки суспільства. Тому основна спрямованість демократичних учень братчиків і письменників-полемістів не втрачала актуальності. Розвиваючи свої просвітницькі погляди, Сковорода спирався на ці демократичні вчення як на одне зі своїх основних джерел.

Філософія Григорія Сковороди є закономірним наслідком і продовженням всього попереднього розвитку духовної культури українського народу й східних слов'ян загалом. Чим глибше ми проникаємо в суть вітчизняної філософської традиції, тим яснішим стає зв'язок мислення з його попередниками, історична вмотивованість і зумовленість вчення Сковороди.

* * *

С началом изучения философского наследия Киево-Могилянской академии Г. Сковорода, представлявший ранее рядом авторов уникальной фигурой, начал вписываться в закономерность историко-философского процесса на Украине. Однако, получив образование в Киево-Могилянской академии, он не последовал принятому в ней способу философствования и его основной проблематике, связанной с натурфилософией и логикой. Исследование предшествовавших академии периодов развития философской мысли на Украине, особенно конца XVI и начала XVII вв., показали, что последние Сковороды не только гораздо ближе демократической и социально заостренной философской мысли данных периодов, но и является ее дальнейшим развитием. Уже А. И. Пашук провел параллели между идеями Г. Сковороды и И. Вышенского. Автор статьи доказывает эту мысль, впервые обращаясь к историко-философскому анализу сочинений мыслителей того времени: «Діоптри» Виталия из Дубно, «Вертограда душевного» Фикары, «Алфавита духовного» Исаи Копинского.

М. М. КИСЕЛЬОВ, М. Ф. ТАРАСЕНКО

СУЧАСНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ І ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В БУРЖУАЗНІЙ СВІДОМОСТІ *

Соціально-економічний, політичний і духовний занепад капіталізму охоплює всі сфери виробництва і насамперед означає кризу самої людини як головної продуктивної сили суспільства. Переважно цією обставиною й визначаються намагання Печчеї (хоча й вельми непослідовні) осмислити кризові явища капіталізму, прагнення вченого зрозуміти причини, що призводять суспільство до кризи, встановити міру детермінації кризи «людськими якостями», щоб виробити альтернативи у вигляді розвитку таких історично необхідних людських якостей, які б сприяли попередженню, розв'язанню і усуненню глобальних проблем сучасності.

Однак Печчеї розв'язує ці питання пасивно-споглядално, по-філософському некомпетентно, ігноруючи належний аналіз конкретно-історичних соціально-класових умов людського існування. Він обмежується ліберально-просвітницькими апеляціями до самовдосконалення абстрактної людської свідомості, цілей і ціннісних орієнтирів людського життя, фактично проповідує пасивний морально-етичний гуманізм. Природно, що зведення питання до морально-гуманістичних засобів трансформації людини через зміну її свідомості і життєвих установок, його відрив від реальностей сучасної історії і конкретних суспільних умов, які формують людину «за своїм зразком і подобою» і через які вона реалізує своє ставлення до природного і соціального середовища, виробляє уявлення як про свій статус у світі, так і про свою відповідальність перед природою й іншими людьми, не може слугувати адекватним засобом протидії екологічній кризі, не може бути ефективною альтернативою практиці капіталістичного природокористування.

Проголосивши «людські якості» внутрішніми «лімітами» людини, Печчеї тим самим переміщує соціальні джерела екологічної кризи зі сфери безпосереднього матеріального виробництва в природне ество людини, сповзає до своєрідного екологічного антропологізму і суб'єктивізму. А тим часом насправді відношення людини до природної і історичної дійсності є суспільним відношенням. Воно визначається зовсім не «антропологічною натурою» чи суб'єктивним розумом людини. Людина формується як особистість з усіма її «людськими якостями» об'єктивною логікою сукупності всіх суспільних відносин. Саме ця логіка диктує особистості ту або іншу лінію поведінки у світі.

Екологічно орієнтовані антитехніцистські теорії в негативних формах виявили, що характер і темпи соціально-економічного зростання буржуазного суспільства не можна ставити в залежність від масштабу розвитку промисловості і підкорення природи, що людська культура як виключно суспільне надбання є чимось вищим, ніж суб'єктивні «людські якості». Вона охоплює собою соціальні, екологічні, науково-технічні, демографічні і духовно-практичні процеси життя суспільства. В методології ж і світогляді антитехніцизму еkleктично поєднуються метафізично-ідеалістичні, позитивістські і екзистенціально-антропологічні установки, утворюючи своєрідний симбіоз абстрактно-натуралістичного ро-

* Закінчення. Початок — в № 1 за ц. р.

зуміння людського буття взагалі і екологічних проблем зокрема. Такі методологічні установки не можуть бути належною ідейно-теоретичною основою розкриття ні справжнього змісту екологічних проблем, причин їх актуалізації за сучасних умов, ні факторів, які зумовлюють їх нерозв'язність на основі практики капіталістичного природокористування.

Тому не дивно, що єдиний шлях уникнення екологічної кризи багато буржуазних дослідників вбачають у реалізації закликів «Назад до природи». Набуває значного поширення неоромантична тенденція (вона походить від Руссо) ідеалізації незайманої природи, основана на переконанні, що будь-яке втручання у природний хід речей неодмінно призведе до негативних наслідків («природа знає краще» — Коммонер). Розвиваючи наведену тезу, чимало дослідників ідеалізують становище первісної людини як таке, що найбільш відповідає екологічним принципам. Так, П. Фарб, наприклад, вважає, що людина була «добре біологічно пристосована» до умов тропічного лісу, але покинула його середовище і це потягло за собою «згубні наслідки». В результаті порочного прагнення підкорити собі природу «людина виявилася біля керма біосфери, не знаючи правил навігації»¹⁵. Кожне нове джерело людської могутності оберталось проти людини, викликаючи наслідки, яких не можна уникнути і неможливо передбачити. Сучасні руссоїсти, увічнюючи метафізичне положення французького мислителя-матеріаліста про нібито наявну фатальну протилежність природи як чогось натурального — викривленням людської цивілізації і культури як чомусь штучному, проповідують «невтручання» людини в природу як основну передумову встановлення «екологічного балансу», як «безконфліктний» спосіб існування людей у природному світі. Неоромантики фактично заперечують значення і роль суспільної практики як єдиного способу даності природи для людини, головної і визначальної основи перетворення, відтворення і збереження людиною природи і разом з тим як форми сутнісного само розвитку і самоутвердження людини як природної і соціальної істоти.

Абсолютизуючи «долюдський» стан природи, сучасні руссоїсти ігнорують те принципове наукове положення, що «екологічний баланс природи», його внутрішня структура і характеристики не є простою сукупною властивістю природних процесів самих по собі, а виявляються як такі лише для людини, тобто тільки в сфері матеріально-перетворюючого виробництва — як предметно-практичний стан природи в процесі суспільної праці. Отже, «екологічний баланс природи» виражає освоювану виробництвом матеріально-практичну визначеність природи, її соціально-історичну якість, а не стан природи самої по собі.

Руссоїзм в осмисленні сучасної екологічної проблематики є не чим іншим, як рецидивом відживаючого натуралізму і пасивно-споглядального відношення до світу. Руссоїзм, будучи логічно довершеним, є «відмовою» людини як від перетворювального відношення до природи, так і від самої себе, своєї природної і суспільно-історичної сутності. Тим самим він виявляється своєрідним екологічним паціфізмом і аскетизмом. До того ж абсолютизація руссоїзмом «долюдської» екологічної рівноваги і постулювання її, нібито, порушення процесом суспільно-історичної практики неодмінно призводять до містифікованих уявлень про те, що суто людська життєдіяльність зароджується, розвивається і здійснює себе в природі не як об'єктивний природно-історичний процес доцільної діяльності, а як зовнішнє щодо природи «чужорідне тіло», своєрідний «антиприродний вірус», що спричинює руйнування і загибель природи. Отже, сучасний екологічний неоромантизм виступає немовби зворотною стороною експансіоністського технократизму з властивим йому тлумаченням сутності людини і суспільної культури загалом.

В цілому соціально-реформістський напрям в буржуазному екологічному мисленні є досить складним і суперечливим явищем. З одного бо-

¹⁵ Фарб П. Популярная экология.— М., 1971, с. 170.

ку, песимісти (інколи їх називають також алармістами) б'ють на сполох з приводу стану навколишнього середовища, привертають увагу широкої світової громадськості до екологічної проблематики, від розв'язання якої значною мірою залежить майбутнє людства, хоча, підкреслюємо, в їх міркуваннях ця проблематика, як правило, набуває неадекватного звучання. З другого — чимало представників цього напрямку, розпалюючи «екоістерію», явно спекулюють на почуттях тривоги і невпевненості людей стосовно екологічних проблем та перспектив їх розв'язання при капіталізмі і скоріше дезорієнтують громадську думку в питаннях екологічного мислення. Як підкреслює Т. І. Ойзерман, «соціальний песимізм є найвитонченішою, опосередненою апологією капіталізму, апологією, прийнятною і для тих, хто відкидає буржуазні ідеали, не знаходячи, однак, іншої, позитивної соціальної орієнтації. Цей песимізм розшукує нібито неминущі, субстанціональні підстави того зла, яке панує в капіталістичному суспільстві. Він закликає тих, хто втратив буржуазні ілюзії, поглянути на капіталістичний лад з висоти трагічного світорозуміння, щоб побачити в усьому (і, отже, не в одному тільки капіталізмі) одне й те саме зло, що завжди нездоланне, завжди торжествує»¹⁶.

Пошуки буржуазними теоретиками «нової екологічної свідомості» пов'язані з різноманітними ідеалізаціями (у тім числі й з абсолютизаціями і універсалізаціями) окремих форм співвідношення суспільства і природи. Це призводить до появи значної кількості утопічних екологічних доктрин — від вульгарно-матеріалістичних до релігійно-ідеалістичних. Сьогодні на Заході багато пишуть про необхідність переорієнтації на «східне світосприйняття» як на більш екологічне, ніж «фаустівське» («західне», за О. Шпенглером). У зв'язку з цим варто відзначити зростаючу популярність східних містично-філософських і релігійних систем, які нібито забезпечують цілісне охоплення явищ (чуттєву повноту життєвих відчуттів) і активізацію критики іудейсько-християнських традицій, які, мовляв, зумовили «неекологічність» західної цивілізації. Так, А. Тойнбі вбачав одну з істотних передумов сучасної екологічної кризи у біблійському положенні: «Плодіться і розмножуйтесь, і наповняйте землю, і підкоряйте їй»¹⁷. Поряд з цим робиться порівняльний аналіз «експансіоністських» установок християнства і східної «мудрості», ідеалізується «статичність» («урівноваженість») давньосхідних цивілізацій¹⁸, висловлюється захоплення «буддистським способом життя», його «простотою і ненасильницьтвом» та ін. Проводиться думка, нібито внутрішня єдність Космосу і людської природи можлива тільки в рамках східних релігійно-філософських систем з їх особливою увагою до проблем цільності, гармонії людини і її оточення, посиленням акцентуванням краси, надії, любові тощо, тобто тих цінностей, для яких стає дедалі менше місця в сучасному капіталістичному світі.

Набувають поширення й ідеї, протилежні тільки що розглянутим. Вони розкривають іншу крайність у буржуазних пошуках «нової екологічної свідомості» — пропагують необхідність повернення до релігійного бачення світу в душі іудейсько-християнських традицій. Так У. Дуглас пропонує перетворити справу охорони природи в особливу релігію, надавши їй месіанського характеру¹⁹. Спільною основою цих міркувань є уявлення, нібито «неекологічність» сучасної буржуазної цивілізації походить від порочної «технократичної свідомості», а вона, в свою чергу, укорінена в агресивно-експансіоністському природному естві людини. Ідеалізм, нереалістичність і реакційність таких уявлень цілком очевид-

¹⁶ Ойзерман Т. И. Технофобия как феномен буржуазного сознания.— В кн.: Идеологические проблемы научно-технической революции. М., 1974, с. 19.

¹⁷ Tounbee A. The Religious Backgrounds of the Present Environmental Crisis.— Intern. Journ. of Environmental Stud., 1972, vol. 3, No. 4, p. 141—146.

¹⁸ Mukerjee R. The Humanistic Meaning of Natural Science.— In: Science and Society. Bombay, 1972, p. 15—32; Schumacher E. T. Small is Beautiful.— London, 1975,

¹⁹ Дуглас У. Трехсотлетняя война.— М., 1975, с. 236.

ні, адже їх апологети намагаються звести причини екологічної кризи до антропологічного характеру людської діяльності, приписують їй якийсь «абіотичне» спрямування, вигадану «нездатність праці» перетворювати природу згідно з її об'єктивними закономірностями.

Криза буржуазного світогляду спонукає буржуазну філософію шукати прообрази нинішньої екологічної ситуації на Заході вже на ранніх стадіях розвитку людства, в процесі антропогенезу, який, мовляв, постійно супроводиться екологічно конфліктними ситуаціями. Буржуазні ідеологи намагаються довести, що сам процес антропогенезу, становлення людини і культури здійснювались внаслідок деградації природного середовища, що практичне виділення людини зі світу природи, формування соціальної дійсності, колективних форм діяльності і людської сутності виявилися для природи як чинники її руйнування і насильства над нею. Д. Белл, розглядаючи взаємодію людини і природи не як суспільне відношення, а як «довільну гру людей проти природи», в якій відбувається «технічне подолання» природного середовища, вважає, що людська сутність за своїм характером внутрішньо конфліктна і проти-природна. Він переконаний, нібито «подоланню» не підлягає єдине і одвічне: «жорстока агресивна природа людини», спрямована на те, щоб рвати і руйнувати²⁰. Тут явно ставиться мета «довести», що екологічно нераціональне відношення людини до природи нібито споконвічно властиве сутності людини, укорінене в ній і тому кризові екологічні ситуації зумовлені самою природою людини, тобто їх виникнення і розв'язання зовсім не залежить від формаційних типів суспільства, рівня розвитку суспільної практики, що екологічні проблеми нібито вічні і будуть існувати доти, доки існує людство.

Белл, як відомо, виступає і проти «технологічної ейфорії Кана — Вінера», і проти «екоістерії Форрестера — Медоуза». На його думку, в «доіндустріальному» суспільстві людська практика здійснювалась як «гра людей проти природи», в «індустріальному» — як «гра людей проти техніки («штучно створеної природи»), а в «постіндустріальному» — як «гра між людьми». В основі першої перебувають «сирі матеріали природи», в основі другої — техніка і енергетика, в основі третьої — інформація²¹. Белл закликає замінити «порядок» природи технічним порядком, а останній — трансцендентальною (у його тлумаченні) свідомістю. Однак він не здатний теоретично справитись з речовізмом капіталістичного світу, соціально відчуженим еквівалентом якого є техніка. Звідси й виникає прагнення Белла до «ідеального зняття» техніки шляхом її «подолання» у свідомості. Це «зняття» нібито здатне ліквідувати відчужене буття техніки і дати вихід у культуру як сферу, вільну від природної і технічної необхідності. Головні чинники поліпшення нинішньої екологічної ситуації вбачаються не в зміні соціальних інститутів капіталізму і навіть не в технології, а в так званій феноменології культури. В кінцевому ж підсумку виходить, що беллівська культура відірвана від природи і позбавлена технологічності, а технологія ізольована від культури.

Відношення людини до природи розглядається Беллом за довільно сконструйованою формулою. Природоперетворююча функція суспільної практики зводиться до нігілістичного заперечення природи. В «грі між людьми» предмети природи виступають «допоміжними об'єктами» маніпуляцій, якими люди «жертвують» для досягнення своїх приватно-утилітарних, соціально неорганізованих корисливих цілей. Драматизуючи суспільно-практичну життєдіяльність і освоєння нею природи, Белл еkleктично змішує технократичний позитивізм з неофрейдистським розумінням природи людини і фактично проповідає екологічний агностицизм

²⁰ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting.— New York, 1976, p. 483—484.

²¹ Ibid., p. 116, 147.

щодо суспільної практики і культури, фетишизує приватно-капіталістичне, тобто агресивно-споживацьке ставлення до природи, намагається видати цей фетиш за якусь універсальну модель життєдіяльності «людини загалом», однакову для всіх часів, народів і суспільних систем. У цьому відношенні погляди Белла зближуються з позиціями тих буржуазних екологів, які вважають агресивність одвічною антропологічною характеристикою людини.

Агресивність, вважає відомий австрійський етолог К. Лоренц, властива усім вищим хребетним, але ніде вона не виявляється таким потворним чином, як у людини. Якщо у тварин діє особливий механізм заборони ворожих дій щодо собі подібних, то у людини агресивність прогресує разом з розвитком різних видів озброєння. Але людина не вміє володіти собою, і тому її агресивність не підлягає ніякому контролю. Причиною цього, на думку Лоренца, є соціальний розвиток людини, відрив її від природи і атрофія біофізіологічних начал стримування агресивності. «Ми безсилі,— говорить він,— щодо патологічної дезінтеграції нашої соціальної культури, і якщо ми, озброєні атомною зброєю, не можемо контролювати нашу агресивну поведінку скільки-небудь ефективніше, ніж це може робити той або інший тваринний вид, то ця сумна ситуація вилася значною мірою завдяки нашій зверхній відмові розглядати власну поведінку як підпорядковану законам природи і підвладну каузальному аналізу»²². В основі концепцій, подібних до розглянутої, лежить один і той же нехитрий механізм натуралізації соціального — перенесення закономірностей, відкритих різними науками про тварин і їх поведінку, на людину і суспільство, намагання виправдати соціально-психологічні патології сучасного капіталізму (жорстокість, агресивність, індивідуалізм, користолоубство, злочинність, мілітаризм, репресії, людиноненавистництво та ін.) одвічною недосконалістю «людської природи».

Що ж стосується уявлень про причини недосконалості «людської природи», то різні західні природознавці розуміють її по-різному. Одні вважають, що «неповноцінність» людини полягає в тому, що вона продовжує лишатись твариною і тому в своєму соціальному бутті зберегла багато рис тваринного минулого,— ту ж, скажімо, агресивність. Другі виходять з того, що біда людини в тому, що вона відірвалась від природи і тваринних інстинктів, які забезпечували її «екологічність». Тому перед тим, як приступати до розв'язання глобальних екологічних проблем, слід усунути «внутрішню розузгодженість» у самій людині. Контакт з «внутрішньою природою» людини видається тут за гарантію встановлення гармонії з зовнішнім природним середовищем, а пошуки суто природного в самій людині — за передумову подолання «технологічної трясовини». Треті намагаються переконати в тому, що єдиною сферою, ще не деформованою «технологічним демоном», лишаються інстинкти і тому тільки на них треба покладати надію у справі відродження людини і прищеплення їй «нової екологічної свідомості». Однак спільною основою усіх таких переконань є пошуки витоків соціальності і культури, моралі і навіть естетичних установок людини в поведінці тварин, а коріння екологічної кризи і передумов її уникнення — у подоланні «однобічності» духовного розвитку людства періоду «технологічної цивілізації».

Незважаючи на певну модернізацію, тут явно простежується тенденція до відродження основних ідей соціал-дарвінізму. Тому і сьогодні вельми актуальним є ленінський аналіз спроби «емпіріокритиків» дати біологічне або енергетичне трактування явищ суспільного життя. «Вся ця спроба від початку до кінця нікуди не годиться,— підкреслював В. І. Ленін,— бо застосування понять «добору», «асиміляції і дезасиміляції» енергії, енергетичного балансу і ін., і под. в застосуванні до галузі

²² Lorenz K. On Agression.— New York, 1967, p. 215—216.

суспільних наук є *пуста фраза*. На ділі ніякого *дослідження* суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук не можна дати з допомогою цих понять. Немає нічого легшого, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. ін., але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття»²³.

Можна зробити висновок, що в намаганнях осмислити сучасну екологічну ситуацію в капіталістичному світі буржуазна наука фактично не спроможна висунути ніяких конструктивних альтернатив екологічній кризі. Створена буржуазними дослідниками картина відношення людини до природи являє собою строкате і суперечливе утворення. Набувають поширення утопічні програми радикальної «переорієнтації культури», вироблення «нovoї екологічної свідомості», зміни існуючої моралі та інші паліативні проекти.

Буржуазна ідеологія, підкреслюючи в теорії і пропаганді вигадані «надсоціальність» і «надкласовість» екологічних проблем, містифікує справжній зв'язок між суспільством і природою, між навколишнім середовищем, наукою і технікою та соціальними формами їх використання й застосування. У вигідних для неї аспектах й у повній відповідності з інтересами капіталу вона нав'язує масовій свідомості орієнтири і установки, спираючись на які недалекоглядні «теоретики» намагаються пояснити суть екологічної проблематики і виробити «рецепти» для її розв'язання. Інакше кажучи, на практиці буржуазні апологети використовують науково-технічні й екологічні проблеми як проблеми саме класові, тобто як ідейно-політичне знаряддя в боротьбі проти реального соціалізму і комуністичного світогляду.

За умов капіталістичного способу виробництва нераціональне освоєння природи і використання її ресурсів зумовлені зовсім не розвитком науки і техніки, нігілізм щодо яких становить істотний момент буржуазного екологічного мислення і виступає оберненою формою усвідомлення екологічної кризи. Негативні наслідки буржуазної індустріалізації виробництва походять насамперед від капіталістичного способу організації науково-технічного прогресу і використання його здобутків. За капіталізму соціальний базис науково-технічної революції визначається приватною власністю, яка породжує загальну конкуренцію і стихію як в самому процесі виробництва, так і в освоєнні ним природних багатств. Все це ускладнює і загострює антагонізми буржуазного суспільства, у тім числі й суперечність між науково-технічною революцією і капіталістичним способом її здійснення²⁴. Наука і техніка, будучи результатом і необхідною передумовою колективної життєдіяльності, квінтесенцією людської праці і розуму, підпорядковуються капіталістичним виробництвом інтересам капіталу, перетворюються ним з доцільних чинників гармонійного освоєння природи і суспільного самоутвердження людини в засоби закріпачення живої праці і жорстокої експлуатації природних ресурсів.

Якщо взяти до уваги ті науково-технічні досягнення, які нині стали надбанням людства, можна цілком певно говорити про те, що природа загалом не є для людини задубілою протилежністю, тобто тим, що абсолютно протистоїть їй, виступає запереченням предметних і духовно-практичних моментів практики і культури. Нині протилежність природи і культури, їх нераціональна взаємодія полягає не в «абіотичності» і «антиекологічності» діяльності, не в безсиллі людини перед силами природи, а в соціальному пригнобленні людини людиною, в характері тих суспільних умов, за яких сили і ресурси природи, освоєні людиною і

²³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 322.

²⁴ Холл Г.эс. Классовый аспект экологического кризиса.— Проблемы мира и социализма, 1972, № 8, с. 21—26.

перетворені в предмети культури, протистоять природі і людині як щось протилежне, чуже і вороже їм.

За капіталізму з процесу праці випадають і знецінюються й власне людський і екологічний чинники. Адже праця, яка за цих умов є щодо людини стихійним процесом, повністю виявляє дану властивість і щодо природи. В людині цінується тільки безпосередня продуктивна здатність виробляти і збільшувати додаткову вартість капіталу. У свою чергу в природі цінуються тільки ресурси, здатні дати безпосередньо очікуваний утилітарно-практичний ефект. За таких умов знецінюється й сама праця, у тім числі відтісняються на задній план і стають побічними, свідомо неконтрольованими моментами виробництва також такі його продуктивно-перетворюючі моменти, як гармонійно-доцільне освоєння природи, розвиток людини і соціальної дійсності, удосконалення в інтересах суспільства техніки, технології і розвитку науки. «Якщо людина в капіталістичному суспільстві розглядається як джерело робочої сили, то природа виступає як джерело сировини, яку слід здобути будь-яким засобом, якнайшвидше і з мінімальними витратами. Якщо стосовно робітника застосовується система «видавлювання поту», то щодо природи — доктрина «видавлювання ресурсів». Якщо суспільство слідує у своїх внутрішніх відносинах принципу панування одних класів над іншими, то щодо природи превалює принцип панування, закріпачення»²⁵.

Капіталізм внаслідок властивих йому антагоністичних суперечностей і стихійності свого розвитку не здатний культивувати природне середовище, відтворювати і збагачувати природні ресурси. «Культура,— підкреслював К. Маркс,— коли вона розвивається стихійно, а не *спрямовується* свідомо...— залишає після себе пустиню»²⁶. Капіталізована праця не підвласна в масштабах всього суспільства свідомому контролю і упорядкованню з боку виробників. Тому і наслідки такої праці, її вплив на природу не можуть завбачатись і в багатьох випадках роблять негативний вплив на природне оточення.

Нераціональне використання природи в умовах капіталістичного виробництва є процесом, який протистоїть суспільному характерові праці, інтересам людини, цілям науково-технічного прогресу і екологічним закономірностям практичної діяльності. Зміст і характер такого природокористування полягають у тому, що людська праця, а також науково-технічні її економічні чинники суспільної життєдіяльності зводяться до знарядь отримання прибутку, нарощування капіталу, внаслідок чого саме виробництво фетишизується, його головною метою виступає продукування речового багатства, щодо якого наука, техніка і людина є тільки засобами. Все суспільне виробництво функціонує обернено, як виробництво речей і меркантильних вартостей, тоді як «виробництво» людей і самого людського спілкування, форм колективності й культури нівелюється капіталом, здійснюється неконтрольовано, сліпо. Отже, за капіталізму перетворення і освоєння виробництвом природи ґрунтується на тих стихійних силах суспільства, які закріпачують людину і її працю і не дозволяють реалізувати відношення до природи свідомо, різнобічно згідно з екологічними вимогами і законами суспільно-історичної практики. У цьому — основна і визначальна причина екологічної кризи, наслідки якої дедалі відчутніше дають про себе знати у світі приватно-власницького бізнесу.

Екологічна криза капіталізму є продовженням і доповненням соціально-економічної кризи буржуазного суспільства. Кризова екологічна ситуація засвідчує те, що капіталізм як суспільство, засноване на поневоленні людини людиною, експлуатації праці, природи, науки і техніки, несумісний з розвитком суспільного виробництва, цілями науково-

²⁵ Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса.— М., 1976, с. 264—265.

²⁶ Маркс К. Лист Енгельсу в Манчестер, 25 берез. 1868 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 43.

технічного прогресу і раціональним освоєнням природи, що він відживає і в соціально-політичному, і в науково-технічному, і в екологічному відношенні. «...Міжнародний капіталізм,— відзначав В. І. Ленін,— розвинув матеріальні, технічні передумови праці, здійсненої в гігантському розмірі, основаної на даних науки...» Але «тільки соціалізм визволить науку від її буржуазних пут, від її поневолення капіталові, від її рабства перед інтересами брудного капіталістичного користоловства. Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями...»²⁷

Практичне освоєння природи в інтересах самої людини вперше в історії людської цивілізації може здійснюватися лише за соціалізму і набуває всебічного розвитку в процесі будівництва комунізму. На противагу капіталізму, який поневолює людину праці і зводить роль природи до одного із засобів отримання додаткової вартості, за соціалізму піклування про людину є основною метою суспільного виробництва. Природа тут стає загальнонародним надбанням і продуктивним фактором праці, а саме виробництво — сферою раціонального освоєння людиною багатств природи.

Соціалістичні виробничі відносини, колективна праця в інтересах людини належною мірою забезпечують як раціональне перетворення природи в предмети потреб і засоби суспільної життєдіяльності, так і активне використання людиною своїх індивідуальних можливостей до творення. Внаслідок цього досягається гармонійне поєднання процесу перетворення людиною навколишньої природи відповідно до її екологічних закономірностей і водночас «перетворення» людиною самої себе згідно зі своєю природною самобутністю і соціальною своєрідністю як суспільної істоти. Це властиве тільки реальному соціалізму, тобто такому способу розвитку суспільного виробництва, де панує соціально організоване планомірно-наукове освоєння людиною сил і багатств природи, їх практичне перетворення у предметний і духовний світ людської культури.

* * *

Екологічески конфликтная ситуация, захлестнувшая все сферы капиталистического способа жизни, обуславливает своеобразную переориентацию буржуазной философии на «экологические позиции», побуждает ее к абсолютизации роли экологических факторов в развитии общественно-исторического процесса. Буржуазная философия растворяет причины возникновения экологических кризисов в демографических, технических, антропологических и научно-технических факторах. В ее пределах вызревают различного рода антропоцентристские, сциентистские, технократические и технофобские концепции, сводящие причины кризисных экологических конфликтов либо к антропологической «натуре» человека, или же к развитию науки и техники. При этом наука и техника трактуются в качестве социально нейтрального явления.

Противостояние идейных интерпретаций экологических проблем в марксистско-ленинской философии буржуазным воззрениям обобщенно воспроизводит противоположности между философскими партиями, качественно различными типами мировоззрения, организации и культуры производства, противоположности методологических позиций в построении концепции и стратегии гармонизации отношения общества и природы.

²⁷ *Ленін В. І.* Промова на I Всеросійському з'їзді Рад Народного Господарства, 26 трав. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 358—359.

Т. П. МАЛЬКОВА.

«НАУКОВИЙ МАТЕРІАЛІЗМ» І ЕВОЛЮЦІЯ БУРЖУАЗНИХ НАТУРАЛІСТИЧНИХ ТЕОРІЙ СВІДОМОСТІ

Сучасна буржуазна філософія характеризується різноманітністю напрямів і шкіл теоретичного мислення, концептуальною конфронтацією й ідейною боротьбою між ними. Час від часу з'являються доктрини, які, претендуючи на реалістичне осмислення дійсності, гнучко пристосовуються до новітніх досягнень науки. Останніми роками особливо гостра дискусія спалахнула навколо так званої психофізіологічної проблеми, тобто проблеми співвідношення «духовного» і «тілесного», що має давнє і глибоке коріння в історії філософії¹.

В руслі цієї тенденції в буржуазній філософії оформилися і досить інтенсивно розвиваються ідейно-теоретичні напрями, які різко критикують ідеалізм і дуалізм в трактуванні співвідношення «духовного» і «тілесного». Одним з них є «науковий матеріалізм»², чие виникнення й еволюція заслуговують, на нашу думку, поглибленого марксистсько-ленінського аналізу в світоглядно-методологічному плані.

«Науковий матеріалізм» — неоднорідний натуралістичний напрям буржуазної філософської думки. Залежно від трактування таких понять, як «духовне» і «фізичне», а також від розуміння їх співвідношення, в ньому розрізняються такі різновиди і форми «матеріалізму», як «елімінативний», «теоретичний», «функціональний», або «кібернетичний», та «емерджентистський»³. Оформлення означеного напрямку відбулось наприкінці 50-х років нинішнього століття в США й Австралії і пов'язане з іменами таких учених, як Д. М. Армстронг, Дж. Корнман, Т. Нагель, У. Плейс, Р. Рорті, Дж. Смарт, Г. Фейгл, П. Фейрбенд, Дж. Шаффер та ін.

Помітний вплив на формування «наукового матеріалізму» зробили біхевіористська теорія свідомості, а також аналітичний і лінгвістичний біхевіоризм Г. Райла і Л. Вітгенштейна. Прибічники біхевіористських уявлень про свідомість намагаються подати сутність свідомості у вигляді матеріальних процесів, що описуються в термінах поведінки. Деякі з представників «наукового матеріалізму», наприклад Д. Армстронг, слідом за Г. Райлом, прямо вводять категорію поведінки у визначення психічних станів. Визнаючи нерозривний зв'язок свідомості з мозком і тілом індивіда, тобто констатуючи факт неспростовної об'єктивності психічних процесів, Д. Армстронг обмежує їх виключно тілесним, візуально фіксованою поведінкою.

Корінна хиба біхевіористських концепцій полягає в ігноруванні соціально-практичної природи свідомості, в нездатності виявити якісну специфіку психічної діяльності порівняно з іншими формами організації живого, провести чітку грань між спостережуваною і неспостережуваною поведінкою. Ототожнення мислительного процесу і пов'язаного з ним поведінкового акту неправомірне, бо ментальна діяльність може відбуватись і незалежно від нього, відрізнитись за змістом, і взагалі вона характеризується більшою рухомістю, ніж дія в зовнішньому плані.

¹ Така дискусія відбулась і на XVI Всесвітньому філософському конгресі (Дюссельдорф, ФРН, 1978 р.). Див.: Ломов Б. Ф. Сознание, мозг и внешний мир. — *Вопр. философии*, 1979, № 3, с. 107—118.

² Дубровский Д. И. «Научный материализм» и психофизиологическая проблема. — *Филос. науки*, 1975, № 6; 1977, № 2; Кириленко Г. Г. Программа реабилитации метафизики в англо-американской философии науки. — *Филос. науки*, 1980, № 6, с. 98—105; Юлина Н. С. Проблема метафизики в американской философии XX века. — *М.*, 1978, с. 241—263; Юлина Н. С. Образы науки и плюрализм метафизических теорий. — *Вопр. философии*, 1982, № 3, с. 109—119 та ін.

³ «Научный материализм». — *В кн.: Филос. энцикл. словарь*. 1983, с. 413—414.

Іншою ідейною передумовою «наукового матеріалізму» був логічний позитивізм. За висловом одного з засновників «наукового матеріалізму» Г. Фейгла, розвиток його власної теорії стимулювався тривалою дискусією з представниками логічного позитивізму, які елімінували онтологічну проблематику і, зокрема, проголосили класичну психологічну проблему псевдопроблемою. Значний вплив на «наукових матеріалістів» справили й принципи фізикалізму, сформульовані Р. Карнапом. Фізикалізм, як відомо, є філософською установкою, спрямованою на натуралізацію свідомості. Його прибічники прагнуть редукувати всі явища дійсності, включаючи духовне, психіку, ідеальне, до фізичної основи. Обстоюючи принципи фізикалізму позитивістських зразків, «наукові матеріалісти» прагнуть реабілітувати еліміновану логічним позитивізмом онтологічну проблему співвідношення тілесного і духовного і тому покладають в основу своїх теоретичних побудов онтологічний принцип.

Визначальна риса «наукового матеріалізму» полягає в тому, що його теоретики прив'язують всі свої концептуальні побудови до класичної психофізичної проблеми. Остання трактується ними в суто натуралістичному плані, що дає всі підстави локалізувати «науковий матеріалізм» у загальному руслі позитивістського філософствування в його вульгарно-фізикалістських варіантах. Ідеї фізикалізму, редукціонізму і лінгвістична інтерпретація філософської проблематики зумовлюють як форму постановки питання про співвідношення «духовного» і «тілесного», так і загальний напрям його розв'язання. Йдеться насамперед про те, що розв'язання суто філософських проблем «наукові матеріалісти» ставлять в пряму залежність від рівня розвитку природничих наук. «Розв'язання» цих проблем мислиться тут як їх редукція до природничонаукових моделей пояснення з допомогою методів фізико-біологічного дослідження. Центральна теза «наукового матеріалізму» зводиться до того, що людина і всі її життєві вияви в принципі нічим не відрізняються від фізико-хіміко-біологічної природи. Звідси й випливає висновок, нібито людська свідомість цілком і повністю зводиться до різноманітних станів центральної нервової системи, до функціонуючого мозку і, отже, методи природознавства, зокрема фізики, здатні забезпечити вичерпні описи людського ества — від елементарних актів поведінки до найвитонченіших витворів духовної культури. Духовні явища, на думку «наукових матеріалістів», принципово тотожні фізичним і утворюють «підклас» останніх. Представники цього напрямку вважають, що можливість повної редукції духовного до фізичного може бути строго доведена науковими дослідженнями. Це, з одного боку, нібито остаточно «знімає» традиційну психофізіологічну проблему, а з другого — є необхідною передумовою для створення «моністичної онтологічної концепції», на ґрунті якої має будуватись «єдина наука».

Важливу роль в оформленні ідей «наукового матеріалізму» відіграли праці У. Плейса і Г. Фейгла⁴, що породили широкі дискусії серед філософів і науковців. За Плейсом, хоча між «свідомістю» і «мозковим процесом» немає прямої логічної залежності, однак звідси зовсім не випливає, що твердження «свідомість — це мозковий процес» є хибним. Наведене твердження він вважає матеріалістичним, а сам матеріалізм — розумною науковою гіпотезою. Фейгл теж проводить думку, що основними законами світу є фізичні закони і навіть на рівні людини немає жодної потреби припускати існування психічного у традиційному розумінні — як якогось «духу», що діє на мозок і існує незалежно від нього. При цьому Фейгл посилається на праці видатних

⁴ *Place U. T. Is Consciousness a Brain Process? — British Journal of Psychology, 1956, vol. 47, p. 44—50; Feigl H. The «Mental» and the «Physical».— In: Minnesota Studies in Philosophy of Science, vol. 2. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1958.*

нейрофізіологів (Є. Андріана, У. Пенфілда та ін.), які відзначили багато фактів відповідності «феноменальних полів» протіканню нейронних процесів в різних частинах головного мозку. Кореляція між відчуттям і мозковими процесами, відкрита нейрофізіологією, свідчить, за переконанням Фейгла, про можливість перетворення цієї кореляції в актуальну емпіричну тотожність. «Ми стверджуємо,— пише він,— що тотожність психічного і фізичного має емпіричний характер і перебуває в такому ж відношенні, як безпосереднє знання, що є властивістю досвіду, до його позначення в нейрофізіологічних поняттях»⁵.

У своїх працях Фейгл не дає чіткого визначення таких понять, як «фізичне», «матеріальне», «реальне» та ін., і, звісно, уникає розмежування об'єктивної і суб'єктивної реальності. Він розглядає матеріальне як щось речовинне, тілесне, як, скажімо, сукупність молекул і атомів. Таке розуміння матеріального було властиве домарксівському матеріалізмові. Воно є світоглядно-методологічно обмеженим, бо аргументація «від фізики» заступає шлях іншим підходам до вивчення свідомості, внаслідок чого з поля зору «наукового матеріалізму» випадають гносеологічний, морально-ціннісний, соціально-історичний та інші підходи до аналізу духовного життя людини.

Потрібно спеціально підкреслити, що ключове значення для справді науково-матеріалістичного аналізу свідомості має ленінське визначення матерії. Згідно з ним свідомість неодмінно пов'язана з матерією, є властивістю високоорганізованої матерії, функцією людського мозку. Будучи специфічною формою відображення дійсності, свідомість виникає тільки в ході предметно-практичної, трудової діяльності і спілкування людей, тобто є суспільно-історичним продуктом, а не безпосередньою похідною від мозкових процесів. Світ справді є рухомою матерією, але звідси зовсім не випливає, що все існуюче — матеріальне. В. І. Ленін попереджав, що «назвати думку матеріальною — значить зробити помилковий крок до змішання матеріалізму з ідеалізмом»⁶. Тільки на основі діалектико-матеріалістичного визначення матерії як об'єктивної реальності, що існує до свідомості і незалежно від неї, можливе чітке розмежування матеріального і ідеального, фізичного і психічного.

Більшість представників «наукового матеріалізму» вважає правомірним розгляд свідомості як «функціонуючого мозку», зосереджуючись виключно на онтологічному аспекті психічного. Вони намагаються довести, що свідомість є такою властивістю матерії, яка принципово нічим не відрізняється від фізичних властивостей інших матеріальних об'єктів. Однак метафізична абсолютизація онтологічного аспекту дослідження не може служити задовільною основою для постановки і розв'язання проблеми свідомості. Навіть в руслі суто онтологічного підходу виникає потреба протиставити ідеальний образ, але вже не реальному предметові, відображенням якого він є, а матеріальним процесам мозку, які забезпечують існування цього образу. Ідеальний образ, як і всякий психічний стан, не існує поза його об'єктивністю в нейродинамічних системах мозку, адже нейродинамічна система не є самим ідеальним образом. Інакше кажучи, гносеологічне розмежування матеріального та ідеального правомірне й необхідне навіть в онтологічному аспекті.

Діалектичний матеріалізм, виробивши науково обгрунтовані методологічні принципи філософського аналізу свідомості, довів неможливість дослідження онтологічних проблем у відриві від співвідношення суб'єкта та об'єкта, показав, що це співвідношення не є вузькогносеологічним, оскільки в ньому наявне не тільки відображення об'єктів у свідомості, а й соціально-історичний генезис свідомості, практично-

⁵ Fiegl H. The «Mental» and the «Physical», p. 94.

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 238.

діяльнісне формування її здатності до такого відображення. «Науковий матеріалізм», всупереч фактам, неспростовно доведеним марксистом-ленінізмом, волів би «зняти» класичну філософську проблему співвідношення суб'єкта та об'єкта пізнання, просто усунувши її. У цьому виявляється загальна методологічна хибя позитивістського філософствування загалом.

Продовжуючи аналіз новітніх фізикалістських теорій свідомості, звернемось до монографії Д. М. Армстронга «Матеріалістична теорія свідомості»⁷, в якій узагальнені результати розвитку «наукового матеріалізму» за перше десятиріччя його існування. Значне місце в ній надається критиці різноманітних концепцій свідомості. У полеміці з прибічниками останніх Армстронг намагається створити власну теорію свідомості, «відповідну останнім досягненням» природничих наук. Він виходить з того, що світ як такий, включаючи тілесну організацію людини, складається з простої сукупності матеріальних об'єктів, скоординованих у просторі і часі, а також визнає, що фізичний світ існує незалежно від свідомості. Звідси висувається теза: «свідомість є мозок». Її доведення, на думку Армстронга, може бути здійснене шляхом наукових, зокрема нейрофізіологічних, досліджень. Таку теорію свідомості можна з цілковитими підставами охарактеризувати як фізикалістську. А це, в свою чергу, означає, що Армстронг відмовляє людині з її свідомістю у будь-якій специфічності порівняно з іншими об'єктами природи. «Ми повинні дати повний опис людини у фізико-хімічних термінах»⁸, — твердить він.

Критикуючи представників ідеалістичних і дуалістичних концепцій, які визнають унікальність духовних явищ і феноменів духовної культури, Армстронг ігнорує розгляд змістово-ціннісних аспектів свідомості, людської поведінки і вчинків. Наслідком такого підходу є гранично спрощена, натуралістично примітивізована модель свідомості. «Якщо ми надамо слову «свідомість» значення «того, в чому відбуваються психічні процеси», або «того, що має духовні стани», тоді ми зможемо викласти цю точку зору коротко і безпомилково: свідомість є мозок». Не підлягає сумніву спроба автора елімінувати проблему ідеального для того, щоб уникнути змістового її розгляду і пошуку шляхів подолання ідеалістичної та дуалістичної субстанціоналізації свідомості: «Людина є матеріальним об'єктом, який не має ніяких властивостей, окрім фізичних»⁹. Однак з тієї обставини, що поза мозком і його активністю свідомість не існує, зовсім неправомірно робити висновок, нібито свідомість є мозком. Таке визначення методологічно хибне і науково неспроможне, адже свідомість — лише функція людського мозку, відображення зовнішнього світу, зумовлене діяльністю мозку, який і собі сформувався в ході суспільної практики, трудової діяльності людини, антропогенезу. Нехтування цими визначальними обставинами прирікає «науково-матеріалістичні» теорії свідомості на примітивізм натуралістичних зразків, на різноманітні варіанти редукції духовного до фізичного або біологічного.

Залежно від способів і моделей редукції психічного до фізичного та інтерпретації їх «тотожності» в «науковому матеріалізмі» розрізняються декілька різновидів. Їх відмінності зумовлені розбіжностями в трактуванні таких понять, як «ментальне» і «фізичне», що породжує різні форми фізикалізму — від вельми жорстких до відносно поміркованих¹⁰. Серед існуючих різновидів «наукового матеріалізму» можна виділити дві головні форми «теорії тотожності». Перша з них най-

⁷ Armstrong D. M. A Materialist Theory of the Mind.— London, 1968, p. 36.

⁸ Armstrong D. M. The Nature of Mind.— In: C. V. Borst (Ed-s). The Mind-Body Identity Theory. London, 1970, p. 67.

⁹ Armstrong D. M. A Materialist Theory of the Mind, p. 1.

¹⁰ Дубровський Д. И. Информация, сознание, мозг.— М., 1980, с. 28—30.

частіше називається «елімінативним матеріалізмом»; суть її зводиться до того, що з розвитком науки стануть можливі елімінація всіх «ментальних» термінів і їх заміна точними науковими поняттями. До числа прибічників цього напрямку належать, зокрема, Д. Армстронг, Р. Рорті, Г. Фейгл, Дж. Фейерабенд. Друга форма «теорії тотожності» — «перевідна» — репрезентована концепціями Т. Нагеля і Дж. Корнмана, які обстоюють «теоретичний матеріалізм». Останній резюмується в тому, що тотожність «ментального» і мозкових процесів можлива лише як «теоретична редукція», коли спостережуваний фізичний об'єкт зводиться до теоретичного, як, наприклад, вода — до своєї хімічної формули. Деякі «наукові матеріалісти» не приймають ні першої, ні другої з версій «теорії тотожності» (М. Бродбек, М. Дейчер, Д. Девідсон, Е. Сосса та ін.). Вони обстоюють проміжні позиції, що засвідчує відсутність достатньо чіткої альтернативи між двома названими версіями редукціонізму.

Незважаючи на певну популярність «теорії тотожності», багато сучасних буржуазних природодослідників і філософів відзначають її нездатність розв'язати психофізичну проблему. «Наукові матеріалісти» зосереджують свою увагу на фізіологічній, «процесуальній» стороні психічних станів, ігноруючи дослідження власної специфіки духовного життя людини і велетенських можливостей, закладених в творчій активності суб'єкта. Головна суперечність їхніх концепцій виявляється в тому, що покликані пояснити феномен свідомості, вони піддають сумніву саме її існування. Відсутність діалектичного підходу позбавляє «наукових матеріалістів» можливості правильно поставити і розв'язати питання про виникнення й історичний розвиток свідомості. Зводячи свідомість до фізико-хімічних, фізіологічних мозкових процесів, вони дають суто натуралістичне трактування психічного, скочуються на позиції вульгарного матеріалізму, повторюють його помилки. Вульгарний матеріалізм, як відомо, дуже «легко» розв'язував проблему зв'язку свідомості і мозку, проголошуючи свідомість фізичним явищем. Однак це було не розв'язання проблеми, а її перекручення, піддане всебічній критиці основоположниками марксизму-ленінізму, які виступали проти по-вульгаризаторському спрощених трактувань свідомості, зокрема Бюхнером, Фохтом, Молешоттом та ін., проти зведення духовних явищ до фізичних або хімічних процесів. Саме такий, однобічно-примітивістський підхід до свідомості сьогодні знову відроджують «наукові матеріалісти».

Критикуючи натуралістичні хиби і світоглядно-методологічну неспроможність «наукового матеріалізму», який намагається розв'язувати суто філософські питання шляхом їх переведення в природничонаукову площину, варто відзначити і деякі його позитивні моменти: насамперед опору на науку, атеїстичну спрямованість, непримиренність до ідеалізму, містики і дуалізму в підходах до проблеми свідомості. Заслужують на схвалення і спроби теоретиків «наукового матеріалізму» обґрунтувати кореляцію психічних станів з мозковими процесами, що, безперечно, сприяє дослідженню свідомості на основі новітніх здобутків нейрофізіології. Названі моменти мають бути враховані і використані дослідниками-марксистами в боротьбі проти сучасної буржуазної філософії. Проте в цілому «науковий матеріалізм» як досить поширений напрям в сучасній буржуазній філософії, поза всякі сумніви, підлягає критиці з боку філософів-марксистів за натуралістичну однобічність, світоглядно-методологічну і соціальну обмеженість, позитивістські збочення, непослідовність у виступах проти ідеалізму і містики та інші принципові хиби.

Зростаюча криза фізикалістських підходів до розв'язання суто філософських проблем, неспроможність натуралізму служити засобом адекватного наукового описання «людських проблем», його нероз-

в'язні внутрішні суперечності зумовили певну еволюцію «наукового матеріалізму» в кількох напрямках. У його руслі виділилися «кібернетичний», або «функціональний», «матеріалізм», представники якого (Х. Патнем, Дж. Фодор та ін.) вважають, що психічні явища і стани еквівалентні не фізичним процесам в їх звичайному розумінні, а певним функціональним станам живої системи. Останніми роками в рамках «наукового матеріалізму» відособився такий напрям, як «емерджентистський матеріалізм»¹¹, прибічники якого (М. Бунге, Дж. Марголіс, Н. Сварц, Р. Сперрі та ін.) виступають проти радикального фізикалізму своїх попередників, підкреслюють методологічну неспроможність редукціонізму і навіть вдаються до діалектики.

Найдетальніше концепція «емерджентистського матеріалізму» викладена в праці Марголіса «Особа і свідомість»¹², присвяченій дослідженню можливостей матеріалізму в розв'язанні проблеми співвідношення «духовного» і «тілесного». Марголіс розпочинає своє дослідження з критичного аналізу сучасних буржуазних «матеріалістичних» теорій свідомості, розглядаючи більшість версій натуралізму й біхевіоризму. Він дає досить ґрунтовну критику методологічних принципів фізикалізму і радикального редукціонізму, вважаючи, що жодна з розглянутих ним теорій «наукового матеріалізму» не здатна переконливо пояснити більшість відмітних рис психічного життя людей — всі вони тільки заплутують питання про походження і культурно-історичну зумовленість людської психіки. Водночас Марголіс переконливо спростовує точку зору, згідно з якою тільки ідеалізм і дуалізм забезпечують належний теоретичний ґрунт для пояснення духовного світу особи і розвитку культури. Заперечення фізикалізму, підкреслює він, не є запереченням матеріалізму. На його думку, концепцією матеріалізму, здатною побудувати бездоганну картину єдності світу, є «емерджентистський матеріалізм», що застосовує діалектичний метод для формування «онтологічно коректної» теорії. Для цього потрібно лише з'ясувати, яким чином виникають «емерджентні сутності».

Марголіс позитивно ставиться до припущення, що живі істоти, у тім числі й людина, виникли в процесі поступового розвитку матерії з її «неживого фізичного стану». Однак далі такого припущення він не йде. Воно й не дивно, адже основні труднощі у розв'язанні проблеми виникнення свідомості пов'язані саме з розумінням того, як з неживої матерії виникає життя, а з останнього — здатність мислити і усвідомлювати. В. І. Ленін, як відомо, в полеміці з махістами висловлює ідею, що в «фундаменті самої будівлі матерії» слід припустити існування здатності, схожої з відчуттям¹³, і називає цю загальну властивість матерії відображенням. Марголіс же, як і більшість інших буржуазних філософів, або не знайомий з теорією відображення, розробленою основоположниками марксизму-ленінізму і розвинутою сучасними філософами-марксистами, або свідомо ігнорує її, тим самим демонструючи світоглядно-методологічну обмеженість свого «матеріалізму».

Інший важливий момент у дослідженні питання про походження свідомості пов'язаний із з'ясуванням спадкоємності і принципів відмінностей в організації психіки вищих тварин і людини. Представники «емерджентистського матеріалізму» приділяють чималу увагу висвітленню особливостей психіки тварин, психофізіологічної організації людини, аналізу біосоціальних відносин, індивідуальної свідомості,

¹¹ Термін «емерджентність» означає в даному контексті «виникнення», «несподівану появу». В діалектичному матеріалізмі йому до певної міри відповідає термін «якісний стрибок», становлення нової якості.

¹² Margolis J. Persons and Minds. The Prospects of Nonreductive Materialism.— In: Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 57. Dordrecht—Boston, 1978.

¹³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 36.

дослідженню зв'язків мислення і мови, вивченню мови як соціального явища. Відповіді на ці питання вони намагаються дати в межах власної версії «матеріалізму», залучаючи дані сучасної науки, з чим загалом не можна не погодитись. Але треба відзначити, що в їхніх концепціях (і в названому дослідженні Марголіса також) не приділяється належна увага вирішальній ролі праці в процесах антропогенезу, виникнення і розвитку людської свідомості. «Людей,— відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс,— можна відрізняти від тварин за свідомістю, за релігією — взагалі за чим завгодно. Самі вони починають відрізняти себе від тварин, як тільки починають *виробляти* необхідні їм засоби до життя,— крок, зумовлений їх тілесною організацією»¹⁴. Нехтування соціально-практичними чинниками становлення людської свідомості є корінною методологічною хибістю концепцій «емерджентистського матеріалізму».

Генезис і сутність людської свідомості неможливо розкрити, не вдаючись до питання про розвиток трудової діяльності, завдяки якій виникає принципово нове відношення людини до дійсності, відношення, що не має аналогів у тваринному світі. Завдяки праці природа стає для людини предметом практичної діяльності, а для того, щоб його змінити, потрібна посередня ланка — знаряддя праці, засоби виробництва. Процес праці має за свою умову передбачення людиною подій, майбутнього результату, диктує необхідність розвитку навиків і апарата мислення, за допомогою яких можна було б в ідеальній формі уявити предмет потреби як бажаний результат, як мету, відшукати засоби її досягнення. У процесі праці людина в ідеальній формі починає відображати спосіб взаємодії речей, і оскільки праця від самого початку має суспільний (колективний) характер, саме завдяки цьому народжується й потреба передавати іншим людям дані про можливі способи досягнення бажаної мети. Отже, трудова діяльність є кардинальною передумовою виділення людини з природи, спілкування і взаєморозуміння людей, вироблення мови як засобу такого спілкування і взаєморозуміння, визначальним чинником формування абстрактного мислення і самосвідомості людини, усвідомлення конкретним індивідом самого себе як неповторної особистості.

Що ж стосується Марголіса, то він, намагаючись обґрунтувати свою теорію особистості, дати відповідь на питання, що таке людська сутність і чим вона відрізняється від іншого сущого, обмежується абстрактно-однобічною постановкою проблеми, загальними міркуваннями, спрямованими проти деяких найвиразніших суперечностей «наукового матеріалізму». Визначальні характеристики людини як особистості зводяться Марголісом до її здатності бути «гомо сапієнс» — мислити, відчувати, віділяти себе з навколишнього середовища і користуватись мовою. Загалом же концепція особистості, висунута Марголісом, сильніша полемічною спрямованістю проти фізикалістських ексцесів «наукового матеріалізму», ніж позитивною розробкою названої проблеми.

Так, аргументує Марголіс, якщо навіть припустити, як це роблять Г. Фейєр, Т. Нагель та інші прибічники «теорії тотожності», що особистість — це і є сам людський організм, фізичне тіло, а свідомість тотожна матеріальним мозковим процесам, то це означатиме, що особистість зводиться до «екстенціональних параметрів свого тіла», з чим ніяк не можна погодитись. Звичайно, міркує Марголіс, людська особистість неодмінно має фізичне втілення, однак останнє зовсім не вичерпує її характерності. «Особистості,— пише він,— не є натурально-природними сутностями, вони з'являються й існують тільки в куль-

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 19.

турному середовищі і розкриваються як такі завдяки їхній здатності і вмінню спілкуватись за допомогою мови або інших засобів»¹⁵.

Як бачимо, Марголіс загалом правильно, хоча й надто абстрактно, без належної конкретизації, характеризує той факт, що людина може реалізувати себе як особистість тільки в ході спілкування з іншими людьми, засобом якого є предмети культури, культурне середовище. Але культуру він по суті зводить до вміння користуватися мовою, за допомогою якої можна керувати людською поведінкою. Проголошуючи людську поведінку і мову як засіб міжособового спілкування інтенціональними, Марголіс слушно зауважує, що вони жодною мірою не можуть бути зведені до законів фізичної природи. Звідси він робить висновок: «Не може бути суто фізичного пояснення психологічної здатності людської істоти до лінгвістичної поведінки»¹⁶. Аналіз особи, підкреслює Марголіс, переконує нас у тому, що вона володіє унікальними властивостями і здатностями порівняно не тільки з фізичними об'єктами, але й з вищими тваринами. Тому, на його думку, науковий аналіз людської особистості озброює вирішальними аргументами проти будь-яких редуccionістських і фізикалістських теорій.

Корінною хибою всієї західної філософської літератури, присвяченої проблемі співвідношення «духовного» й «тілесного», Марголіс вважає ігнорування феномена людської культури. На його погляд, саме аналіз культури переконливо демонструє неспроможність усіх форм «редуccionістського матеріалізму». У зв'язку з цим він відзначає, що сфера культури значно ширша, ніж сфера психічного, особистісного.

Полемізуючи з Г. Фейглом та М. Бунге з приводу трактування ними особистості, культури, співвідношення фізичного, біологічного і соціального, інших питань, Марголіс недвозначно підкреслює, що особистість і культура не є «підкласом» фізичних об'єктів. В деяких моментах своєї концепції він наближається до правильного розуміння проблеми творчої активності суб'єкта як такої «емерджентної сутності», яка виступає «принциповим агентом» культурно-історичного процесу. Заслугує на увагу і низка міркувань Марголіса про співвідношення матеріальної і духовної культури, про способи об'єктивізації духовного змісту в культурних пам'ятках, про взаємодію індивідуальної і групової свідомості та ін.

Однак всі ці питання обговорюються або в спеціальнонауковому, або ж в абстрактно-філософському аспектах. Марголіс цілком і повністю ігнорує соціально-класовий підхід до осмислення явищ культури, аналізу ідеології. Вони виступають у нього лише предметами об'єктивістського опису як особливі «емерджентні властивості». Тут найочевидніше виявляються методологічні хиби і концептуальна непослідовність «емерджентистського матеріалізму» навіть в його найрозвинутіших формах. Тому й претензії Марголіса науково пояснити суспільну життєдіяльність людей, розкрити діалектику матеріального і духовного в процесах соціального розвитку здебільшого виявляються безпідставними. Те саме стосується й концепції особистості, яка так і лишається у Марголіса половинчатою, незавершеною. Воно й не дивно, адже справді наукове дослідження перелічених питань передбачає як свою визначальну світоглядно-методологічну основу послідовно матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, свідоме й систематичне оволодіння методом матеріалістичної діалектики, до чого не доріс жодний із різновидів «наукового матеріалізму».

Виникнення «емерджентистського матеріалізму» є досить показовим у філософському житті сучасного капіталістичного світу. Воно засвідчує дальше розшарування натуралістично орієнтованих течій буржуазної філософії, поглиблення її ідейної кризи, швидке і неухиль-

¹⁵ Margolis J. Persons and Minds, p. 245.

¹⁶ Ibid., p. 18.

не падіння популярності фізикалізму і редукціонізму позитивістських зразків. Дальша еволюція «емерджентистського матеріалізму» в напрямі прийняття окремих елементів діалектики, безперечно, становить інтерес для філософів-марксистів.

* * *

«Научный материализм» — неоднородное, внутренне противоречивое натуралистическое течение буржуазной философской мысли, оформившееся в конце 50-х гг. текущего столетия в Австралии и США и по своей концептуально-методологической сути близкое к позитивизму в его вульгарно-физикалистских вариантах. Его представители (Д. М. Армстронг, Дж. Корнман, Т. Нагель, У. Плейс, Р. Рорти, Дж. Сمارт, Г. Фейгл, Д. Шаффер и многие другие) резко критикуют идеализм и дуализм в решении «психофизиологической проблемы», т. е. в толковании соотношения «телесного» и «духовного». В зависимости от понимания содержания и соотношения двух последних понятий различаются такие разновидности этого «материализма», как «элиминативный», «теоретический», «функциональный», или «кибернетический», и, наконец, «эмерджентистский». Определяющей чертой присущего всем им стиля мышления является редукция кардинальных философских проблем (сознания, языка, психики, личности, идеального, духовного и т. п.) в естественнонаучную плоскость, подмена философской методологии естественнонаучными схемами и моделями объяснения.

Центральный тезис «научного материализма» состоит в том, что человек и все его жизненные проявления в принципе ничем не отличаются от физико-химико-биологической природы. Отсюда вытекает, что человеческое сознание целиком сводится к функционирующему мозгу, к состояниям центральной нервной системы, а духовные явления не имеют существенного отличия от физических и составляют «подкласс» последних. Поэтому методы естествознания якобы способны обеспечить исчерпывающие описания человеческого существа — от элементарных актов поведения до высочайших произведений духовной культуры. Основываясь на том, что возможность полной редукции духовного к материальному, психического к физическому может быть строго доказана современной наукой, «научные материалисты» считают, что это, с одной стороны, окончательно «снимает» традиционную психофизиологическую проблему, а с другой — является необходимой предпосылкой создания «монистической онтологической концепции», на основе которой должна строиться «единая наука».

Раскрывая натуралистические заблуждения и мировоззренческо-методологическую ограниченность «научного материализма», показывая несостоятельность его попыток решить собственно философские проблемы естественнонаучными методами, следует отметить и некоторые позитивные моменты этого течения. К числу последних, несомненно, принадлежат его опора на науку, атенстическая направленность, непримиримость к идеализму, мистике, дуализму в решении проблем сознания. Но в целом «научный материализм» является непоследовательным и половинчатым и поэтому заслуживает критики со стороны философов-марксистов.

Ю. Л. АФАНАСЬЄВ

ГЕНЕЗИС ХУДОЖНЬОГО СПОСОБУ ВІДОБРАЖЕННЯ

Однією з актуальних проблем естетичної науки є поглиблене дослідження соціальної і гносеологічної сутності мистецтва, точніше визначення основних параметрів художньої діяльності, а також вироблення чіткішого критерію художності.

Діалектико-матеріалістичне вчення про мистецтво, як відомо, будується на міцному фундаменті лєнінської теорії відображення. Її основні положення мають принципове методологічне значення для розв'язання багатьох теоретичних питань, насамперед про сутність мистецтва. Підведення поняття «мистецтво» під поняття «відображення» дає змогу виявити родову спільність художнього з іншими формами соціального відображення і водночас його видову відмінність, тобто визначити ті специфічні риси, що відрізняють мистецтво від інших форм духовно-практичної діяльності.

У радянській естетичній літературі таку відмінність прийнято позначати поєднанням термінів «художнє» і «відображення». Але при цьому часто залишається невизначеним саме поняття «художнє».

Існують три підходи до розв'язання проблеми специфіки художнього відображення: виявлення специфічного предмета художнього відображення; визначення специфічної соціальної функції мистецтва; розкриття специфіки художнього у притаманному йому способі відображення дійсності.

Щодо першого підходу дослідники вважають, що «дискусія про специфічний предмет мистецтва, відігравши, безперечно, позитивну роль, прийшла до свого логічного завершення»¹, бо «виділити якусь

особливу сферу, що становить специфічний предмет художнього пізнання, не вдається»².

Те ж саме можна сказати і про другий підхід. Спроби вбачити специфіку мистецтва у задоволенні певної соціальної потреби, виконанні тієї чи іншої функції — пізнавальної, комунікативної, оцінної або естетичної, — у підсумку призвели до концепції поліфункціональності мистецтва (М. С. Каган), тобто фактично до відмови від пошуку його специфічної функції. Логіка розвитку ідеї поліфункціональності приводить М. С. Кагана до висновку, що специфіка мистецтва полягає саме в синкретизмі, що, отже, мистецтво — це форма суспільного пізнання, аналогічна первісній свідомості, яка випадково збереглася в процесі історичної диференціації форм людської діяльності.

Напевно, уявлення про мистецтво як про «живого динозавра» (як дотепно висловився В. П. Іванов) докорінно неправильне. Мистецтво виникає саме в процесі диференціації форм духовно-практичної діяльності. Незважаючи на дуже давні генетичні корені, воно є продуктом досить пізньої стадії розвитку суспільства. І предметно, і функціонально сфера художнього надзвичайно широка. Вона по суті охоплює весь людський світ. За своїм призначенням мистецтво є однією з форм вираження і утвердження суспільної самосвідомості як універсальної світоглядної єдності світорозуміння, світовідчужання і світовідношення у тих чи інших його конкретно-історичних формах³.

² Андреев А. Л. Место искусства в познании мира.— М., 1980, с. 98.

¹ Выгайцев Г. П. Искусство как специфическая форма отражения мира.— Л., 1975, с. 10.

³ Докладніше про питання «людська самосвідомість» див.: Шинкарук В. И., Іванов В. П. Актуальные проблемы исследо-

Як форма вираження людської самосвідомості, мистецтво відмінне від міфології. Остання на певному історичному етапі була тотожна самій собі, тобто виступала водночас і змістом і формою самосвідомості. Мистецтво є саме формою вираження, певним способом відображення, опредмечення людської самосвідомості. В особливостях цього способу відображення і полягає, на наш погляд, специфіка художнього, що відрізняє його від інших форм духовно-практичної діяльності.

Водночас треба мати на увазі, що художній спосіб відображення не був притаманний людству одвічно; він має певні історичні етапи виникнення і розвитку, без вивчення яких неможливий науковий підхід до його сучасних проблем.

Істотною хибобою деяких досліджень специфіки художнього відображення є недостатнє застосування в них принципу історизму, а досліджень з історії мистецтва, зокрема з історії стародавніх культур — відсутність чітких концептуально-теоретичних підвалин.

Подолання розриву між історичним і логічним методами дослідження даної проблеми значною мірою сприяє вивчення генезису формування структури художнього способу відображення. Відзначимо, що художнє відображення — це досить складна форма соціального відображення, яка історично складається з простіших і генетично давніших його форм, наявних уже в первісному суспільстві. Про це переконливо свідчать пам'ятки первісної культури, зокрема, вражаючі зразки палеолітичного «живопису», знайдені в печерах Іспанії і Франції, а також в нашій країні. Відтоді як в 1879 році М. Саутоола відкрив палеолітичні розписи Альтаміра, з'явилась величезна література з проблем первісної творчості, висловлено чимало різних думок про це історико-культурне явище. Однак більшість точок зору можна

звести до певного спільного знаменника: палеолітичні зображення — це твори первісного мистецтва, продукт художньої діяльності первісної людини.

Якими ж критеріями художності керуються в даному разі мистецтвознавці?

Головним і чи не єдиним критерієм художності пам'яток палеоліту є прдемонстроване його творцями вміння досить адекватно, натурально, життєвopodobно передавати вигляд зображуваного об'єкта, уміння, яке деякі мистецтвознавці називають навіть реалістичною майстерністю⁴.

Зауважимо, що зображувальна діяльність взагалі не тільки в первісному, а навіть і у сучасному суспільстві — не пов'язана лише з мистецтвом. Не називаємо ж ми творами мистецтва, наприклад, малюнки в анатомічному атласі або зображення муляжів, макетів, моделей тощо. Саме ці зображення часто досить «живо» відбивають свій оригінал. Вони навіть відповідають змістові аристотелівського терміна «мімезис», адже тут наявні «уподібнення» і «вдтворення».

Проте мімезис сам по собі ще не визначає специфіки і сутності мистецтва. Є підстави стверджувати, що це відчував сам Арістотель. Принаймні його уявлення про мистецтво виходять за рамки цього поняття. Мімезис — одна з найпростіших форм предметного відображення, результат живого споглядання людиною світу. Це — механічне відображення, безпосереднє копіювання зовнішніх форм предметного світу в доступному оброби матеріалі. Мімезис, будучи порівняно простою формою відображення, включається в складніші, обслуговуючі найрізноманітніші соціокультурні системи. Так, уже в епоху палеоліту міметичнє відображення слугувало й інструментом пізнання, і засобом передавання інформації, а також було невід'ємною частиною магічної дії. Отже, функціональне використання мімезису залежить від конкретного соціокультурного контексту.

⁴ Див.: Дмитриева И. А. Краткая история искусства.— М., 1969, с. 10.

вання мировоззренческих функций диалектического материализма.— Вопр. философии, 1981, № 2; Художественная деятельность.— Киев, 1980, с. 110; Золотухина Е. В. Философия как теоретическое самосознание: Автореф. дис. ... канд. филос. наук.— Ростов-н/Д, 1980, с. 5.

Міметичне начало присутнє і в художній творчості. Воно — необхідний атрибут мистецтва як художнього відображення дійсності. Не випадково саме за допомогою поняття «мімесис» філософи різних часів (від античності до Нового часу) намагалися визначити сутність мистецтва. Виявлення міметичного начала мистецтва було, безперечно, значним здобутком естетичної думки. Однак піднесене на рівень основної відмінної ознаки мистецтва, поняття «мімесис» виявило обмеженість метафізичних уявлень про мистецтво. (Близкучу критику міметичної теорії мистецтва дав, зокрема, Гегель). Включене в систему художнього відображення міметичне начало справді відіграє в ньому важливу роль.

Тут же, кажучи про зображувальну діяльність палеолітичної людини, зазначимо, що її досить розвинені міметичні здатності ще не були влетені в систему власне художнього способу відображення. Про це свідчить паралельне існування і розвиток такого важливого атрибуту художнього відображення, як естетичне начало, або естезис (якщо брати аналогічну з мімесисом давньогрецьку терміноутворюючу форму, вкладаючи в неї, зрозуміло, сучасний зміст).

Естезис — також одна з форм відображення, яка виникає в процесі практичної діяльності людини. Вона починає складатися вже в первісному суспільстві. Це визнає більшість дослідників первісної культури. Щоправда, деякі з них, — наприклад, О. П. Окладников, Н. А. Дмитрієва, В. Ф. Шерстобитов, А. Д. Столяр та ін., — вважають, що виникненню естетичного відношення до світу людина зобов'язана знову ж таки зображувальній діяльності, яка й приводить «до зародків естетичного бачення — відчуття краси реальних форм, лінії і кольору у відображенні того важливого, що становило для всього колективу велику цінність»⁵.

При цьому мірилом визначення естетичних якостей палеолітичних зображень для цих учених виступає естетичний смак сучасної людини: їх вражають «риси зрілого уміння зображувати в матеріалі», «витончена зображувально-описова лінія» тощо. Відбувається, як вважає І. А. Джидар'ян, «невиправдане перенесення світу суб'єктивної значущості незрівнянно більш організованої людини на людину, яка тільки ще формується»⁶.

У цьому зв'язку нагадаємо відоме висловлювання Ф. Енгельса: «Орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака має значно тонший нюх, ніж людина, але вона не розрізняє її сотої частини тих запахів, які для людини є певними ознаками різних речей»⁷. Якоюсь мірою аналогічним є співвідношення чутливих здатностей первісної і цивілізованої людини. І в наш час представники родо-племінних форм суспільної організації часто виявляють дивну для цивілізованої людини проникливість, спостережливість тощо. Тому природно, що вже за первісного ладу люди могли так «реалістично» відтворювати зовнішні риси добре знайомих їм тварин. Але це ще не означає, що вони могли усвідомлювати красу ними ж відтворених форм природи. Як ми покажемо далі, тоді тільки-тільки починалося усвідомлення практичної цінності найелементарніших форм як створюваних людиною предметів, так і форм самої практичної діяльності. Відбувалося це в процесі трудової діяльності, багаторазового повторювання певних операцій, виявлення (шляхом спроб і помилок), найефективніших форм оволодіння виробничими навиками.

Як свідчить археологічний і етнографічний матеріал, людина палеоліту вже розуміла ефективність і практичну значущість таких форм — принципів, як прямизна,

⁵ Столяр А. Д. О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания. — В кн.: Ранние формы искусства. М., 1972, с. 71.

⁶ Джидарьян И. А. Эстетическая потребность. — М., 1976, с. 60.
⁷ Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 457.

гладкість, ритмічність, симетрія. Звичайно, спочатку вона не відділяла ті чи інші корисні властивості від самого предмета, а найпродуктивніші форми діяльності — від конкретних практичних операцій. Однак у ході розвитку здатності до абстрагування свідомість первісної людини починає вирізняти ефективні форми практики і фіксувати їх поза безпосереднім зв'язком із знаряддями або формами трудової діяльності.

Поступово досягає досить високого рівня розумова здатність відрізняти ефективні форми діяльності від тих її конкретних різновидів, в яких вони, власне, і виявили свою практичну цінність. Дані форми усвідомлюються як абстракції і починають жити самостійним життям, відкриваючи своїм народженням першу сторінку в історії естетичної свідомості.

Гадаємо, саме в цих процесах слід вбачати витoki естетичного відношення, коли людина вперше почала виявляти інтерес до опосередкованих, абстрактних форм своєї предметно-практичної діяльності. Звичайно, цей інтерес ще не є естетичним відношенням в повному обсязі його змісту. Тут ще переважають утилітарно-практичні й навіть містичні мотиви. Тому, виявивши практичну цінність і увірвавши в «чудодійну» силу таких «форм — принципів», як, наприклад, прямокутник, ритмічність, симетрія, людина намагалася їх застосувати в усіх різновидах діяльності, навіть у тих, які по суті не давали ніякого практичного ефекту.

Саме тут спостерігається утворення в суспільній свідомості своєрідного соціально-психологічного рефлексу, який і свідчить про появу перших паростків естетичного ставлення людини до світу. Відбувається це тоді, коли радісне почуття виникає не внаслідок успіху, досягнутого з допомогою застосування ефективних «форм — принципів», і навіть не як переживання успіху, а в самому акті їх застосування, безвідносно до практичного результату. Яскравий приклад того — так звані гімнастичні танці, які, на відміну від мімічних (термінологія

Е. Гроссе), являють собою ритмічні рухи, які нічого сюжетно-конкретного не зображають, Як зазначає Е. Гроссе, «у більшості первісних племен обидва різновиди танців існують одночасно»⁸. Причому, на думку інших дослідників, історично більш давній танець — пантоміма, як правило, «обслуговував» якусь ритуальну або магічну дію, тобто мав для первісної людини цілком певний практичний смисл. Гімнастичні ж танці, як свідчать етнографічні матеріали, виконувалися саме для власного задоволення, яке ми з достатньою упевненістю можемо залічити до розряду естетичних.

Отже, ритмічність відокремлюється від трудових процесів і стає самостійною цінністю — естетичною. А гімнастичні танці стають формою суспільного функціонування цієї цінності, однією з найдавніших форм естетичної діяльності. Такою ж давньою формою естетичної діяльності є орнамент.

Первісний орнамент — це значною мірою, так би мовити, дзеркало естетичної свідомості свого часу. В ньому гранично абстраговані і водночас наочно, конкретно відображені й сконцентровані ті основні «форми — принципи», які вже в палеоліті викристалізувалися з суспільної практики і починали перетворюватися в естетичні цінності. Вже згадувані «форми — принципи» (прямокутник, симетрія, ритмічність) стали основними складовими палеолітичного орнаменту, який, як свідчать археологічні знахідки, переважно являє собою різні варіанти з прямих і ламаних ліній, підпорядкованих єдиному ритму і симетрії.

Отже, в епоху палеоліту починає складатися особлива форма відображення, суть якої спочатку полягала в абстрагуванні й фіксації найефективніших «форм — принципів», які викристалізувала суспільна практика.

Естетизм як форма відображення принципово відрізняється від мімесису. Естетичне відображення є результатом уже не тільки і не

⁸ Гроссе Э. Происхождение искусства.— М., 1899, с. 193.

стільки споглядання, скільки абстрактного мислення. Естетична цінність — це гранична абстракція, яка причетна до безлічі конкретних речей. Навіть одремієтована естетична цінність (наприклад, в орнаменті) при всій своїй зримій конкретності лишається, проте, гранично абстрактною. В цьому значенні естетична і міметична форми відображення, можна сказати, полярні одна щодо одної. Тому не дивно, що спочатку вони розвиваються паралельно, автономно, перетинаються рідко, випадково (про їх органічну єдність в епоху палеоліту не може бути й мови).

Процес зближення міметичної і естетичної форм відображувальної діяльності починається в неоліті, в епоху, яка, згідно з поширеною думкою, є епохою «занепаду художньої діяльності». Критерієм такої оцінки неолітичної ізографії, звичайно, була «реалістична майстерність» наскельного живопису палеоліту, порівняно з якими схематичні малюнки неоліту дійсно виглядають примітивнішими.

Неолітична ізографія справді втратила жвавість («реалізм») палеолітичних фресок. Однак ні про який регрес, звичайно, не може бути й мови, бо за змістом вона складніша, оперативніша, а за формою економічніша, лаконічніша і, що найцікавіше, естетичніша за свою палеолітичну попередницю.

Для неолітичної культури, відзначають дослідники, характерний досить бурхливий розвиток естетичного начала у свідомості й діяльності людини. Про це яскраво свідчить значне поширення орнаменталізації. Найцікавіше тут — перенесення законів орнаменту на зображувальну діяльність як таку, «перенесення орнаментальних мотивів на зображення фігур тварин і людей і у зв'язку з цим схематизація останніх»⁹. Це означає екстраполяцію естетичної точки зору, естетичної позиції на зображувальну (міметичну діяльність), внаслідок чого людина прагне привести свої міметичні малюнки і скульптури у відповідність з естетичними уявлен-

нями, хоче «стерти випадкове», поліпшити, удосконалити реальні риси зображуваних фігур, виходячи з уявлень про належне.

Найбільший розвиток згадана тенденція дістала в культурі Стародавнього Єгипту. Тут міметичне і естетичне начала перебувають в органічній єдності, що є визначальною передумовою формування власне художнього способу відображення. Саму ж по собі єгипетську ізографію ще не можна повною мірою назвати художньою. І не тільки тому, що вона виконувала суто практичні функції (ритуальну і комунікативну), але й тому, що в структурі даного способу відображення ще не було одного з необхідних компонентів, який в синтезі з естетичним і міметичним становить «формулу» художності. Ми маємо на увазі ту сторону справді художньої творчості, що полягає у здатності відобразити світ особливим, поетичним чином.

На існування цієї важливої особливості мистецтва вказував Арістотель у своїй «Поетиці». Критикуючи Горгія, який відмітною рисою поезії вважав метричну форму, він пише, що «тільки люди, які пов'язують поняття «поезис» з метром, називають одних — елегіками, інших — епіками, величаючи їх так не за сутністю уподібнення*, а взагалі за метром. І якщо видадуть будь-який трактат з медниці або фізики, то вони звичайно називають його автора поетом, а проте у Гомера і Емпедокла немає нічого спільного, крім метра, чому ж першого справедливо називають поетом, другого — скоріше фісіологом, ніж поетом?»¹⁰.

Арістотель вимагав відрізнити поезію від не-поезії не за формальною ознакою, а «за сутністю уподібнення», — відзначаючи тим самим специфічний характер поетичного «уподібнення» на відміну від інших його форм. Специфічність поезії філософ убачав у метафоричності, алегоричності її мови. Більше того, деякі висловлювання «най-

* «Уподібнення» — дещо точніший російський переклад — «подражанне». — Ю. А.

¹⁰ Арістотель. Об искусстве поэзии. — М., 1957, с. 41.

⁹ *Всеобщая история искусства*. — М., 1956, т. 1, с. 20.

видатнішого мислителя давнини» (К. Маркс) свідчать про те, що не тільки окремі слова, але й всю фабулу поеми або трагедії він був схильний розглядати як поетичну алегорію, як засіб, що слугує великій меті мистецтва. Зокрема, Арістотель писав: «...якщо хто складе підряд характерні вирази, прекрасні вислови і думки, той не досягне того, що становить завдання трагедії, але значно швидше досягне цього трагедія, що користується цим меншою мірою, проте має фабулу і поєднання дій»¹¹.

Завданням мистецтва Арістотель вважає сприяння досягненню людиною моральних істин і «удосконалення в доброчесності». Отже, побудована за законами мімезису (як «наслідування дії»), фабула була не самоціллю, а носієм поетичного смислу. Мімезис немов слугував поезиї. В цьому-то і полягає відмінність поезії, наприклад, від більш міметичної за своєю суттю історії, і тому «поезія філософічніша і серйозніша від історії»¹².

Арістотель, як ми бачимо, вже тоді розумів складний, суперечливий характер поетичного «уподібнення» (слово це беремо в лапки, бо, прикидаючись уподібненням, поезія, по суті, не є такою). Розумінням цього пройнята вся «Поетика» Арістотеля; приписане йому суто міметичне трактування мистецтва, гадаємо, незаслужено збіднює естетичну спадщину великого античного філософа.

Ідеї Арістотеля про поетичний характер художньої творчості (на лінгвістичній основі) плідно розвинув О. О. Потебня.

Розглядаючи поетичну творчість відповідно до гносеологічної природи слова і спираючись на аналіз історичного генезису мови і мислення, а також застосовуючи гегелівську формулу триєдиної структури об'єкта, Потебня створює теорію, згідно з якою «спочатку всяке слово складається з трьох елементів: єдності членороздільних звуків, тобто зовнішнього знака значення,

уявлення, тобто внутрішнього знака значення, і самого значення»¹³.

При цьому для поетичної творчості, згідно з теорією Потебні, особливе значення має саме середній елемент — уявлення, яке, будучи чуттєвим образом найближчого етимологічного значення слова, є носієм повнішого смислу слова. Наявність образу-уявлення в структурі слова визначає його поетичність; якщо ж середній елемент (уявлення) втрачається, слово перестає бути образним, поетичним і стає логічною назвою предмета або дії, тобто, за термінологією Потебні, стає прозаїчним. Зокрема, він наводив приклад, що у російському слові «защита» уявлення про щит давно втрачене, і слово це стало логічним (прозаїчним) поняттям.

Поняття «поетичне» і «прозаїчне» в естетиці Потебні співвідносяться приблизно так само, як поняття «поезис» і «мімезис» в естетиці Арістотеля. Адже мімезис, як і проза, за Потебнею, становить такий тип відображення, коли об'єктові прямо, однозначно відповідає певний знак (слово, яке називає, позначає об'єкт). Поезія ж являє собою такий спосіб відображення, коли знак викликає під час сприймання уявлення (образ), що несе реципієнтові інформацію, яка змістовно багатша, ніж предметний прототип знака і говорить йому щось інше і більше, ніж те, що в ньому безпосередньо міститься¹⁴.

Причому справа тут не тільки і не стільки в поетичності окремих слів-образів (метафор, алегорій та ін.). Уся образна система твору, його фабула, сюжет, композиція становлять ту «внутрішню форму», той поетичний образ, який, незважаючи на зовнішню міметичність (прозаїчність), є засобом вираження не себе самого, а іншого, глибшого змісту. Така поетичність притаманна всім без винятку справді художнім творам.

Поетичний спосіб відображення виникає значно пізніше, ніж есте-

¹³ Потебня А. А. Из записок по теории словесности.— Харьков, 1905, с. 19.

¹⁴ Див.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика, с. 341.

¹¹ Там же, с. 59.

¹² Там же, с. 68.

тичний і міметичний. Його поява стає можливою тільки внаслідок розпаду антропоморфічної, міфологічної свідомості, коли людина починає виділяти себе з навколишнього природного світу, в результаті чого руйнується первісна тотожність суб'єкта і об'єкта, втрачає смисл тотожність міфологічних паралелей. Починається процес перетворення міфологічних образів у поетичні, «до-метафори» перетворюються у справжні метафори. Цей процес ґрунтовно досліджений у працях О. О. Потебні, О. М. Веселовського, Е. Кассіра, О. М. Фрейденберг, М. М. Бахтіна, тому немає потреби докладно на ньому спинятися.

Паралельно цьому відбувався процес десакралізації міфу, поступового його перетворення в казку¹⁵. Зберігаючи форму, міфологічний сюжет, проте, змінює своє призначення: пояснювальна його функція дедалі частіше поступається місцем морально-повчальним акцентам. Виникає казка як форма народної поетичної творчості.

Щоправда, не всі казки містили підкреслений моральний зміст. Чимало десакралізованих міфів сприймалися як утішні небувальщини і слугували суто розважальним цілям. Врахування цього також важливо для розуміння деяких культурних явищ, які безпосередньо передували появі власне художнього типу творчості.

За часів Гомера, які Ф. Енгельс охарактеризував як епоху розквіту вищого ступеня варварства, цілком зрілої форми набувають ті відносно прості форми соціального відображення — мімесис, естезис, поезис, які інтегруються потім у мистецтво як синтетичну форму соціального відображення. Зміцнюються також «двосторонні зв'язки» між майбутніми компонентами художнього. Визрівають ґносеологічні й соціально-історичні передумови для наступної інтеграції їх в особливу форму відображення. Про це переконливо свідчать пам'ятки культури Стародавнього Єгипту та архаїчної Греції.

Процес зближення міметичної і естетичної форм відображення, що розпочався ще в добу неоліту, в стародавні часи досяг свого апогею. Це особливо виразно виявилось у виникненні так званого геометричного стилю у скульптурі, архітектурі, вазописі в Стародавньому Єгипті. Його підґрунтям, звичайно ж, була суспільна практика. Так, завдяки розвиткові землеробства і будівництва у Стародавньому Єгипті відбувався бурхливий розвиток геометрії, зокрема наукових уявлень про складні площинні і об'ємні геометричні форми. Ефективно використовуючи ці форми на практиці стародавні єгиптяни освоювали їх і естетично. Геометричний мотив стає без перебільшення, домінуючим в естетичній свідомості стародавнього єгиптянина. Квадрати, куби, паралелепіпеди, піраміди, обеліски повсюдно визначали напрям естетичної діяльності. Навіть зображення людей значною мірою були геометризовані.

Приблизно такий же характер має і естетична свідомість Стародавньої Греції. На цей час, зокрема, припадає розквіт піфагорейської філософської школи, в якій естетичні уявлення про красу також мали арифметично-геометричну основу, а ідеали краси перебували в повній згоді з аксіомами та правилами арифметики, геометрії і акустики. Про це свідчать, наприклад, знамениті курси—статуї перших олімпійських чемпіонів, а також численні орнаментально-міметичні малюнки архаїчного вазопису.

Синтез міметичного й естетичного містила і фольклорно-музична діяльність. Однак, незважаючи на жанрову різноманітність, її суспільне призначення можна було б визначити як ритуально-гедонічне. Віддаючи належне богам і героям, життєлюбні греки звичайно ж діставали велике задоволення (або, як вони говорили, впадали в зачарування), коли прислухалися до співців і драматургів. Осць же зачарування від високої майстерності уподібнення, вписаного в естетично цінну форму, і було, мабуть, головним смислом тогочасного мистецтва.

¹⁵ Див.: *Мелетинский Е. М. Поэтика мифа.*— Л., 1976.

Поетичне начало ще дуже слабко виражене в архаїчних поетів. Вживані ними метафори мали тавтологічний характер. Так, гомерівське «залізне небо» по суті і є небом із заліза, а у словосполученні «безодня горя» обидва слова — синоніми. Тільки Анакреон ближче за інших підходить до поетичної форми висловлювання.

Проте в таких жанрах, як казка, притча, байка, де мімесис уже підпорядковувався вираженню іншого смислу, що перебував «за кадром» прямого відображення, поетичне начало в цей час виявлялося активно. Яскравий приклад тому — славнозвісні байки Езопа.

Розвиткові поетичного способу мислення сприяли зміни, що відбувалися в суспільному бутті і в суспільній свідомості того часу. VIII — VI ст. до н. е. — це період, коли внаслідок значного розвитку ремесел та торгівлі торгово-промисловий прошарок дедалі більше відтісняє родову аристократію. Разом із розкладом родового ладу змінюються й традиційні (релігійно-міфологічні) уявлення про світ. В античній свідомості починають фіксуватися такі явища, визначити які неможливо на базі існуючого гносеологічного апарата, бо в міфології вони не були персоніфіковані.

Адекватне відображення змісту нових суспільних відносин потребувало відповідних абстрактних понять. У цей час людство робило лише перші кроки на шляху від міфу до логосу. Склалася така ситуація, коли міфологія вже не могла адекватно відображати новий зміст суспільного буття, а філософія, яка мала категоріально осмислювати суспільно-історичні етапи розвитку, ще не була готова до виконання такої місії, бо теоретичний спосіб відображення ще тільки формувався.

Характер цієї гносеологічної ситуації особливо помітно позначився на творчості видатного ефеського мислителя Геракліта, якого античні філософи наступних поколінь називали Гераклітом Темним через його, як їм здавалося, загадковий, туманний (темний) стиль. Але Геракліт «темний» не заради якоїсь

інтелектуальної езотеричності. Причиною тому була названа загальна гносеологічна ситуація понятійної обмеженості античної свідомості та філософського категоріального апарата. Адже за допомогою цього «апарата» потрібно було описати щонайменше діалектичну сутність буття. І Геракліт по-своєму задовільно розв'язав це надзвичайно складне завдання. Свій логос він висловив через поезис, через метафорично трактовані образи. Причому це була не оригінальність заради оригінальності, а об'єктивна історична необхідність. Геракліт був змушений виражати логос через поезис, тобто раціональну за своєю суттю думку подавати у поетичній формі, висловлювати теоретичні ідеї через образи.

Але поезис у чистому, так би мовити, вигляді не міг стати масовою формою суспільної свідомості. Потрібна була інша форма, заснована на знайомих слухачам цінностях-реаліях. Краще за все цим вимогам задовольняла фольклорна драма, яка мала необхідну демократичність, а крім того, несла в собі певний сюжетний матеріал, придатний для поетичного переосмислення.

Сама архаїчна фольклорна драма ще була далека від поетичної репрезентації соціальних ідей, бо й не ставила перед собою такої мети. Це були певною мірою музично оформлені і таким чином естетизовані репрезентації стародавніх міфів, що вже давно втратили свій сакральний смисл. Як зазначають спеціалісти, не мали вони і сучасного етичного змісту¹⁶. На думку В. Татаркевича, цей час ще не ставив перед поезією дидактичних завдань. Це сталося вже в класичну епоху, коли визріла соціально-регулятивна етична функція поезії («поет є вчитель дорослих», зазначав Арістотель).

Ось чому в уже наявній фольклорній драмі в синтез міметичного і естетичного включається поетичний елемент, що докорінно змінює сутність древнього жанру. Виникає класичний грецький театр, який на деякий час стає головним

¹⁶ Див.: Фрейдєнберг О. М. Миф и литература древности.— М., 1978, с. 412—413.

ідеологічним інститутом античного полісу, а поет (точніше, драматург) насправді стає «вчителем дорослих».

У період розквіту афінської демократії театр трагедії виступає рупором ідей свого часу, школою морального та політичного виховання.

Суть перетворення напівбалаганної фольклорної драми з досить грубої видовищної втіхи натовпу у високе мистецтво, у впливовий ідеологічний інститут свого часу полягав у тому, що її сюжетна основа—міфологія із галузі змісту переходить в галузь форми, стає «арсеналом» (К. Маркс), «внутрішньою формою» (О. Потебня) грецької трагедії, а міфологічні сюжети — тим матеріалом, поетично переосмислюючи який, античні драматурги відтворювали соціальні проблеми, далекі від «проблематики» старовинних міфів. Саме завдяки цьому «трагедія з нікчемних міфів... досягла своєї прославленої величі»¹⁷.

Але грецький театр і, зокрема, трагедія так і залишилися би історико-культурним феноменом свого часу та естетичним феноменом того періоду, коли людство здійснювало перехід від міфу до логосу, якби поява класичного античного театру не ознаменувала водночас формування принципово нового типу творчості, нового способу відображення, який тепер ми називаємо художнім. Як зазначає О. М. Фрей-

¹⁷ Аристотель. Поэтика, с. 51.

денберг, «грецькій трагедії, щоб сформуватися, потрібно було і все те, що становило її генетичну природу і новий фактор, котрий надав би їй своєрідності, я маю на увазі її художність»¹⁸.

Художності грецькій трагедії надав вперше здійснений в ній синтез міметичної, естетичної та поетичної форм відображення, синтез, який і утворює унікальну гносеологічну структуру, внутрішній механізм справжньої художньої творчості.

Отож, історико-культурний аналіз генезису художнього способу відображення приводить до визначення «гносеологічної формули» художньої творчості як першого кроку на шляху подальшого вивчення механізмів художнього відображення та його соціального функціонування.

* * *

В статье рассматривается исторический процесс формирования художественного способа отражения как особой формы выражения общественного сознания.

Отмечается, что художественный способ отражения представляет собой синтетическую форму отражения, интегрирующую в себе три относительно простые формы отражения — миметическую, эстетическую и поэтическую. На материале культур первобытных народов и древних цивилизаций освещается процесс возникновения и развития этих форм отражения, исследуются гносеологические и общественно-исторические предпосылки интеграции этих форм, превращение их в новое качество — художественный способ отражения.

¹⁸ Фрейдгенберг О. М. Миф и литература древности, с. 440.

М. В. БАРАННИК

ПРО ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІТЕРАТУРНО-ХОУДОЖНЬОЇ КРИТИКИ

Останніми роками в радянській естетиці приділяється особлива увага проблемі визначення сутності, специфіки і структури літературно-художньої критики. Ця обставина цілком закономірна і має не тільки теоретичне, а й, головним чином, практичне значення, зумов-

лене необхідністю оптимального й більш ефективного функціонування критики на ниві художньої культури.

Важко переоцінити можливості критики як чинника управління літературно-художнім процесом. У постанові червневого (1983 р.) Пле-

нуму ЦК КПРС підкреслюється: «Головним методом впливу на художню творчість повинна бути марксистсько-ленінська критика — активна, чуйна, уважна до творчого пошуку»¹. На ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко особливо відзначив важливість розвитку художньої критики і спинився на її насущних завданнях. «...Вітчизняний та й світовий досвід показує,— сказав він,— що велика література, велике мистецтво не можуть існувати без високопрофесійної, громадянськи відповідальної критики. А це значить, що наша марксистсько-ленінська критика повинна не тільки точно оцінювати ті або інші твори. Ми чекаємо від художньої критики більшого. Уміння розкривати глибинний суспільний смисл проблем, які порушуються у творах, підтримувати авторів, якщо вони правильно їх ставлять, аргументовано спорити з ними, коли вони помиляються. Словом, наша критика повинна допомагати рухові духовного життя народу»². Важливість дослідження проблем критики і необхідність її дальшого розвитку і вдосконалення відзначалась також у постановках ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972 р.), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982 р.), постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцненню матеріально-технічної бази кінематографії» (1984 р.) та ін.

В естетичній науці, мистецтвознавстві особливої актуальності набуває дослідження логіко-гносеологічних і соціально-психологічних процесів, «механізмів», діалектичних закономірностей, що лежать в

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.—К., 1983, с. 73.

² Черненко К. У. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР, 25 верес. 1984 р.—Радянська Україна, 1984, 26 верес.

основі літературно-художньої критики. Усвідомлюючи дану актуальність, радянські естетики нині значно активізували наукові пошуки в цьому напрямі. Надруковано значну кількість праць, що зачіпають філософські аспекти критики. Знаменним фактом в сучасних дослідженнях сутності літературно-художньої критичної діяльності є, однак, не просто великий приплив наукової літератури, а й зростання точок зору на проблему, кількість яких збільшується мало не пропорціонально обсягу наукових публікацій. Знайомлячись з виданнями з естетики і мистецтвознавства, можна скласти довгий перелік визначень літературно-художньої критики: її розглядають як сферу науки, а точніше, літературознавства і мистецтвознавства; як жанр художньої літератури; вважають, що вона й наука, і мистецтво, їх синтез; а також, що вона ні те, ні інше, а щось третє, якась «інтерпретаційна співтворчість» (М. С. Каган); отожднюють її з журналістикою, а саме з публіцистикою; зводять до суто ідеологічної сфери боротьби на «фронті художньої творчості» (Г. Н. Поспелов) та ін. Досить велике коло висловлювань про критику і в масових, популярних виданнях. Тут про неї говорять як про «дзеркало творчого процесу», «межі пізнання мистецтва», «справедливого суддю художника», «голос публіки» та ін.

Добре відомо, що наявність різних поглядів і творчих дискусій — явище цілком закономірне, що свідчить про актуальність і складність розглядуваного предмета. Але водночас аналіз більшості теоретичних позицій у визначенні сутності літературно-художньої критики свідчить також і про те, що дослідники не завжди роблять висновки з попередніх наукових суперечок.

Згадаємо відому в 60-ті й першій половині 70-х років полеміку між «природниками» і «суспільниками» з питання про природу естетичного. Представники цих напрямів визначали естетичне за допомогою залічення його до галузі природних чи суспільних явищ. Розв'язання суті проблеми за такої її

постановки опинилося в тіні, бо питання про сутність естетичного підмінялося питанням про його існування. Як відомо, ця дискусія не привела до істотних наукових результатів. Неплідними були і спроби примирити, сумістити протилежні погляди.

Звернемося до сьогочасного трактування літературно-художньої критики. Ситуація повторюється. Більшість дослідників визначають, знову таки, феномен критики шляхом пошуку її місця в сукупності явищ, доведення її належності до тих чи інших різновидів діяльності, замість того, щоб зосередити увагу на її іманентній сутності, її внутрішній структурі. Зрозуміло, не викликає сумнівів правомірність залічення критики до наукової і художньої творчості, галузі журналістської діяльності, а тим більше, сфери ідеологічної боротьби. Однак такою ж мірою не можна визнати справедливим пояснення сутності критики через виявлення однієї або кількох форм її існування.

Розмаїтість і суперечливість поглядів на художню критику можна, очевидно, пояснити тим, що серед різновидів критичної діяльності літературно-художня критика — явище особливе, певною мірою унікальне. Про це свідчить хоча б те, що саме вона, на відміну від інших форм критики, органічно злитих з відповідними формами діяльності, віддиференційована від мистецтва і супроводжує його як сфера спеціальних професійних занять. Ця обставина у поєднанні з розмаїтістю і поліфункціональністю явищ критики художньої творчості робить її досить своєрідним і складним об'єктом вивчення.

Нині вже створено комплекс необхідних наукових передпошилок конструктивного розв'язання проблеми визначення сутності літературно-художньої критики. Ці передпошилки підготовлені розвитком досліджень з проблем марксистсько-ленінської діалектики, естетики й теорії спілкування.

Дати сутнісну характеристику критичної діяльності в літературі й мистецтві, мабуть, неможливо без аналізу діалектики художньої (ми-

слительної) діяльності взагалі. І саме діалектика мислення як така (а не мистецтвознавство, література, публіцистика та ін.) виступають тим родом, до якого ми маємо залічити літературно-художню критику як різновид. Предметне ж вираження ця діалектика дістає в закономірностях спілкування у сфері культури, реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин: «У межах будь-якої культури спілкування виступає не тільки як особлива сфера духовних контактів, специфічних «комунікаційних» процесів та ін., але насамперед як смисловий визначник вільної людської діяльності в усіх її виявах, оскільки вона входить в ту чи іншу систему суб'єкт-суб'єктних відносин»³. Тобто сутність літературно-художньої критики неможливо розкрити поза контекстом проблеми спілкування, без виявлення низки істотних рис останнього. Тому спинимося на даному аспекті.

Формуючись у колективній праці, у взаємодії із зовнішнім світом і самим собою, людська духовність набуває як єдності, так і внутрішнього членування. Відбувається диференціація спілкування на зовнішню (міжособистісну) і внутрішню (внутрішньоособистісну). «Створюючи предмети, яких не дає у готовому вигляді природа, — пише І. С. Кон, — людина немов подвоюється, об'єктивуючи себе у створених нею речах, і тим самим дістає можливість відмежувати себе як діяча від продуктів і результатів власної діяльності. Звідси диференціація понять «я» і «мое» і виникнення на цій основі самосвідомості й аутокомунікації»⁴.

Розуміння спілкування взагалі й художнього спілкування зокрема як єдності, взаємопереходу комунікації і аутокомунікації (внутрішнього діалогу) проливає світло на істотні закономірності породження і функціонування літературно-художньої критики. Розгляд критики в аспекті аутокомунікації дозволяє глибо-

³ Малахов В. А. Культура и человеческая целостность. — Киев, 1984, с. 56.

⁴ Кон И. С. Открытие «я». — М., 1978, с. 27.

ше розкрити її можливості, специфіку її структури.

Можна твердити, що критика, точніше аутокритика, іманентна будь-якому справжньому актові художньої творчості. В процесі останнього постійний мислений діалог автора з реально існуючим або уявним потенціальним глядачем (слухачем), з самим собою як реципієнтом створюваного твору робить художника і першим критиком. «Строгий моральний і естетичний суддя, який в цей момент пробуджується в художнику, виносить вирок, що примушує повернутися назад або змінити напрям творчого процесу. Це внутрішнє роздвоєння особи художника на творця і коректуючу, діалог між ними, прихований від зовнішнього погляду, моделює не тільки окремий акт сприйняття, а й саму структуру художньої культури з її головними компонентами, закріпленими інституціонально: творчістю, сприйняття і зворотного зв'язку—критики»⁵.

Предметне вираження аутокритика дістає у народженні замислу, відборі матеріалу, типізації, виборі образотворчих засобів, але, головним чином,— в процесі конструювання живої тканини твору, аналітико-синтетичній переробці досвіду і життєвих вражень. У ній фіксується «механізм» художньої творчості, яка, будучи у своїй основі соціальною, передбачає особистісне ставлення (порівняння і оцінку) до людських цінностей, ідеалів і відтворення їх у внутрішньому світі особи у формі мотивів і стимулів діяльності.

Аутокритика, взята як момент позитивного творення і як зв'язок свідомості й самосвідомості, формує людську предметну активність. По суті це — мислительна діяльність, що передує і супроводжує формування реального спілкування і вчинків у художній сфері. Народжена в лоні мисленого діалогу критика невідступно рухає людину в напрямі до реального діалогу. «Найпотаємніші внутрішні діалоги так чи інакше мають у собі проек-

ції у зовнішню комунікацію, вони реалізуються у сфері зовнішньої комунікації у найрізноманітніших формах: від алегоричності, натяків й хитрощів, усіляких дій і вчинків до актів наукової і художньої творчості»⁶.

Сказане дозволяє констатувати існування безпосередньої залежності міри таланту, активності й творчого потенціалу художника від рівня розвитку його критичних здатностей. Ці ж здатності великою мірою визначаються комунікативним впливом «критик — художник», головною метою якого є в кінцевому підсумку, оптимізація і розвиток творчого процесу художнього виробництва. У ході цього впливу чуттєво-інтуїтивні аутокритичні моменти творчості художника збагачуються, дістають осмислення у формі раціональної критики. Надзавдання діалогу критика і художника формулюється словами К. С. Станіславського: «...свідомо спонукати безсвідому творчу природу для надсвідомої органічної творчості»⁷. Його виконання передбачає організацію двоєдиного процесу цілеспрямованого впливу на світоглядні позиції і методологічні установки художника. Реалізації світоглядного впливу сприяє широкий соціальний контекст і політична орієнтованість критичних висловлювань. Методологічний же вплив означає не що інше, як здійснення трансформації категорій, законів, принципів естетики, тобто складових теоретичної рефлексії мистецтва — в інструменти художньої творчості.

Зрозуміло, згаданий вплив на художника здійснюється і окрім професійної критики, за допомогою інших суспільних інститутів. Однак тільки в критиці цей процес набуває максимальної цілеспрямованості, організованості, ефективності, наближаючись в ідеалі до повної адекватності самому мистецтву.

Безпосередньо впливаючи на процес художньої творчості, на критичні здібності й світогляд творця,

⁶ Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг.— М., 1980, с. 150.

⁷ Станіславський К. С. Моя жизнь в искусстве.— Собр. соч. в 8-ми т. М., 1958, т. 1, с. 406.

⁵ Прозерский В. О коммуникативной функции искусства.— В кн.: Художник и публика. Л., 1981, с. 36.

критика водночас відіграє важливу роль в адекватному сприйнятті мистецтва його споживачами. Рушійною силою діалогу критики і публіки є проблема інтерпретації художніх явищ. Якщо в науці інтерпретацією є обмежений за часом акт виявлення цінної інформації, то у сфері мистецтва відбувається практично безконечний рух інтерпретації, викликаний феноменом невичерпності художнього образу. «Нагромадження зорового й слухового досвіду розсуває горизонти сприйняття, збагачення історичними паралелями, сприяє тоншому і глибшому проникненню в сутність твору. Тому не може бути єдиної, раз назавжди даної інтерпретації, це — відкрита система. Немає такої закономірності, що кожне пізніше витлумачення неодмінно більш правильне. Еволюція смаків не виявляє прямолінійного піднесення, наближення до істини. Судження і оцінки не мають обов'язкового характеру для наступних поколінь⁸. Тобто сприйняття цінностей художньої культури відбувається шляхом глибокого особистісного їх переживання, критичного переосмислення в контексті суспільного буття, що й саме історично змінюється, залежить від рівня професіоналізму сучасної глядачеві і читачеві художньої критики. Важливість діалогу «критика — публіка» визначається й тим, що сприйняття мистецтва як найдинамічніший елемент культури особливо піддане деформаціям. Воно меншою мірою детерміновано традицією, ніж сама художня творчість, і більшою — існуючими формами комунікації, ідеологічними, культурними, моральними нормами співжиття людей. Проілюструємо це на прикладі сприйняття мистецтва в умовах функціонування засобів масової комунікації.

У сприйнятті художніх творів, трансльованих за допомогою засобів масової комунікації, найчастіше виявляються дві характерні деформації. Перша з них виражається у

збільшенні ступеня пасивності, індиферентності реципієнта, зниженні його художньої чуттєвості. Так, зокрема, сприйняття щоденного потоку художньої інформації, переданої телебаченням, здійснюється глядачем здебільшого не як емоційне, естетичне переживання, а скоріше за аналогією зі сприйняттям буденної побутової інформації. Цінність художнього твору при цьому часто визначається зовнішньою цікавістю сюжету.

Другий тип спотворення глядацького сприйняття полягає в часом неусвідомленій підміні його безпосередньо-чуттєвого, естетичного змісту (і насолоди) актом суто раціонального осмислення, перетворення в умоглядну конструкцію.

Обидві ці деформації сприйняття мистецтва можуть призвести до негативних суспільних наслідків: до певної девальвації художніх цінностей і формування збідненої, культурно неповноцінної особи. В цьому зв'язку важко переоцінити чинник наукової компетентності критики як умови виявлення причин деформацій сприйняття і пошуку шляхів їх уникнення, піднесення ефективності художньої комунікації. Важливою функцією критики також є встановлення меж раціональної інтерпретації художніх явищ, перехід через які руйнує художній образ. Однак такі теоретичні спроби критиків, як ми зазначали, інколи не відрізняються глибиною і не використовують досягнень філософських наук, що, в кінцевому підсумку, позначається і на темпах розвитку безпосередньої практики критичної діяльності. У цьому зв'язку доцільно окреслити коло деяких найважливіших методологічних положень, урахування яких, на наш погляд, допоможе досягненню більшої системності і цілеспрямованості в розробці проблематики критики, її ролі в художньому спілкуванні.

По-перше, існує настійна потреба, спираючись на широкий діапазон законів матеріалістичної діалектики, дослідити принципові основи критичної діяльності як такої, з'ясувати її культуротворчу сутність. У ході цього дослідження

⁸ Леонтьева Э. Художник и публика. (Критические заметки о буржуазной социологии искусства). — В кн.: Художник и публика. Л., 1981, с. 138.

мають бути еліміновані тенденції одностороннього зведення критики тільки до руйнівної сили або до певних різновидів професійних занять.

По-друге, потрібно відтворити теоретичну експлікацію «механізму» діалектичного переходу від внутрішньоособистісної критики до зовнішніх форм її вияву і навпаки (зі врахуванням типологічних особливостей аутокритики художника, професійного критика і публіки).

І нарешті, є сенс звернутися до виявлення закономірностей цілеспрямованого критичного впливу на світогляд і метод митця. При цьому важливе значення має вивчення природи детермінації чуттєвої і раціональної сторін художньої творчості, її сприйняття і оцінки.

Навіть побіжний огляд проблеми критики в художньому спілкуванні дозволяє зробити висновок про те, яку велику роль вона відіграє у формуванні цілісної теорії художньої культури і у безпосередній практиці її соціального функціонування. Її дальша розробка безперечно дасть цінний матеріал для глибшого розуміння природи художньої творчості й піднесення її комунікативної (соціальної) ефективності.

* * *

В трактовке сущности критики вообще и литературно-художественной, в частности, существует достаточно распространенное заблуждение, заключающееся в том, что она сводится к одному или нескольким внешним проявлениям: оценочным суждениям, определенным формам общественного сознания и профессиональной деятельности и др. В действительности же, только диалектика мышления, получающая свое предметное выражение в закономерностях общения, выступает тем родом, к которому критика относится как вид.

Художественное общение происходит на двух различных уровнях — внутрличности (аутокоммуникация) межличностном, что обуславливает соответствующие модификации критики — внутреннюю (аутокритика) и внешнюю. Эти уровни художественной критики находятся в диалектической взаимосвязи. Основной задачей диалога критика и художника выступает реализация двуединого процесса влияния на аутокритические способности, мировоззренческие позиции и методологические установки создателя художественных произведений. Целью же диалога критики и публики является обеспечение адекватной интерпретации художественных явлений. Изучение этих взаимодействий является весьма актуальным как для формирования теории художественной культуры, так и для непосредственной практики управления производством и воспроизводством художественных ценностей.

В 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

РИЖКО В. А. НАУЧНЫЕ КОНЦЕПЦИИ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ, ЛОГИКО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ И ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ.— 12 л.— 2 р.

У монографії розглядається співвідношення соціального і логіко-гносеологічного аспектів наукових концепцій, з'ясовується, як здійснюється побудова цих концепцій, обґрунтовується правомірність застосування в ній поняття конструктивізації. Праксеологічний аспект наукових концепцій аналізується крізь призму об'єктивно існуючих форм людської діяльності, з допомогою яких реалізується перехід від наукового пізнання до практичної дії. Критикуються немарксистські дослідження проблем наукових концепцій, доводиться їх наукова неспроможність.

Для викладачів і студентів вузу.

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ

Протягом останніх років досить плідно й інтенсивно розвивається радянсько-фінське співробітництво у галузі суспільних наук. У жовтні 1975 р. було піднято перспективну програму наукових зв'язків між психологами цих країн. Перший радянсько-фінський симпозіум відбувся 1979 року в Москві¹. З того часу щорічно психологи зустрічаються у Фінляндії або в Радянському Союзі, щоб обговорити найактуальніші питання розвитку психологічної науки. Відбулося вже сім таких зустрічей, присвячених проблемам психології особи, праці й зайнятості, психології творчості та ін.

У жовтні 1984 року в Києві, в Інституті філософії АН УРСР, було організовано радянсько-фінський *Круглий стіл* «Методологічні проблеми способу життя» (як складова радянсько-фінського симпозіуму «Соціально-психологічні проблеми способу життя і життєвий шлях особи», який проводився Інститутом психології АН СРСР).

Із вступним словом виступив директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР академік АН УРСР В. І. Шинкарук. Він привітав фінських колег і розповів про ті основні напрями дослідження проблем способу життя, що на них концентруються наукові інтереси суспільствознавців України: науково-технічна революція і спосіб життя людини, спосіб життя і всебічний розвиток особистості, соціальні основи способу життя, спосіб життя і життєві цілі, цінності життя і життєвий шлях особи.

Заступник директора Інституту психології АН СРСР К. В. Шорохова (Москва) зазначила, що наукові зв'язки радянських і фінських науковців останнім часом зміцніли. Центральним напрямом, в якому розвивається це співробітництво, є дослідження методологічних і теоретичних проблем на стику філософії, психології і соціології. Нинішній симпозіум, присвячений проблемам способу життя та життєвого шляху особи, стане новим кроком у розвитку радянсько-фінських наукових контактів. Основні етапи радянсько-фінського співробітництва у психології охарактеризувала К. О. Абульханова-Славська, зазначивши, що його географія постійно розширюється, включаючи нові наукові центри — зокрема Київ і Таллін.

Керівник фінської делегації Ю.-П. Хяюрюнен (м. Йюенсу) підкреслив, що спільний радянсько-фінський симпозіум з психологічних проблем є складовою частиною загального радянсько-фінського спів-

робітництва у галузі економіки, науки і культури. Він відрекомендував членів фінської делегації та ознайомив присутніх з тематикою їхніх наукових досліджень.

У доповіді Л. В. Сохань «Спосіб життя як феномен культури» було розкрито основні методологічні питання дослідження способу життя з позицій марксистсько-ленінської методології соціального пізнання; цінність та самоцінність людського життя; вплив соціальних умов на формування особи та становлення її життєвого шляху; зв'язок життя окремої людини із життям своєї країни і народу; особливості життєтворчості як цілепокладаючої діяльності особи; планування, прогнозування та регулювання людиною свого життя, складання життєвої програми; комплексний підхід до вивчення процесів життєтворчості. Доповідачка розповіла про науковий доробок співробітників відділу філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР, які прагнуть у своїх дослідженнях поєднати філософський, соціологічний, психологічний та культурологічний аспекти вивчення людського життя.

В. А. Роменець простежив варіанти постановки та розв'язання проблем людського життя в античній філософії, філософській думці епохи Відродження та на зламі XIX—XX ст.

У доповіді Є. І. Головахи «Життєва перспектива особи» було викладено теоретичні основи, методи і результати дослідження життєвої перспективи. Це поняття доповідач визначив як відносно впорядковану в часі сукупність очікувань майбутніх подій, що з ними людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний сенс життя. Є. І. Головаха виділила три рівні вивчення життєвої перспективи — ситуативний, біографічний та історичний. Було висвітлено і нові методи дослідження життєвої перспективи, вироблені автором спільно з О. О. Кроніком, — каузометрія та «оцінювання п'ятиріч життя», а також викладено нові дані щодо структури, змісту і динаміки життєвої перспективи.

Л. Пулкінен (м. Ювяскюля) ознайомила учасників *Круглого столу* з результатами своїх досліджень біографічної перспективи в юнацькому віці. Ця перспектива оцінювалася в трьох параметрах: чіткість або розмитість життєвих планів; оптимізм або песимізм у формуванні перспективи; реалістичність оцінки майбутнього життя. М. Толккі-Нікконен (м. Тампере) сплився на питання про вікову кризу 20—30-річних та її причини.

Значний інтерес викликали виступи, присвячені емпіричному вивченню тих чи тих сторін способу життя.

Л. М. Проколієнко виступила з доповіддю «Формування потреби у су-

¹ За матеріалами цього симпозіуму була підготовлена перша спільна праця радянських і фінських психологів «Проблеми психології личности» (М., 1982.— 245 с.).

спільно-політичній активності як риса способу життя». Вона виділила вікові етапи формування цієї потреби, проаналізувала їх психологічні особливості. У доповіді було розглянуто психологічні умови формування потреби в суспільно-політичній діяльності: самоуправління у дитячих колективах, залучення школярів до доступної для них громадсько-політичної роботи та ін. За критерій активності школярів у цій сфері може, на її думку, правити їхня чутливість до подій, які відбуваються у школі, країні, світі загалом. У зв'язку з цим Л. Пулккінен зауважила, що за даними фінських дослідників у Західній Європі спостерігається зниження соціальної та громадсько-політичної активності дітей. Е. В. Воланен (м. Ювясколя) доповів про основні напрями у дослідженні фінськими вченими політичної активності дітей.

«Спосіб життя і професійне самовизначення особи» — такою була тема доповіді В. П. Чорноволенка. Він ознайомив присутніх з результатами дослідження престижу професій, які ведуться соціологами Інституту філософії АН УРСР уже протягом 15 років. Вони виявили різницю між престижем, як мірою поваги до професії у громадській думці, та привабливістю професії, як її індивідуальної цінності для людини. Виявилось, що престиж не завжди є значущим чинником професійного самовизначення, тому недоцільно спиратись на нього як на універсальний

засіб розв'язання завдань професійної орієнтації.

Х. Перхо (м. Йонсуу) показав вплив здобутої професійної освіти на вибір особою свого місця у житті. Л. Пулккінен ознайомила з даними фінських психологів, які засвідчують, що структура престижу професій у промислово розвинутих країнах має багато спільного. У Фінляндії вона лишається стабільною протягом ряду років. Причому з'ясувалося, що міркування престижу у виборі професії для чоловіків важливіші, ніж для жінок. Ю.-П. Хяюрюнен розповів про результати свого лонгитюдного дослідження випускників університету, яке здійснюється ось уже 17 років. За одержаними даними, професійні запити зростають мірою того, як розвивається їхня професійна кар'єра.

У доповіді М. О. Шульги «Повнота життя особи» було розкрито зміст і дано визначення цього поняття, окреслено історичні межі вияву повноти життя, показано, що соціальні умови, які здатні забезпечити дійсну повноту життя, формуються тільки у соціалістичному суспільстві.

Загалом можна зробити висновок, що радянсько-фінська наукова зустріч філософів і психологів, яка вперше відбулася у Києві, була плідна й корисна. Вона сприятиме дальшому розширенню і поглибленню радянсько-фінського співробітництва в галузі науки і культури.

І. Е. БЕКЕШКІНА, О. Г. ЗЛОБИНА

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

12—13 жовтня 1984 року в Донецьку відбулася регіональна наукова конференція «Філософські і методологічні проблеми фізики і суміжних наук». У ній взяло участь близько 400 чоловік: відповідальні працівники відділів науки, пропаганди і агітації обкому партії, завідувачі відділами пропаганди і агітації райкомів, міськкомів партії, секретарі партійних організацій вузів і науково-дослідних інститутів, керівники, консультанти і слухачі методологічних семінарів Донецької і Ворошиловградської областей.

Вступним словом конференцію відкрив член-кореспондент Академії наук УРСР, голова філіалу бюро філософських (методологічних) семінарів Е. А. Завадський.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді: «Методологічні ситуації в сучасній фізиці» (доктор філософських наук, професор М. В. Попович); «Світоглядні аспекти сучасної теорії критичних явищ (доктор фізико-математичних наук Ю. М. Іванченко), «Становлення фундаментальної фізичної теорії: взаємодія математичного, понятійного і категоріального апаратів» (доктор філософсько-технічних наук Я. І.

Грановський); «Феноменологія Е. Гуссерля і «галілейська» фізика; проблеми гуманізації природничих наук» (кандидат філософських наук О. Ф. Базилук).

Працювали три секції: «Методологія природничонаукового пізнання», «Філософські проблеми фізики і суміжних наук», «Світоглядна спрямованість викладання фундаментальних наук у вузах».

У доповідях йшлося про актуальні філософські питання фізики, аналіз її місця й ролі в системі сучасного наукового знання, про значення фізики як науки у формуванні наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду майбутніх спеціалістів, світоглядні, методологічні аспекти її викладання.

Було обговорено 38 доповідей і повідомлень. Серед доповідачів були 4 академіки і члени-кореспонденти Академії наук УРСР, 11 докторів і 24 кандидати наук.

Конференція узагальнила досвід роботи методологічних семінарів, що вивчають філософські проблеми фізики і суміжних наук, виробила рекомендації щодо поліпшення їх діяльності.

Л. П. ПАРХОМЕНКО

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ ЛІВОГЕГЕЛЬЯНСТВА

Рецензована монографія* є першим у вітчизняній історико-філософській літературі систематичним дослідженням, присвяченим критичному аналізу філософії лівогегельянства. Потреба в спеціальному дослідженні, яке розкривало б генетичні зв'язки марксизму з таким складним і неоднорідним ідейно-філософським комплексом, як лівогегельянство, існує давно. Критичний аналіз місця лівогегельянства в історико-філософському процесі актуальний з кількох причин. По-перше, на ґрунті лівогегельянства формуються погляди молодих К. Маркса і Ф. Енгельса. По-друге, деякі положення лівогегельянства активно відроджуються в нинішніх формах дрібнобуржуазного радикалізму—в ідеології «нових лівих», популізмі, неоанархізмі та ін. По-третє, сучасні буржуазні ідеологи або прямо ототожнюють філософію молодих К. Маркса і Ф. Енгельса з лівогегельянством, або ж виставляють лівогегельянство і марксизм як абсолютні протилежності, генетично не пов'язані між собою.

Буржуазні «марксологи», містифікуючи процес становлення діалектико-матеріалістичної філософії, проголошують її «хибною суспільною свідомістю» (К. Поппер), зводять виключно до «тотальної критики» існуючого (П. Вранницький, Л. Колаковський), до теорії відчуження і практики (Г. Петрович). В усіх випадках історія формування марксистської філософії спотворюється. Тому монографія В. А. Малиніна і В. І. Шинкарука, розкриваючи співвідношення лівогегельянства і філософії марксизму на початкових етапах її становлення, показуючи вузлові моменти еволюції їх зв'язків і наступного принципового розмежування, значною мірою заповнює прогалину в історико-філософському висвітленні процесу формування марксизму.

Чимало питань, розглянутих авторами рецензованої праці, мають загальне історико-філософське значення. До їх числа належить насамперед проблема співвідношення релігії й філософії, віри і знання та пов'язані з ними питання про шляхи раціонального досягнення істини. Це наскрізна для всієї європейської філософської самосвідомості проблема, наукове розв'язання якої дав тільки марксизм. Діалог і протиставлення релігії й філософії, пошук шляхів соціального розвитку у вигляді критики релігії, як відомо, тривають

і в наші дні, зокрема в країнах, які включились у національно-визвольний рух. Усе це актуалізує вивчення позицій лівогегельянства щодо співвідношення філософії та релігії.

У тематику свого аналізу автори включають процес суперечливого розвитку філософії Гегеля напередодні буржуазно-демократичної революції в Німеччині, а також формування на ґрунті цієї філософії різних ліворадикальних течій, представлених Д. Штраусом, Б. Бауером, А. фон Цешковським, Л. Фейербахом, М. Гессом, М. Бакуніним, А. Руге, М. Штірнером та ін. Використовуючи оцінки, дані К. Марксом і Ф. Енгельсом лівогегельянству і окремим його представникам, автори зробили плідну спробу осмислити його як самостійну ідейну течію, визначити її ідейні витоки, програму і напрями. Глибоке оволодіння матеріалом дає можливість дослідникам змалювати на фоні тогочасної конкретно-історичної ситуації в Європі яскраві соціальні портрети лівогегельянців, скласти систематичну наукову і соціально-класову характеристику їхніх філософських поглядів.

Центральне місце в рецензованій праці посідає аналіз співвідношення філософії і теології, в протиставленні яких відбувались світоглядно-ідеологічні і соціальні конфлікти другої чверті XIX ст. Розмежування «спадкоємців Гегеля» в питанні про співвідношення філософії і теології в кінцевому підсумку призвело до розкладу гегелівської школи і утворення «правого» та «лівого» гегельянства.

Праве гегельянство (ортодокс і прибічники системи у філософії Гегеля) аналізується у монографії на прикладі поглядів Габлера, Гешеля, Дауба, Ватке, Манхейнеке, Хенніга та ін. Консерватизм їхніх переконань багато в чому визначається відривом теорії від практики, схильністю до підміни філософії теологічною проблематикою, прагненням увічнити союз філософії і теології. Філософія Гегеля, як відзначають автори, мала для правих гегельянців принаймні два істотні недоліки: в ній були відсутні систематичні вчення про особистого бога і про безсмертя душі, внаслідок чого Гегель і його послідовники зазнавали нападок з боку теологів. «Рятуючи» свого вчителя, Гешель, зокрема, твердив, що гегелівське «поняття» виражає не що інше, як сутність бога, що філософія Гегеля і філософія релігії однаковою мірою дають можливість споглядати бога. Інші консервативно настроєні гегельянці намагались

* Малинин В. А., Шинкарук В. И. Левое гегельянство: (Критический анализ).— Киев: Наук. думка, 1983.— 207 с.

внести діалектику в теологію, обстоювали положення про ідентичність знання і віри, силкувались виробити «наукові основи» християнської теології та ін.

Становитиме інтерес для читачів знайомство з «центром» гегельянства — групою поміркованих у філософії і політиці філософів та теологів, ключовою фігурою серед яких був К. Розенкранц.

Серед послідовників Гегеля, крім правих (ортодоксів) і центру (реформістів), були й ті, хто намагався застосувати гегелівські ідеї до аналізу правового статусу суспільних станів і класів. Це спрямувало їхні інтереси до політики, а потім і до ідеї соціалізму і привело до зіткнення з панівними ідеями держави і права, які обстоювались насамперед «історичною школою права» на чолі з Ф. К. Савіні. За своїми соціально-політичними поглядами ця група, як відзначають В. А. Малінін і В. І. Шинкарук, стояла «лініше від центру». Найпомітнішими полемістами з числа її учасників є Штейн і Ганс. Останній, будучи прибічником ліберальної перебудови держави, відіграв певну роль у зверненні Маркса до вивчення теорії держави і права (с. 20).

Зародження лівогегельянства як ідейної течії хронологічно позначене 1835 роком — виходом книги Д. Штрауса «Життя Ісуса», яка намітила основну антитезу «філософія — релігія» в теоретичних диспутах гегельянців. Ідейну спрямованість «лівих» визначила публіцистика А. Руге, Б. Бауера, Л. Фейербаха та ін. Спочатку представники лівогегельянства уникали тогочасних політичних проблем. Однак з 1840 року їхній бунтарський дух і радикалізм поступово наповнюються політичним змістом. У монографії переконливо показано, що активну участь у розвитку лівогегельянської самосвідомості брав молодий К. Маркс через «Рейнську газету». Саме він вирішальною мірою сприяв філософському і політичному розмежуванню лівогегельянців, а також їх розриву з буржуазним лібералізмом.

Літературна діяльність лівогегельянців хваліфікується у монографії як особливий різновид критики релігійної ортодоксії. Започаткована Фейербахом, ця критика була продовжена Ф. Ріхтером. З написанням Штраусом «Християнського врівчення...» і відповіддю на нього Фейербаха («Сутність християнства») ставало дедалі зрозуміліше, що йдеться вже не про незгоді в рамках «наукової» теології, а про протилежність теологічної і матеріалістично-антропологічної точок зору на християнство і релігію загалом (с. 56). Як показують автори, Штраус, розвінчавши християнство, зовсім не відмовився від християнських догматів. Він тут же проголосив необхідність створення реформованого християнства. Філософські й теологічні грані концепції Штрауса у монографії висвітлюються в оцінках Ф. Енгельса, Б. Бауера, Л. Фейербаха. Основний висновок, який впливав з досліджень Штрауса, — це неможливість примирити християнство і наукове знання про нього, тобто теологію і філософію (с. 63).

На основі проаналізованих у книжці матеріалів, пов'язаних з творчістю Б. Бауера — іншого лівогегельянського критика історії раннього християнства, читач може простежити еволюцію його ідей. Основна праця Б. Бауера — «Розкриті християнство» — становить собою приховану полеміку з творами Фейербаха, спрямованими проти Штрауса. На даній фазі духовного розвитку Бауера К. Маркс характеризує його як критичного теолога, порівнюючи зі Штраусом. Водночас обидва вони, тобто і Штраус, і Бауер, сходяться, як підкреслював К. Маркс, в застосуванні гегелівської схеми до теології. Відмінності ж полягають у тому, що Штраус намагається подолати теологію (і Гегеля) через спіннізм (субстанцію), а Б. Бауер — через фіхтеанство (самосвідомість). Критику Б. Бауером теології і релігії схвалював молодий Ф. Енгельс, який вважав її в цілому науковою. Це ж підтверджують і праці, написані Ф. Енгельсом у зрілому віці (80—90 pp.).

Дальший етап в розвитку молодогегельянських ідей В. А. Малінін і В. І. Шинкарук пов'язують з Фейербахом, який переніс обговорення питань християнства з релігійно-теологічного на філософський ґрунт. Розглядаючи перехід мислителя з позицій гегелівського абсолютного ідеалізму на позиції антропологічного матеріалізму, автори вводять в науковий вжиток зміст його ерлангенських лекцій. У монографії детально проаналізовано основну працю Фейербаха — «Сутність християнства», показано, що вона стала віхою в завершенні диспуту між Штраусом і Бауером, оскільки засвідчила, що ідейний розвиток лівогегельянства з необхідністю веде до атеїзму й матеріалізму. В ході дослідження автори розкривають перед читачем всі основні характеристики філософії Фейербаха, насамперед її значення для підготовки марксистського світогляду. Можна цілком погодитись з висновком, що Фейербахівська критика християнства і гегелівського абсолютного ідеалізму змушувала лівогегельянців зробити філософський вибір на користь матеріалізму. Світоглядно-методологічним підсумком цього вибору стало розроблене основоположниками марксизму матеріалістичне розуміння історії (с. 116).

Рецензована праця, безперечно, викликала широкий інтерес у читачів і матиме науковий попит у дослідників, які знайдуть у ній, крім систематичного розгляду філософських поглядів вищезгаданих представників лівогегельянства, кваліфікований критичний аналіз творчої спадщини й оцінку позицій М. Гесса, А. Руге, М. Штірнера, А. фон Цешковського, М. Бакуніна та інших представників цієї ідейної течії. В сукупності ідей лівогегельянства автори цілком обґрунтовано вичленовують матеріалістичні уявлення, простежуючи їх не тільки у зв'язку з впливом філософії Фейербаха, Гегеля, а й французького матеріалізму, просвітництва XVIII ст., ідей буржуазно-демократичної революції у Франції, утопічного соціалізму.

Можна цілком погодитись з висновками В. А. Малініна і В. І. Шинкарука про те, що історико-філософське та світоглядне значення лівогегельянства визначається не так його ретроспективою, тобто відношенням до попередньої філософії і насамперед

до Гегеля, як перспективою, тобто тим, що з цієї ідейної течії вийшли Маркс і Енгельс — творці справді наукової філософії діалектичного й історичного матеріалізму.

А. Є. ЛУК'ЯНОВ, М. П. НАРБУТ

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ГНОСЕОЛОГІЇ

Останніми роками в радянській філософській літературі помітно зріс інтерес до вивчення взаємозв'язаності світоглядного і методологічного змісту матеріалістичної діалектики, співвідношення філософії і світогляду, а в самій філософії — її пізнавальних, ціннісно-орієнтаційних та інших компонентів.

Відзначимо появу ряду фундаментальних публікацій, в яких тією чи іншою мірою з'ясовується світоглядний зміст діалектико-матеріалістичної гносеології¹.

Спеціальному систематизованому розкриттю взаємодії світоглядного та методологічного змісту марксистсько-ленінської гносеології присвячено рецензовану монографію*.

У праці дається цілісне уявлення про функціонування пізнавального відображення дійсності в контексті предметно-практичної діяльності і у зв'язку з соціально-культурними, історичними змінами цієї діяльності. З одного боку, в ній експлікується світоглядний зміст теоретико-пізнавальної проблематики, а з другого — висвітлюються гносеологічні питання сучасного соціально-гуманітарного знання, в тому числі філософського осмислення досвіду художнього освоєння дійсності.

Стосовно першого кола завдань, розв'язаних авторським колективом, відзначимо передусім спрямованість книжки на більше поглиблення уявлень про практичну зумовленість філософії, а також про соціально-культурну емкість самого діалектико-матеріалістичного принципу практики, що забезпечує можливість наукового з'ясування якісної своєрідності різних способів духовного освоєння світу людиною. Переконали свідчення сказаного — та обставина, що тематичний ланцюг «практи-

ка — пізнання», який є певною мірою традиційним у сучасній марксистській філософії, «розширено» нині до обсягу «практика — культура — світогляд — пізнання», виявлено ряд опосередковуючих ланок, без всебічного осмислення яких неможливий дальший розвиток діалектико-матеріалістичної гносеології.

Відмітна риса рецензованої праці — послідовне виявлення діалектики світоглядної та гносеологічної спрямованості філософського знання: гносеологічна проблематика і історично й логічно похідна від світоглядної, водночас з'ясування останньої зумовлюється критико-рефлексивною установкою, яка націлена на виявлення прихованих механізмів діяльності свідомості і формується в ході історичного розвитку філософії.

Зазначимо, що автори не просто декларують нові філософські ідеї. Вони мотивують їх певними історичними обставинами розвитку сучасної культури, даними наук, що вивчають мислення, потребами соціального пізнання та міжсуб'єктних комунікацій. В цьому зв'язку приділено велику увагу характеристиці нової ситуації в сучасній розробці теоретико-пізнавальних проблем, яка пов'язана з ускладненням структури пізнавального відношення, системи засобів дослідження, що опосередковують взаємодію суб'єкта й об'єкта, посилення саморефлексивності науково-теоретичного мислення, розширенням кола конкретних дисциплін, що вивчають мислельну діяльність (семіотика, логіка й методологія науки, наукознавство, кібернетика, теорія інформації та ін.). Відповідно актуалізується питання співвідношення гносеології і спеціальних наук про пізнання; воно диктує необхідність брати до уваги тенденції не лише математики, а й гуманізації сучасного знання. Вказаною обставиною зумовлена постановка в розглядуваній монографії таких маловисвітлених питань, як співвідношення гносеологічних аспектів соціального знання, семіотичних систем, культурології та мистецтва, специфіки міжсуб'єктних комунікацій та герменевтичних ситуацій. Обґрунтування того, що дальший розвиток діалектико-матеріалістичної гносеології невіддільний від осмислення усього комплексу фундаментальних питань теорії культури, — важочий здобуток авторів книги.

Виходячи з того, що пізнання функціонує не як якась самостійна сутність, а в контексті пізнавального відношення людини

¹ Маємо на увазі, зокрема, такі праці: Лекторский В. А. Суб'єкт, об'єкт, познание.— М., 1982; Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании.— М., 1978; Суб'єкт и об'єкт как философская проблема.— Киев, 1979; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. (Введение в марксистскую гносеологию).— Киев, 1977; Практика — познание — мировоззрение.— Киев, 1981; Понимание как логико-гносеологическая проблема.— Киев, 1981; Природа научного познания.— Мияск, 1973.

* Гносеология в системе философского мировоззрения / Под ред. В. А. Лекторского.— М.: Наука, 1983.— 382 с.

до світу, дослідники підкреслюють, що пізнавальна діяльність завжди «вписана» в системи колективної, міжсуб'єктної діяльності, яка визначається єдністю практично-перетворюючого впливу на дієвість актів відображення й комунікації. Тому, на думку авторів, в процесі дослідження потрібно «виходити з розуміння різних форм свідомості й пізнання як «адекватних планів» людської, предметно-практичної, перетворюючої діяльності» (с. 28).

Соціокультурний підхід до вивчення пізнання потребує змістовного розгляду проблеми людини — не тільки з боку її ролі в гносеологічних процесах, а й з погляду розв'язання проблеми місця, сутності і призначення людини в світі. Тільки через людину, підкреслюється в рецензованій монографії, можна досягнути фундаментальну цінність і цілісність пізнання, його можливості, мету та масштаб. Послідовно пов'язуючи концепцію людини з теорією пізнання, автори роблять творчий внесок в розв'язання поставленого В. І. Леніним світоглядного завдання: розглядати гносеологічний суб'єкт у розмаїтті його виявів, у всій повноті його реальної життєдіяльності.

Щодо цього безперечний інтерес викликають ідеї розгляду людини як самоусвідомлюючої суб'єктивності — підхід, що його автори протиставляють «уречевленню» суб'єкта та його діяльності. Послідовно проведений у монографії, цей підхід розширює можливості критичного аналізу різних сучасних буржуазних, в тому числі технотроїчних та інших, концепцій. Цікаве дослідження згаданої проблеми можна було б, на наш погляд, продовжити, довідавши його до розкриття відмінностей між уречевленням та опредмечуванням і об'єктивністю знання.

Відмітна особливість розгляду авторським колективом проблем гносеології полягає в тому, що він зорієнтований, з одного боку, на площину, в якій «процеси, засоби й продукти пізнавальної діяльності постають в об'єктивній формі» (с. 45), а з другого — передбачає осмислення процесу, що в ньому предмет переводиться у стан знання. Більше того, у праці долається абсолютізація суб'єкт-об'єктної дихотомії гносеологічної діяльності й поряд з нею осмислюється суб'єкт-суб'єктивне відношення. Цим органічно вводиться в теорію пізнання новий аспект, пов'язаний з вивченням проблем рефлексії, комунікації та розуміння.

Важливо, що автори не зводять комунікацію до простої інформаційної передачі повідомлень, розглядаючи її як багатограний процес засвоєння об'єктом суспільного досвіду. Комунікація постає тут як розпредметнення «згорнутих» способів діяльності, як включення суб'єкта в живе (діахронне та синхронне) спілкування з суспільством. Фундаментальною у вказаному плані для пізнавальної діяльності є і рефлексія. Вона переводить неявне знання в явне, сприяє його теоретичному формулюванню, є формою перетворення й добування теоретичних систем в процесі зміни їх об'єкта. Певною мірою рефлексія фор-

мує «вид» теорії пізнання, експлікує попередні й необхідні умови пізнавальної діяльності. Внаслідок цього «гносеологічне дослідження... постає як «абсолютна рефлексія» над свідомістю, як специфічна аналітична діяльність розлеування смислових структур пізнання» (с. 37).

Отже, у рецензованій монографії не просто зафіксовано нові галузі гносеологічних розвідок, а й осмислено процеси конституювання теорії пізнання за умов нової пізнавальної ситуації. В центрі уваги авторів — питання, що окреслюють перспективні напрями розробки теорії пізнання за сучасних умов (механізми породження і обґрунтування знання, виявлення використовуваних для його виробництва загальних предметних смислів, норм та еталонів).

У книзі спеціально досліджуються особливості методологічної свідомості як форми задання в науковому мисленні нормативної позиції, з'ясовуються самі критерії методологічності та рівні методологічної свідомості. Показано, що між цими рівнями існує відношення взаємного формування. Цей розгляд доведено до аналізу багаторівневості знання, зокрема — до обґрунтування актуальності проблеми вивчення нижчих шарів системи знання з неусталеною предметно-смисловою структурою й доконцептуальними смисловими елементами.

Тут виникає потреба звернення до феномена мовної свідомості: виявлення самої можливості ідентифікації знання в системі природної мови, виділення його донаукових рівнів, вивчення притаманних мовним явищам прийомів метафоризації пізнавальних результатів. Значущість цих питань, підкреслюють автори, пов'язана з методологією лінгво-семіотичного вивчення культури.

У зв'язку з цим набувають великого значення дослідження гносеологічної проблематики процесу самовизначення гуманітарного знання, оскільки гуманітарні науки перетворюють свідомість з передумови в об'єкт пізнання, що, в свою чергу, спонукає ставити по-новому питання про ті гносеологічні припущення, які містяться в основі подібних пізнавальних процедур.

Істотною роль в інтегративних для гуманітарного та природничого знання пізнавальних актах відіграє розуміння як форма фіксації і осягнення механізму трансформації реальності у світ людини. Авторі рецензованої монографії пов'язують розуміння зі сферою утвердження людини як суб'єкта історії й культури, з осягненням індивідуального значення історичних об'єктів. Разом з тим вони співвідносять розуміння не з уявленнями про смисл, а з «виробленням значень» (с. 274). Гадаємо, такий підхід до розгляду проблеми слід було докладніше аргументувати, зважаючи на поширеність першої із згаданих точок зору.

Безумовне досягнення авторів — послідовне проведення діалектико-матеріалістичної концепції змістовності свідомості, концепції, що постулює як суб'єктивність відображувальної діяльності, так і її об'єк-

тивну предметну основу. Це ж передбачає не тільки врахування онтологічної проблематики, а й правильну її оцінку, пов'язану з подоланням найвного нерелексивного онтологізму, який інтерпретує закони матеріалістичної діалектики як закони буття, неопосередковані практикою та досвідом пізнавального процесу. Відзначимо, що критичне ставлення до онтологізму такого гатунку не приводить авторів до нехтування значущості онтологічних проблем, як це інколи було в минулому. Рецензована книжка — переконливе свідчення того, що світоглядний підхід може і повинен бути проведений не тільки через соціально-культурний та діяльнісний контексти, а й через онтологічні визначеності. Показано, що концепція онтології в тій своїй частині, де вона викликає дискусії серед філософів, висуває на перший план питання про наявність у наукових теоріях додаткової щодо даних спостереження інформації про буття, тобто питання про певні онтологічні припущення, що на них засновуються і самі засоби спостереження (так, скажімо, прилади, які здійснюють вимірювання в галузі квантових явищ, конструюються в припущенні вірогідного характеру цих явищ: з такими допущеннями пов'язані і принципи еквівалентності, і принципи коваріантності в релятивістській механіці). Ось чому онтологічний зміст теорії не вичерпується сферою дії принципу спостережуваності, цей зміст пов'язаний з загальною системою знання, з картиною світу певної історичної епохи і відповідним категоріальним апаратом.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що рецензована праця орієнтована на активізацію дальших досліджень в галузі діалектико-матеріалістичної гносеології, зокрема в таких напрямках, як розкриття багаторівневості знання і методологічної свідомості; аналіз її рефлексивних і нерелексивних горизонтів, дослідження досвіду та його доконцептуальних структур, суб'єкт-суб'єктивних відношень пізнавальної діяльності, мовної свідомості, проблеми індивідуального та універсального, культурно-історичної природи суб'єктивності, загалом — на дальше вивчення проблеми місця гносеології в системі культури.

Не всі з перелічених питань отримали в книжці систематичну розробку, деякі з них мають вигляд заявок на майбутнє. Так, потребують глибокого розкриття питання про межі гносеології як дисципліни, про специфічне розуміння пізнавального процесу як духовного виробництва, що реалі-

зує сутнісні сили людини (тут теорія пізнання переходить в теорію свідомості), питання теорії знання, критеріїв оцінки пізнавального результату в статусі знання, гадки або віри та ін.

Дальшого осмислення потребує також питання про особливості практичної зумовленості свідомості й пізнання. Маємо на увазі передусім співвідношення «знаряд-девості» та «комунікативності» в предметно-змісті практики, статус у цьому змісті феномена раціональності. Виявлення такого співвідношення може сприяти дальшому поглибленню уявлень про взаємозв'язок практики і духовного освоєння світу. Відзначимо і деякі спірні місця рецензованої праці.

Зокрема, на стор. 177 стверджується, що ідеальне «існує не як партикулярна свідомість суб'єкта, а як певна об'єктивна реальність, пов'язана з людським суспільством в його історії». Це, безперечно, правильно, якщо розглядати ідеальне як реальний феномен, що об'єктивується в соціокультурній діяльності людини. Однак слід було б зауважити, що «об'єктивність» і «реальність» не збігаються з поняттям «об'єктивної реальності», яка означає лише одне — матерію.

У цьому ж зв'язку відзначимо і твердження (досить характерне для ряду праць, присвячених проблемі факту), що факт — це не подія, а відображення, мислене відтворення реальності. Аналогічне тлумачення маємо на с. 203 рецензованого збірника. Оцінюючи таку позицію, враховувавши, звичайно, що дискусія про природу факту ще не завершена в нашій літературі і що різні точки зору, зокрема і наведена вище, мають право на існування. Однак нам здається, що факт втрапив би свою доказову силу, якби він вичерпувався мисленим відтворенням, відображенням дійсності. Мабуть, його доцільно розглядати і як об'єктивну подію, екземпліфіковану, відібрану й вибрану в контексті певної теоретичної системи.

Як бачимо, рецензована книжка не тільки розв'язує багато важливих гносеологічних проблем, а й ставить нові питання, окреслює широкую перспективу дальших філософсько-гносеологічних розвідок, е фундаментально філософською розробкою обраної авторами теми. Вона, безперечно, стимулюватиме дальше осмислення світоглядної проблематики марксистсько-ленінської філософії.

С. Б. КРИМОВ, СС КМ

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

ДІАЛЕКТИКА ПІЗНАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЗАКОНІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІЗМУ

У суспільстві зрілого соціалізму важливого значення набувають питання, пов'язані з пізнанням і практичним використанням об'єктивних законів його розвитку і функціонування. На необхідність

поглибленої розробки цих питань вказувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Особлива увага зверталась на всебічне вивчення механізму дії об'єктивних законів соціалізму, форм їх реалізації.

Як зазначив товариш К. У. Черненко, «детальний аналіз механізмів діяння об'єктивних законів, вміння бачити явища у взаємозв'язках, в суперечливому розвитку, давати практиці обґрунтовані рекомендації і надійні прогнози — ось що сьогодні вимагається від суспільствознавців»¹.

Останніми роками видало чимало праць з цієї складної проблеми. Автор рецензованої монографії* прагне на основі марксистсько-ленінської методології «проаналізувати ряд важливих питань діалектико-матеріалістичного розуміння законів розвитку соціалізму, висвітлити значення їх наукового пізнання і використання» (с. 4). При цьому обстоюється думка, що закони соціалістичного суспільства можуть мати статус найзагальнішого (властивого будь-якому об'єктивному закону), загального (характерного для соціальних законів) і специфічного (притаманного лише законам соціалізму або комуністичної формації в цілому). Такий підхід дав змогу показати взаємозв'язок найзагальнішого, загального і специфічного у цих законах з погляду основних принципів матеріалістичної діалектики. Разом з тим автор застосовує в їх аналізі і деякі принципи історичного матеріалізму, політичної економії і наукового комунізму, що дозволяє розглянути проблему в різних теоретичних площинах.

Опрацювання матеріалу в дослідженні М. Р. Деряпа здійснюється головним чином засобами теоретико-методологічного аналізу. Автор виходить з того, що закони діалектики можна розглядати з боку їх сутності, змісту і форми вияву; сутність закону — загальне, стале, тотожне собі; зміст — особливе, менш стале і залежить від умов реалізації закону; форма вияву — одиничне мінливе, зовнішнє. Інакше кажучи, сутність закону — це родове, зміст — видове, а форма вияву — індивідуальне (с. 10). Таке тлумачення лежить в основі розгляду зміни, розвитку, пізнання і використання об'єктивних законів соціалізму.

Проблема зміни та розвитку об'єктивних законів є, як відомо, дискусійною. М. Р. Деряпа пропонує свій підхід до аналізу питань про механізми, зміст і форму вияву закону. Так, він вважає, що сталість (незмінність) об'єктивного закону виражається в його сутності, мінливість — у його змісті і формах вияву (с. 68). «Ніколи стверджують, — підкреслюється в книзі, — що не можна говорити про зміну змісту законів діалектики. Якщо мається на увазі сутність законів діалектики, то це дійсно так, якщо ж тільки зміст, поза сутністю, то — ні» (с. 72). І далі: «Зміна змісту закону не зумовлює зміни його суті. Тому якісна зміна умов приводить до зміни змісту закону, сутність же його залишається незмінною» (там же). У цих міркуваннях виявляється особливість авторсько-

го бачення даної багатомірної проблеми.

Значний інтерес становлять положення монографії стосовно дослідження рівня зрілості вияву соціальних законів у розвинутому соціалістичному суспільстві. Дослідник виходить з того, що форма вияву законів суспільства може бути як стихійною, так і нестихійною, втіленою у свідомій, науково обґрунтованій діяльності людей. Оскільки форма визначається змістом, то зріла форма вияву законів зумовлюється таким рівнем розвитку їх змісту, який характеризується зрілістю (с. 80). Закони соціалізму за своїм характером є законами соціальної єдності, законами діяльності єдиного суб'єкта — народу. Це і відображає (виражає) зрілість їх змісту і сутності.

Пізнання законів соціалізму, на думку автора, виступає як відкриття нових і поглиблення розуміння сутності, змісту і форм вияву вже відомих законів, пошуки форм вияву, пізнання і, нарешті, визначення меж (міри) переходу від одних до інших. Об'єктивними умовами дедалі глибокого їх пізнання є соціалістична суспільна власність на засоби виробництва, порушення соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства, збіг корінних інтересів і цілей усіх суспільних класів і соціальних груп, відсутність антагонізмів між ними. Ці об'єктивні умови, пише М. Р. Деряпа, визначають необхідність і можливість пізнання законів соціалізму, тоді як суб'єктивні — сприяють перетворенню цих можливостей в дійсність (с. 93). Закони соціалізму, підкреслюється в книзі, треба розглядати як систему, враховувати визначальну роль щодо них більш загальних соціологічних законів, а в конкретному аналізі виходити з положення про системуютьоруючу роль способу виробництва матеріальних благ, із закону планомірного, пропорційного розвитку всіх сфер і рівнів соціалістичного суспільства й основного економічного закону соціалізму.

Однак з деякими твердженнями автора не можна погодитись, наприклад — про те, що соціальна єдність радянського суспільства «становить собою якісно особливий стан діалектичної суперечності» (с. 59), що «єдність... протилежностей (суперечностей) і соціальна єдність соціалістичного суспільства співвідносяться як загальне і особливе» (там же). Таке тлумачення проблеми по суті ототожнює поняття «соціальна єдність» і «єдність протилежностей». Зрозуміло, що соціальна єдність суспільства зрілого соціалізму є результатом позитивного розв'язання певних соціальних суперечностей. Проте методологічно неправильно ставити знак рівності між соціальною єдністю і єдністю протилежностей. Це різні за категоріальним статусом, змістом і функціями поняття.

З цього погляду спірним виявляється й тлумачення рушійних сил соціалістичного суспільства як суперечностей (див. с. 63). Буквальне перенесення діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей у сферу аналізу конкретних соціальних процесів і явищ, — хоч цей закон, ясна річ, діє і в ній, — неприпустиме, бо єдність і бо-

¹ Черненко К. У. Дело всей партии, долг каждого коммуниста. — Коммунист, 1983, № 15, с. 31.

* Деряпа М. Р. Закони соціалізму: пізнання і використання. — К.: Політвидав України, 1983. — 112 с.

ротьба протилежностей не є специфічною умовою прогресу соціальних відносин за соціалізму (вона вказує лише на загальне внутрішнє джерело їх дальшого розвитку). Занадто категоричною її розпливчастою видається і теза про те, що «об'єктивні закони змінюються так само, як підпорядковані їм явища і процеси» (с. 6), бо зміна законів, в яких відображаються найбільш суттєві, необхідні, загальні зв'язки між явищами і процесами, не збігається автоматично із зміною тих чи тих конкретних явищ і процесів. Нечіткість у висвітленні цих положень пов'язана, на наш погляд, з тим, що в книзі не розкрито співвідношення закону і закономірності. Звідси не зрозуміло й інше: як саме дослідник

розглядає закономірність — як відповідну систему законів чи як гістоологічну категорію? Бажано було б, щоб автор залучив до аналізу проблем розвитку законів соціалізму ширший конкретний матеріал. Разом з тим згадані недоліки значною мірою пов'язані зі складним, дискусійним характером тих проблем, які він аналізує.

Загалом в книзі досить змістовно розглядаються важливі, актуальні питання розвитку законів соціалістичного суспільства. Рецензоване дослідження становить певний внесок в дальше філософське осмислення нових явищ і проблем вдосконалення суспільства зрілого соціалізму.

В. А. БУСЛИНСЬКИЙ

ПРОГНОСТИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

На сучасному етапі розвитку науки і практики дедалі очевиднішою стає правильність марксистської тези про універсальність людини, її діяльності й пізнання. Завдяки досягненням сучасної технології діяльність людства перетворилася на чинник планетарного масштабу не тільки за впливом на природне оточення, а й внаслідок включення до своєї сфери програм переробки речовини за мірками космічних закономірностей, синтезування матеріалу, неможливого в земних умовах. У людини з'явилася могутня сила, але водночас виникла і проблема розумного використання цієї сили, яке б не загрожувало існуванню життя на планеті.

В умовах протистояння двох світових соціальних систем питання гармонізації відношень у системі «людина — техніка — природа» об'єктивно висуваються на перший план ідеологічної боротьби. Загострення цих питань зумовлене як глобалізацією впливу людини на природу в умовах сучасної НТР, так і деякими особливостями взаємозв'язку науки і техніки, характерними для останніх десятиріч. Тривалий час серед учених панувало уявлення про запровадження результатів наукових досліджень у практику як про односторонній процес — від ідеї до її матеріалізації. Названа схема не враховувала зворотного зв'язку наслідків діяльності з її вихідними цілями, не могла передбачати деяких істотних особливостей впливу цих наслідків на середовище і людину. На зміну лінійній схемі зв'язку науки і практики нині приходять комплексна схема, побудована зі врахуванням різних процесів і чинників практичного впливу людини на природу.

Великого значення в цьому зв'язку набуває прогностичний фактор — вміння передбачити наслідки практичної активності людини з метою корекції наступних програм діяльності. В сучасних розробках де-

далі більша увага приділяється вивченню комплексних цільових програм, методологічною основою яких є взаємодія природничих, технічних і суспільних наук. Особливе місце у прогнозуванні можливих оптимальних шляхів розвитку практики і пізнання займає глобальне моделювання. Вивченню його в контексті сучасної ідеологічної боротьби і присвячена рецензована монографія О. М. Гончаренка*.

Переваги глобального моделювання — нової галузі науки, що має міждисциплінарний характер, — полягають насамперед у тому, що за допомогою ширшого використання сучасних ЕОМ четвертого-п'ятого покоління та діалогових систем виникає можливість на основі обробки значної кількості різних показників створювати моделі діяльності й «програвати» на них численні варіанти можливих практичних акцій, враховувати їх наслідки та обирати оптимальну модель, за допомогою якої здійснюється прогноз наступної діяльності. Комплексність, евристичність, відсутність значних витрат на експериментування шляхом «проб і помилок» — це лише деякі з найочевидніших достоїнств глобального моделювання. Автор докладно розглядає його окремі теоретико-методологічні основи (зокрема, системний аналіз і використання специфічних методів моделювання складних систем, насамперед імітаційного моделювання, що відіграє важливу роль у прогностиці). У монографії імітаційне моделювання визначається як «процес конструювання математичної моделі реальної системи з наступним дослідженням і проведеньням експериментів на цій моделі» (с. 20). Досліджуючи поведінку моделі в різних умовах, ми отримуємо можливість

* Гончаренко О. М. Глобальні проблеми і футурологічні утопії. — К.: Наук. думка, 1983. — 168 с.

прогнозувати поведінку реальної системи, передбачати ймовірні наслідки керування дій або змін. Для побудови імітаційних моделей не потрібний точний формалізований опис системи; достатньо лише знати загальні принципи функціонування її елементів. Але необхідною є теоретична обґрунтованість моделі концепцією процесу, який досліджується. Без такої обґрунтованості побудова моделі лише на основі формального математичного опису приречена на невдачу, що засвідчили численні проекти Римського клубу.

Явища, модель яких будується, повинні бути засвоєні й на гуманітарному (а не лише на фізико-математичному) рівні, розглядатись в контексті соціально-культурних цінностей людського буття, підкреслює автор (с. 24). Врахування психологічних, людських чинників у побудові імітаційних моделей досягається завдяки широкому використанню експертних процедур і ЕОМ в «діалоговому режимі». В цьому — запорука справді наукового витлумачення суті прогнозу, що відрізняє його від ненаукових «пророчств» сучасної буржуазної футурології. Прогностика, яка вивчає «законои, принципи і методи прогнозування, розробляє проблеми логіки і класифікації різних типів прогностичних досліджень» (с. 26), протистоїть буржуазній футурології не як окрема наука, що має свій предмет, а як «інструмент, засіб, функція сучасного наукового пізнання, що на основі широкого використання старих і розробки нових методів формування ймовірності інформації про майбутнє» (с. 27) розглядає можливі варіанти розвитку сучасного. Підхід автора до проблем прогностики ґрунтується на загальнометодологічних основах діалектичного й історичного матеріалізму, на принципах, законах і категоріях діалектики. В книзі розглядається така ознака прогнозу, як його «передплановий» характер, міститься класифікація прогнозів (пошукові й нормативні, довгострокові, поточні та ін.), дається характеристика методів прогнозування (методу експертних оцінок, екстраполяції тенденцій та ін.) (с. 30—35).

Розробка методів та систем прогнозування, систем показників науково-технічного й соціального прогресу, підкреслюється в монографії, має здійснюватися на основі науково обґрунтованих суспільних цілей та прогресивних ідеалів. З цього випливає, що кінцевою метою прогнозування біосоціальних систем в умовах розвинутого соціалізму є оптимальне управління народним господарством. Недооцінювання соціально-культурної опосередкованості власне «технології» прогнозування є головним недоліком сучасних буржуазних футурологічних концепцій як «сциєнтистського», «оптимістичного», так і «песимістичного» напрямів.

Представники першого з напрямів (Д. Белл, А. Тоффлер, Г. Кан та ін.), виходячи з концепції «технологічного детермінізму», розглядають проблему техніки у відриві від основних соціальних цінностей людського існування, підгаюючи витлумачення сутності НТР під заявлені постулати буржуазної ідеології. Згідно з такою

догматичною орієнтацією оголошується прямат технологічних відносин над виробництвом, технічних систем — над соціальними. Автор доводить, що абсолютизація ролі техніки і природничонаукового знання покликана, на думку названих ідеологів, затушувати різницю між капіталізмом і соціалізмом. Для концепції «технологічного оптимізму» з його уявленням про лінійний хід суспільного прогресу несподіванкою були б будь-які соціальні процеси, що не вкладаються в «прокрустове ложе» його установок. Такою несподіванкою виявилися глобальні — економічна, енергетична і екологічна — кризи, які в 70-ті роки охопили промислово розвинуті країни Заходу. Апологетичні концепції «суперіндустріального» суспільства змищують акценти вже на глобальний характер економічних і екологічних проблем, але пропонувані ними способи розв'язання цих проблем лише закамують неоколоніальську політику західних держав щодо всього «третього світу». Так, Г. Кан пропонує розв'язання екологічної проблеми за допомогою переведення шкідливих виробництв до країн, що розвиваються.

Значну увагу в рецензованій монографії приділено висвітленню концепцій «песимістичного напрямку», характерних для перших проектів Римського клубу, основна мета яких полягає у відверненні соціальної активності мас у країнах Заходу від боротьби за поліпшення соціальних умов. Наступні проекти клубу, підкреслює автор, витримані в реалістичніших тонах. Так, зокрема, позитивним в них є: спроби визначення спільних цілей розвитку людства (Е. Ласло — «Цілі для людства»); вивчення проблем адаптації людини до стрімких змін навколишнього середовища в епоху НТР (Дор. Боткін, М. Ельманджра, М. Маліца — «Немає меж навчання»); аналіз зв'язків і альтернатив взаємодії між мікроелектронікою і суспільством (О. Кінг — «На радість і горе»), в яких вже є тенденція до більшої «соціологізації» моделювання і прогностичної діяльності, прагнення врахувати соціальні проблеми як визначальні у розв'язанні глобальних проблем. Але, незважаючи на ці позитивні зрушення, підкреслюється в книжці, методологія буржуазних теоретиків загалом залишається утопічною, відірваною від проблем сучасності. А це зумовлює позірний характер пропонованого більшістю буржуазних футурологів розв'язання проблем. Так, впровадження «нового економічного порядку» виглядає в їхніх очах як побажання на адресу «багатих» країн добровільно обмежити темпи виробництва і відрахувати частину своїх прибутків на користь «бідних» країн, а позбавлення глобальних проблем їх трагічного характеру пов'язується з «перебудовою свідомості, реформою системи ціннісних настанов і мислення людства» (с. 72). Концепції «нульового зростання», «органічного зростання», «нового світового порядку» та «перебудови свідомості людства» досить докладно аналізуються в монографії. Відзначимо, що їх виклад, однак, не позбавлений повторів. Бажано було б більш ґрун-

товно висвітлити теоретико-методологічну обмеженість розглядуваних буржуазних концепцій.

На більшу увагу заслуговує позитивний аспект глобального моделювання в рамках марксистсько-ленінського світогляду, діалектико-матеріалістичної концепції соціального розвитку. Звичайно, ця проблема потребує комплексного дослідження кількісних і якісних сторін показників соціальних, економічних, екологічних, культурних та інших процесів як на регіональному, так і на глобальному рівнях і використання цих показників як основи планування і прогнозування соціального розвитку. На нинішній стадії розвитку глобального моделювання (і тут можна погодитися з автором) в центрі вивчення — загальні філософсько-світоглядні аспекти глобальних проблем, пошук оптимального співвідношення між формалізованими і неформалізованими елементами систем моделювання. Гадаємо, правильним є висновок автора про те, що ефективність глобального моделювання, його адекватність реальним процесам значною мірою залежить від «теоретичних неформалізованих передумов, соціальних, економічних і політичних концепцій, нормативних і ціннісних настанов, які покладені в основу процесу моделю-

вання й інтерпретації кінцевих результатів» (с. 123). Водночас, наголошується в книжці, треба враховувати й формалізовану складову процесів моделювання; єдність формалізованих і неформалізованих елементів цього процесу особливо важлива в сучасних «діалогових» моделях, де відбувається комунікація людини і машини. Показово, що усвідомлювати названі моменти починають і буржуазні дослідники. Для останніх розробок у цій галузі характерним є намагання врахувати кількісні та якісні (гуманітарні) показники у побудові моделі й оцінці її кількісних результатів. Але, зауважується в книзі, здебільшого ці намагання не виходять за межі абстрактних побажань.

Загальне позитивне враження від монографії дещо знижує хрестоматійність викладу певних концепцій буржуазної футурології (зокрема, концепції «технологічного детермінізму»), наявність змістових повторень, неточність у вживанні деяких термінів. Загалом же, в рецензованій книжці порушується низка цікавих проблем прогностики і дається їх марксистсько-ленінське розв'язання.

Ю. М. ЛАВРИНЕНКО,
В. О. ВЛАДИМИРОВ

ЛЮДИНА В СВІТІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Останнім часом тема «особа і культура» викликає зростаючий інтерес з боку філософів, соціологів, педагогів. Її дальша розробка, як підкреслювалось на червеному (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, продиктована завданнями планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму. В контексті розв'язання цих завдань і написана монографія В. П. Андрущенка*, підготовлена відповідно до республіканської комплексної науково-дослідної програми на 1981—1985 рр. «Духовний світ особи розвинутого соціалістичного суспільства».

З позицій марксистсько-ленінської методології автор розкриває суть дискусійних питань загальної теорії культури, аналізує різні концепції культури: культура як цінності, культура як діяльність, культура як якість життя та ін. Аргументовано обстоюється погляд, що сутність і специфіка культури розкриваються в системі «культура — діяльність — особа». Такий підхід дає можливість автору розглядати культуру як один із факторів розвитку особи, а розвиток особи — як основний критерій рівня розвитку культури. Характеризуючи різні історичні типи культури, В. П. Андрущенко справедливо підкреслює

загальнолюдську цінність соціалістичної культури, найвищою метою функціонування і розвитку якої є всебічний і гармонійний розвиток людської особи (див. с. 37).

В розділі «Структурно-функціональний аналіз духовної культури і розвиток особи» докладно розглядаються наявні в літературі підходи до визначення статусу кожного із структурних компонентів духовної культури, проводиться, як нам здається, досить обґрунтована авторська думка про те, що проблема культури — це, власне кажучи, проблема людини в культурі, і що основна функція культури — це функція розвитку сутнісних сил, потенцій і здібностей людини, її становлення як особистості.

Чи правомірний такий підхід? На нашу думку, не тільки правомірний, але й містить у собі ряд пізнавальних можливостей, реалізація яких відкриває нові аспекти бачення культури, особи і виховання, їх взаємозв'язку і взаємозумовленості і, що особливо важливо, дозволяє збагнути деякі важливі особливості формування духовного світу особи, становлення її активної життєвої позиції.

Людина, перебуваючи в центрі системи духовної культури розвинутого соціалізму, є її суб'єктом, тим активним началом, завдяки творчій діяльності якого культура розвивається. Культура ж постає як поле реалізації сутнісних сил і творчих здібностей людини, виступає одним із провід-

* Андрущенко В. П. Человек в системе духовной культуры развитого социализма / (методолого-социологические аспекты проблемы). — Киев: Вища школа. — 168 с.

них чинників її всебічного і гармонійного розвитку.

Взаємозв'язок людини і культури автор розглядає крізь призму розробленої Комуністичною партією концепції розвинутого соціалізму, яка є важливим методологічним орієнтиром в аналізі проблем культурного будівництва і формування нової людини на сучасному етапі. Це дозволяє йому підкреслити реальні переваги і досягнення нашого способу життя в духовно-культурному розвитку сучасного суспільства, а також виявити і накреслити шляхи розв'язання тих суперечностей, які зумовлені реальністю наших днів, практикою вдосконалення зрілого соціалізму. У праці аналізуються історичні переваги і якісні характеристики зрілого соціалізму як нового соціально-культурного середовища розвитку особи, специфіка виховного впливу духовної культури на кожному з етапів життєдіяльності і соціалізації індивіда.

У розділі «Духовна культура в системі факторів всебічного розвитку особи» розглядається роль культури в процесі історичного генезису людської особистості (с. 72—82) і водночас її соціально-виховні функції на кожному з етапів соціалізації індивіда в умовах зрілого соціалістичного суспільства.

В розділі «Основні напрями гармонійного розвитку культури і особи в умовах зрілого соціалізму» В. П. Андрущенко розкриває ті матеріальні напрями духовно-культурного розвитку соціалістичного суспільства, які максимально сприяють формуванню всебічної і гармонійно розвинутої особи. До цих напрямів належать: світоглядне виховання особи, формування її політичної, моральної, художньо-естетичної культури, активної життєвої позиції. У цьому зв'язку автор висловлює цікаві думки щодо духовно-морального розвитку особи, прямих процесів формування високої політич-

ної культури, комуністичної переконаності.

Формування духовного обличчя радянської людини, підкреслюється в монографії, відбувається в умовах загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Про це йдеться в розділі «Зміцнення духовних основ соціалістичного способу життя і сучасна ідеологічна боротьба», де викривається методологічна неспроможність буржуазних інтерпретацій питань культурного будівництва і формування нової людини за соціалізму, підкреслюється буржуазно-апологістична і антикомуністична спрямованість цих концепцій. Автор аргументовано викриває як ненаукові спроби буржуазних «радянологів» використати як вихідну методологічну основу теоретичні побудови структурного функціоналізму і біхевіоризму, зокрема критикує концепції Д. Белла, К. Бокмюєла, Р. Лінтона та ін.

Відзначимо, що деякі положення монографії мають дискусійний, пошуковий характер. Бажано було б глибше обґрунтувати субординацію основних чинників соціалізації особи в соціалістичному суспільстві. Недостатньо лише перелічити їх (див. с. 91—92). Потрібно було б дати характеристику кожному з факторів (або їх групі) і чіткіше визначити роль духовної культури в цій системі, підкреслити роль праці як провідного фактора формування і розвитку особи. Заслужує на більшу увагу питання про класову природу виховання, за умов соціалізму.

Недостатньо висвітлений в книзі і художньо-естетичний компонент духовної культури розвинутого соціалізму.

Загалом монографія становить інтерес як спроба дослідити загальні закономірності духовної культури суспільства зрілого соціалізму, з'ясувати її значення для формування нової людини.

М. Ю. ЗЕЛІНСЬКИЙ,
О. Є. МАНОХА

СЕМАНТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ ТВОРЧОСТІ

Констатація принципової зміни наукових парадигм передбачає визнання того, що вона зумовлена не тільки розвитком науки, але й всією попередньою культурою. У з'ясуванні закономірностей цього процесу важливе значення має вивчення мови і мовних засобів, за допомогою яких відбувається переосмислення значень концептуального фонду знання з метою приведення його у відповідність з новими предметними реаліями. Саме розкриттю семантичних змін у сфері мовної творчості, взятої в широкому соціокультурному контексті, присвячена рецензована монографія*.

* Жоль К. К. Мысль — слово — метафора: Проблемы семантики в философском освещении. — Киев: Наук. думка, 1984. — 303 с.

Відповідно до цієї проблемної орієнтації в книзі обирається порівняльно-історичний метод висвітлення взаємозв'язку мови та мислення, що дозволяє, по-перше, простежити спорідненість сучасних концепцій з попередніми в єдності хронологічних і тематичних складових, по-друге, здійснити світоглядно-методологічний аналіз проблемних ситуацій, в яких актуалізувалось питання взаємозв'язку мови та мислення. Продуктивність такого підходу показує вже розгляд автором дихотомії знання та думки (рос.— «мнення») в давньогрецькій культурі. Будучи своєрідним світоглядним відображенням суспільної цінності знання, вона, як показується в монографії, зумовила зневажливе ставлення до мовних засобів вираження думки.

Зокрема, у Платона це виявилось в уподібненні засобів мови невизначим «тіньоподібним» поняттям, що пояснюється незрілістю філософської рефлексії у виробленні адекватної наукової термінології, коли очевидний словесний характер культури ще не є достатньою підставою теоретичного виведення власне слова як провідника думки.

Аристотелівський «логіцизм» доповнює платонівські аналітичні функції пізнання синтетичними, що дало можливість виявити гіпотетичний, ймовірнісний характер функціонування знання, метафорично його виразити. Аристотель, підкреслюється в книзі, перший намагався здійснити науковий аналіз метафори, яка, на його думку, повинна легко розгортатися в порівнянні, граничним випадком якого є пропорція.

«Логіцизм» Аристотеля в його проєкції на розуміння метафори досліджується автором в контексті вчення давньогрецького мислителя про категорії.

Значне місце К. К. Жоль приділяє розгляді специфіки семантичної проблематики в стародавньому Китаї. Тут, насамперед, становить інтерес порівняння конфуціанської доктрини «вправлення імен» з аристотелівським вченням про метафору, внаслідок якого виявляються їх спільні риси, пов'язані, по-перше, з ідеєю «золотої віку», а, по-друге, з ученням про категорії (Аристотель, як і Конфуцій, намагався «виправити» словарний фонд науки, зводячи його до десяти «імен» — категорій).

Велику роль з погляду розгортання концептуального задуму рецензованої монографії відіграє аналіз індійських учень, зокрема вчення індійського філософа та логіка середньовіччя Анандавардхана, що розглядав мову не як зовнішній атрибут мислення та його структур, а як необхідний внутрішній компонент поетичної думки. Анандавардхана тим самим значно розширив межі уявлень про внутрішньомовні механізми семантичних зміст, передкопивши багато ідей, що їх висунув в кінці XIX ст. Г. Фреге.

Автор докладно аналізує історію риторики, її внесок у розвиток європейської філософсько-семантичної традиції. Підкреслюється, що риторика сприяла усвідомленню різниці між буденною мовою та мовою літературною, з'ясуванню того, що форма мовного вираження може істотно розширити зміст висловлювання. Заслугує на увагу також аналіз проблеми співвідношення мислення та мови у Лейбніца, Канта і Шеллінга, зародження семантичної тематики в працях цих мислителів — зокрема в дослідженні Лейбніцем феномена синонімії та пізнавальних функцій штучних мов, у розгляді символу (моделі) в пізнанні (Кант, Шеллінг) та ін.

Чималий інтерес становить дослідження Фрегевої семантики, яка, з погляду автора, має основоположне значення для становлення семантичних теорій XX століття. Принципову роль відіграє насамперед введене Г. Фреге розрізнення значення і смислу. Власні імена мають позначати

об'єкти і виражати смисл, що є спільним для всіх людей, інтерсуб'єктивним утворенням. Смисл вислову визначає його референцію (значення), з якою пов'язане з'ясування істинності значення даного вислову. Виходячи з цього, К. К. Жоль пропонує розрізняти значення у плані буденної мови, де істинність і неістинність визначаються життєвим досвідом, і референцію в наукових (штучних) мовах. Висвітлюючи різноманітні способи інтерпретації співвідношення значення і смислу в буржуазній філософії, зокрема в неопозитивізмі, він доводить, що смисл у Фреговій інтерпретації не є психологічним поняттям (хоча цілком уникнути психологізму Г. Фреге не вдалося). Головне значення його концепції полягає в тому, що німецький вчений уперше показав небайдужу роль форми (мови) у відображенні змісту (поятіиного мислення), те, що функції понять зазнають зміни залежно від способу їх репрезентації.

У другій частині монографії автор розглядає відношення мови і мислення, спіраються як на лінгвістичні вчення XX століття, так і на теоретико-пізнавальні та логічні дослідження. Стрижнем аналізу тут виступає підхід до мови як думки у своїй безпосередній даності, як мислення, що функціонує у формі свідомої, мотивованої діяльності. Відповідно до цього у книзі показується фундаментальне значення сосюрвського розрізнення мови і мислення для становлення теоретичної лінгвістики, дискусій навколо нього; аналізується етапна концепція генеративної лінгвістики; з'ясовується теоретико-пізнавальна значущість філософії лінгвістичного експерименту Вітгенштейна та остинівської теорії актів мовлення. У цьому зв'язку обгрунтовується думка, що філософія лінгвістики не може розглядатися ізольовано від філософського осмислення свідомої людської діяльності, тому що мова є насамперед діяльністю, а не пасивним продуктом теоретичного конструювання, граматикою мови. Оскільки ж свідомо діяльність — це діяльність осмислена, то, аналізуючи осмислену і смислоутворюючу діяльність людини, ми і подибуємо проблему семантичних інновацій, тобто проблему мовної творчості на семантичному рівні.

Остання проблема є предметом спеціального дослідження у заключному розділі монографії, де стисло, але ґрунтовно висвітлені вихідні принципи розробки семантичної тематики в марксистській гносеології. Вихідним пунктом авторського аналізу виступає принцип єдності діяльності і свідомості, що протиставляється положенню про тотожність психіки явищам свідомості, характерному для традиційної психології. Автор обгрунтовує положення, що свідомість визначає виникнення і розвиток мислення, а не навпаки. Виходячи з того, що генетично первинною є мова, а не мовлення, він робить висновок: свідомість передує мисленню у формі мовлення як спеціалізованому різновиду поведінки людини, а мовне мислення здійснюється як мислення у формі мовлення, проходячи етап внутрішнього мовлення.

К. К. Жоль пропонує оригінальну інтерпретацію питання про співвідношення значень і понять з погляду їх утворення і функціонування. Він зауважує, що гносеологічний аналіз поняття передбачає розгляд його як особливої структури поля свідомості, орієнтованої на можливість практичного відтворення закономірностей об'єктивної дійсності. У такий спосіб поняття пов'язується з діяльністю свідомості, яка передбачає наявність мовного фактора. Оскільки реальна свідомість людини — це насамперед практична свідомість, що виявляється, зокрема, у мовній поведінці, то принцип єдності свідомості, діяльності та мови, на його погляд, дозволяє пов'язати вивчення понять із вивченням значень. Це питання досліджується в монографії на основі концепції «семантичного поля», відповідно до якої кожному слову притаманна сітка зв'язків (асоціацій). Тобто значення окремого слова не має самостійного статусу, а визначається його зв'язками з іншими словами. Спеціальному розглядові піддається у монографії так званий комплексний аналіз, який виступає подальшим розвитком методів структурного аналізу «семантичних полів».

По-новому розуміється і процес утворення загальних понять: він завершується не одержанням максимально беззмістовних, граничних щодо обсяга абстракцій, а конституванням конкретно-наукових понять, що виступають як єдність різноманітного. Розкриття змісту останніх потребує побудови певного «тексту» за допомогою буденної або штучної мови. Виходячи з цього, як зазначає автор, точніше говорити не про поняття, а про поняття-концепти, які принципово не зводяться до семантики окремих термінів. Тому слід розрізняти значення, які є невід'ємною компонентою мови, і зміст висловів. Зміст передбачає значення, але не навпаки. Зміст тут — це зміст поняття. І значення не тотожне у цьому плані поняття, адже останнє — це категорія не мови, а пізнання. Дистинкції «поняття — значення» і «значення — смисл» — це взаємодоповняльні розрізнення: в першому випадку йдеться про можливість одержувати адекватне знання, в другому — про мож-

ливість досягнення взаєморозуміння в актах вербальної комунікації. При цьому робиться обґрунтований висновок про необхідність розрізнення концептуальних і семантичних полів і про онтологічну спрямованість перших.

Завершує монографію висвітлення важливої методологічної проблеми співвідношення континуального і дискретного в семантичному і концептуальному розвитку. Автор, обстоюючи думку, що концептуальний розвиток не можна звести до семантичних змін, водночас показує ступінь впливу останніх на концептуальні зміни, розкриває співвідношення технологічного і теоретичного прогресу, роль адекватного розуміння неперервності пізнавального досвіду для розв'язання зазначених проблем.

Дослідження здійснено у творчо-пошуковому ключі. Звідси і дискусійна постановка окремих питань. Зокрема, не зовсім умотивованим здається широко вживане автором поняття мовної свідомості, яке у ряді місць монографії фактично отожднюється із практичною свідомістю. При цьому автор згадує відоме положення К. Маркса про мову як практично існуючу свідомість. Але у К. Маркса йдеться лише про це і ні про що більше: так звана ж «мовна свідомість» — це вже зовсім інше. Поняття «мова як практична свідомість» і «мовна свідомість» — зовсім не одне й те саме. Тому якщо термін «мовне мислення» є цілком слушним і загальноживаним, то цього аж ніяк не скажеш про «мовну свідомість». За такої постановки питання (про існування «мовної свідомості») виходить, що існує світ, його відображення у свідомості і ще щось третє поряд із цим. Тобто відбувається явне подвоєння сутностей.

Праця К. К. Жолі є плідним доробком з гносеологічних проблем семантики, вирізняється новим підходом до багатьох її питань, дає імпульс для подальшої поглибленої розробки фундаментальних проблем взаємозв'язку мови та мислення.

Є. І. АНДРОС,
В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИ — ЗАВДАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Виховання молодого спеціаліста як людини соціально активної, політично зрілої, духовно багатой — важливе завдання вищої школи. Між тим в літературі проблеми формування молодих спеціалістів часто розглядаються відокремлено від дослідження питань становлення творчої особи. На подолання такого надміру спеціалізованого розгляду виховного процесу у вищій школі і націлена рецензована праця*, в якій професійна підготовка студента до його майбутньої діяльності досліджується

в контексті формування у нього здатності до творчості.

Виходячи з того, що кожна людина має певні творчі потенції, авторка показує, що важливим завданням вищої школи є саме розвиток усіх творчих здатностей студента. Аналіз процесу творчості з гносеологічного та загальносоціологічного боку при-

* Кравчук П. Ф. Формування розвитої творчеської личности студента. — Киев: Вища школа, 1984. — 154 с.

водить її до висновку про те, що для виховання висококваліфікованого майбутнього спеціаліста необхідно якомога повніше залучати кожного студента до розв'язання проблемних ситуацій, що виникають і в навчальному процесі, і в процесі громадської діяльності. Таке залучення привчає молоду людину самостійно оцінювати проблемну ситуацію, прогнозувати її розв'язання, зважувати рішення і вчинки, формує у неї почуття відповідальності. Однак найголовніше, підкреслюється в книзі, що в такий спосіб постійно перевіряється евристична цінність засвоєваних студентом знань і навичок, стимулюється його критична самооцінка, створюються передумови для розуміння молодою людиною потреби у саморозвитку і самовдосконаленні, яка є запорукою дальшого розвитку її творчих потенцій.

В книжці пропонується розглядати творчість особи не тільки як тип (чи різновид) соціальної активності, а й як якісну характеристику цієї активності, що визначається мірою присвоєння особою сукупних творчих здатностей людини. Цей підхід виводить автора до оцінки тих експектацій, що їх має суспільство зрілого со-

ціалізму щодо молодого спеціаліста, дозволяє проаналізувати ще наявні розбіжності між його навичками до творчості, які формує, зокрема, вища школа, і потребами виробництва, які частини помітно різняться від орієнтацій, притаманних організації виховного процесу. Спирваючись на зібрані соціологами фактаж, авторка доводить, що перехід до проблемного навчання студента є нагальною необхідністю, причому методика такого навчання, підкреслюється в книжці, слід інтенсивніше вдосконалювати, щоб її можна було застосовувати і в навчальних, і в позанавчальних формах підготовки молодих спеціалістів до творчої діяльності.

Рецензована книжка є ще однією цікавою теоретичною працею, що вийшла у видавництві «Вища школа» і присвячена проблемам виховання студентства і застосування для цього новітніх педагогічних методик і прийомів.

Адресована науковцям, викладачам вузів, аспірантам, студентам, вона сприятиме практичному прискоренню формування розвинутої творчої особи студента.

В. А. МОРОЗОВ

В 1985 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФИЗИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ / Н. П. ДЕПЕНЧУК, Р. БАЗНЕР, А. М. КРАВЧЕНКО и др. — 17 л. — 2 руб. 90 к.

В монографії висвітлюються методологічні аспекти розвитку сучасної фізики, характер застосування і трансформації методів фізики в інших науках: астрофізиці, біофізиці, кібернетиці, аналізуються сучасні філософські проблеми теорії відносності і квантової механіки. Особливе місце відводиться дослідженню співвідношення фізики і філософії, ролі принципів матеріалістичної діалектики і категоріальних структур в становленні і розвитку фізичних теорій.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

АНАТОЛІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ КАНАРСЬКИЙ

28 грудня 1984 року на 49-му році життя помер доктор філософських наук, професор кафедри етики і естетики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, член КПРС з 1965 року Анатолій Станіславович Канарський.

А. С. Канарський народився 8 жовтня 1936 року в селі Рудис-Грабовка Житомирського району, Житомирської області в родині службовця. Після закінчення Новоград-Волинського військово-морського училища в 1957 році служив у лавах Радянської Армії, згодом працював учителем в Костромській області. З 1966 року, після закінчення історико-філософського факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, А. С. Канарський працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором кафедри етики і естетики КДУ.

Анатолій Станіславович був взірцем партійної принциповості, громадянської активності, самовідданого служіння науці. Він — автор близько 30 наукових праць, що стали вагомим надбанням марксистсько-ленінської естетичної думки, блискучий педагог, який підготував не одне покоління висококваліфікованих спеціалістів-філософів. Смерть вирвала його з наших лав у розквіті творчих задумів. Пішла з життя людина великої душі, яка до останніх днів невтомно виконувала свій обов'язок на педагогічній ниві.

Світла пам'ять про Анатолія Станіславовича Канарського назавжди залишиться в серцях усіх, хто його знав.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ ЗАЛЕВСЬКИЙ

3 січня 1985 року на 61-му році життя помер професор кафедри наукового комунізму філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Андрій Данилович Залевський.

Все життя А. Д. Залевського — це самовіддане служіння партії, народові, справі соціалізму. В роки Великої Вітчизняної війни він — комісар партизанського загону ім. Котовського. В цей же час вступає до лав КПРС. У наступні роки працює секретарем райкому комсомолу, в апараті ЦК ЛКСМУ, начальником відділу кадрів Держплану УРСР. Після закінчення аспірантури в 1957 році А. Д. Залевський — на викладацькій роботі, останні 20 років — у Київському державному університеті.

А. Д. Залевський — автор понад 60 наукових праць з актуальних проблем світового революційного процесу. Науково-педагогічну діяльність він успішно поєднував з великою громадською роботою. Був завідуючим кафедрою наукового комунізму університету марксизму-ленізму Київського міського Компартії України, обирався секретарем парткому філософського факультету, брав активну участь у лекційній пропаганді.

Заслуги А. Д. Залевського перед Батьківщиною відзначені урядовими нагородами.

Світла пам'ять про Андрія Даниловича Залевського назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

6 січня 1985 року на 56-му році життя раптово помер доктор філософських наук, професор, лауреат Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, член КПРС з 1953 року **Олександр Іванович Яценко**.

О. І. Яценко народився 11 жовтня 1929 року в м. Сніжне Донецької області. У 1954 році закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Працював завідувачим відділом пропаганди і агітації Вишнєдубечанського райкому Компартії України, викладачем, завідувачим кафедрою філософії і наукового комунізму Житомирського сільськогосподарського інституту, доцентом кафедри філософії природничо-наукових факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. З 1969 по 1980 і з 1984 по 1985 рік О. І. Яценко — старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. У 1980 — 84 рр. очолював кафедру філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті. За цикл праць з світоглядних проблем матеріалістичної діалектики у 1982 році відзначений Державною премією Української РСР в галузі науки й техніки.

О. І. Яценко опублікував понад 50 наукових праць з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, був організатором ряду колективних теоретичних досліджень, пристрасним пропагандистом соціально-політичних знань, здібним вихователем філософських кадрів.

Світла пам'ять про Олександра Івановича Яценка назавжди залишиться в серцях всіх, хто знав його і працював разом з ним.

ГРУПА ТОВАРИЩІВ

Наші автори

- АФАНАСЬЄВ**
Юрій Львович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Ровенського інституту культури
- БАРАННИК**
Михайло Васильович — викладач Всесоюзного інституту підвищення кваліфікації керівних працівників МВС СРСР
- БОЙЧЕНКО**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»
- ГРИГОРОВИЧ**
Дмитро Пилипович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
- ДЕПЕНЧУК**
Надія Павлівна — доктор філософських наук, професор, завідувача сектором філософських проблем біології і екології Інституту філософії АН УРСР
- КИСЕЛЬОВ**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОЗЛОВА**
Наталія Микитівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КРАСОВИЦЬКИЙ**
Михайло Юлефович — кандидат педагогічних наук, доцент Центрального інституту вдосконалення вчителів Міністерства освіти УРСР
- МАЛЬКОВА**
Тетяна Павлівна — кандидат філософських наук, доцент МВТУ ім. Баумана
- НІЧИК**
Валерія Михайлівна — доктор філософських наук, завідувача сектором домарксистської філософії на Україні Інституту філософії АН УРСР
- СЕМЕНЮК**
Едуард Павлович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР
- СІМОН**
Олена Павлівна — аспірантка Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ФРОЛОВ**
Іван Тимофійович — член-кореспондент АН СРСР, голова Наукової ради при Президії АН СРСР з філософських і соціальних проблем науки й техніки

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНҚАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Г. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЛОВИЧ**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. І. ДАНИЛЕНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. П. ІВАНОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **Б. О. ЛОВОВИК**, **В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **В. М. НІЧИК**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **В. С. ПАЗЕНОК**, **М. О. ПАРНЮК**, **Я. Б. ПОПОВА** (відповідальний секретар), **М. В. ПОПОВИЧ**, **Ю. Д. ПРИЛЮК** (заступник головного редактора), **В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**.

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор С. О. Стегняк
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Є. Г. Отченаш

Здано до набору 04.01.85. Підп. до друку 21.02.85, БФ 18823. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,81. Тираж 1200 пр. Зам. 0-1.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКОЯ МЫСЛЬ, № 2, МАРТ — АПРЕЛЬ, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19